

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИЧОРНОМОРСЬКІ ПСИХОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Науковий журнал

Випуск 1

Одеса
2017

Редакційна колегія:

О.Ф. Бондаренко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук (Київ, Україна)

С.В. Ківалов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПН України, академік НАПрН України (Одеса, Україна)

А.В. Курова – кандидат психологічних наук (Одеса, Україна) – відповідальний секретар

В.О. Лефтеров – доктор психологічних наук, професор (Одеса, Україна) – головний редактор

Ю.Б. Максименко – доктор психологічних наук, професор (Одеса, Україна)

В.С. Медведєв – доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна)

Л.А. Митрофанова-Керсанова – кандидат психологічних наук (Одеса, Україна)

В.П. Москалець – доктор психологічних наук, професор (Івано-Франківськ, Україна)

С.Б. Олексієнко – доктор психологічних наук (Одеса, Україна)

О.А. Панченко – доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України (Константинівка, Україна)

І. Раку – PhD (доктор хабілітат з психології), професор (Кишинів, Республіка Молдова)

О.В. Тімченко – доктор психологічних наук, професор (Харків, Україна)

В.А. Шимко – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Д.В. Яковлев – доктор політичних наук, професор (Одеса, Україна)

В.О. Янчук – доктор психологічних наук, професор (Мінськ, Республіка Білорусь)

Рекомендовано до друку та поширення через
мережу Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 05.07.2017 р. (протокол № 8)

Сайт видання:
www.pps.nuoua.od.ua

Науковий журнал «Причорноморські психологічні студії»
zareєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 22474-12374Р від 26.12.2016 р.).

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 34:004.056+316.4+159.9

О. А. Панченко
доктор медицинских наук, профессор,
заслуженный врач Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТУРБУЛЕНТНОСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ

Особенность всех важных научных определений в том, что, рождаясь в одной из областей знаний, со временем они переходят в другие, обогащая тем самым понятийный аппарат последних, и что особенно важно, генерируя новые смыслы. Например, понятие «информационное общество», не имеющее аналогов в прошлом, и подразумевающее современное состояние социума, где информация играет главенствующую роль.

Современная информационная среда (далее – ИС) – это не только наиболее динамично развивающаяся сфера человеческой жизнедеятельности, но и практически единолично диктующая условия развития современного общества. Информационно-психологическое воздействие на человека со стороны ИС весьма противоречиво, так как, наряду с конструктивными свойствами, она обладает и деструктивными. Эти свойства в значительной степени определяются одной из базовых ее характеристик – *турбулентностью*. Термин «турбулентность», перейдя из технических наук в гуманитарные, стал использоваться как понятие во многих исследованиях общественных, экономических, политических, психологических явлений.

Изучение психологических аспектов турбулентности информационной среды представляется важным с точки зрения выработки стратегии обеспечения информационно-психологической безопасности. Анализ имеющихся источников информации дает основание утверждать, что само понятие «турбулентность», как характеристика ИС, еще недостаточно изучено. Еще меньше изучен процесс воздействия информационной среды в состоянии турбулентности на психику человека и последствия такого воздействия.

Цель работы – исследовать турбулентность информационной среды и причинно-следственные психологические аспекты информационной безопасности, связанные с данным явлением.

Исследование любого сложного явления должно сопровождаться некоей системой понятий, благодаря которым раскрываются существенные элементы исследуемого явления. В нашем случае базовым понятием является «информационная среда».

В самом общем понимании термином «среда» для человека можно обозначить совокупность

внешних для него условий существования. Если на заре существования человечества преобладала природная среда, то по мере развития цивилизации человек стал все более вовлекаться еще и в среду социальную. И, наконец, с формированием информационного общества, жизнь человека начинает протекать в искусственно созданном им же самим мире – среде информационной. Существенный рост роли ИС, представляющей собой *совокупность информации, информационной инфраструктуры, социально-экономических и культурных регуляторов информационных процессов*, ведет к тому, что целенаправленные или непреднамеренные воздействия на ИС внешних или внутренних факторов могут наносить серьезный ущерб интересам человека и общества. Чтобы детализировать роль ИС, рассмотрим те ее закономерности развития и функционирования, которые непосредственно имеют отношение к нашим исследованиям.

По характеру воздействия на субъекта ИС делят на три типа [1]:

1) активизирующая деятельность субъекта за счет наличия достаточного количества информации необходимого качества, т.е. высокой степени удовлетворения информационной потребности;

2) ингибирующая избыточным количеством «информационных шумов» и низким уровнем удовлетворения информационной потребности;

3) нейтральная, не оказывающая значительного воздействия на деятельность субъекта.

В этом заключается противоречивость ИС: наряду с конструктивными возможностями, она обладает и деструктивными. Слово «деструкция» трактуется как «нарушение, разрушение нормальной структуры чего-либо». Деструктивная деятельность в ИС может быть направлена человеком как во вне – на других людей, общественные структуры или на общество в целом, на природную среду, архитектурные памятники, историческую память, различные предметы, так и обращена на самого себя – разрушение личности, здоровья, суицид [2]. Конструктивные и деструктивные возможности ИС определяются рядом свойств и характеристик, собственно и отражающих ее закономерности развития и функционирования.

Первой важной особенностью, на которую мы обращаем внимание, является то, что ИС при-

суще постоянное и стремительное расширение. Особенно бурно расширение информационной среды общества происходит в последнее время, и темпы его постоянно растут. В таких условиях человеку бывает очень сложно разобраться в качестве и истинности получаемой информации, что создает дезориентацию не только в информационном поле, но и в реальности. Постоянное обновление ИС приводит к тому, что люди даже не успевают вырабатывать собственное мнение по поводу происходящих событий, поэтому скорее примут уже готовую интерпретацию предлагаемой поставщиком информации, что негативно сказывается на способности современных людей к аналитическому, критическому мышлению, и, как следствие, у них снижается иммунитет к манипулятивному воздействию [2].

Обратим внимание еще на один важный момент. В исследованиях [3] констатируется, что возрастные в экосистеме «человек-социум» объемы циркулирующей информации меняют как самого человека, так и сущность публичных отношений. Изменяющаяся ИС несет новый строй жизни, новые правила поведения, новые представления о мире. Информатизация социума выводит на арену *Homo Informaticus*-«человека информационного», в котором слишком мало специфически человеческого: сужается сфера непосредственных, личных контактов; появляются новые культурные практики, неизвестные ранее; новые правила поведения, основанные на стремлении к самоизоляции от permanently взрывоопасного мира и пр.

Следующей важной чертой ИС является ее сложность и неоднозначность. В глобальном масштабе формируется принципиально новая максимально насыщенная информацией сложная высокоавтоматизированная среда, ставящая человека в зависимость от нее. В такой среде для получения полезной информации человек вынужден обрабатывать значительное количество разнообразной информации (зачастую ненужной или неоднократно повторяющейся), чтобы получить необходимые сведения. Кроме того, человек вынужден вырабатывать механизмы защиты от влияния внешней информационной среды с целью обеспечения информационно-психологической безопасности, поскольку наряду с информацией, которая адекватно отражает факты, там циркулирует и деформированная, искаженная информация, зачастую созданная специально – для введения в заблуждение при достижении определенных целей. Как подчеркивается в [4], наиболее опасным источником угроз является существенное расширение возможности манипулирования сознанием человека за счет формирования вокруг него индивидуального «виртуального информационного пространства», а также возможности использования технологий воздействия на его психическую деятельность.

И наконец, ведущей характеристикой ИС мы считаем турбулентность. Понятие «турбу-

лентность» (от лат. *turbulentus* – бурный, беспорядочный, хаотичный), восходящее корнями к области физики и динамики, имеет несколько определений. Мы придерживаемся следующего: *турбулентность – беспорядочные завихрения энергетических потоков. Турбулентность возникает при встрече со встречным потоком, либо с препятствием. Турбулентные энергетические завихрения действуют на организм разрушающе* [5]. Из определения следует, что турбулентность – это неупорядоченное движение, для которого характерна быстрая смена темпов происходящих процессов. *Турбулентность ИС* означает, что изменения в ней происходят с высокой степенью неопределенности и непредсказуемости. В таком состоянии нельзя однозначно определить характер воздействия ИС – есть ли воспринимаемая информация полезной, нейтральной или вредной. Зоны турбулентности характеризуют крайне неустойчивое положение, которое под влиянием малейшего негативного воздействия может потерять равновесие и изменить свое состояние. Если не предпринимать надлежащих мер противодействия, возникает хаос.

Динамизм изменений, сложность и неоднозначность ИС, а также неопределенность, непредсказуемость и нестабильность порождают синергетический эффект, обуславливающий объективный характер возникновения рискообразующих факторов, усложняющих процесс адаптации к происходящим изменениям. В таком состоянии ИС становится реальным источником угроз информационной безопасности как в масштабах государства и общества, так и отдельной личности.

Если говорить о масштабах государства, то причинами турбулентности могут быть как внутренние процессы, обусловленные противоречиями становления и развития в новых условиях мирового порядка, так и внешними – целенаправленными информационными воздействиями недружественных стран с целью дестабилизировать общественно-политическую ситуацию, вызвать нестабильность и хаос. Известный германо-американский психолог Курт Левин подчеркивал роль намеренно создаваемой турбулентности при ведении психологической войны: «Один из главных методов подавления морального духа посредством стратегии устрашения состоит в точном соблюдении следующей тактики – держать человека в состоянии неопределенности относительно его текущего положения и того, что может ожидать его в будущем. Кроме того, если частые колебания между суровыми дисциплинарными мерами и обещанием хорошего обращения вкупе с распространением противоречивых новостей делают когнитивную структуру ситуации неясной, то человек теряет уверенность в том, приведет ли его какой-либо конкретный план к желаемой цели, или же, наоборот, отдалит от неё. В таких условиях даже те личности, которые имеют четкие цели и готовы

пойти на риск, оказываются парализованными сильным внутренним конфликтом в отношении того, что следует делать» (цитируется по [6]).

Задача государства – обеспечить национальную безопасность, подразумевающую не только его обороноспособность, но и социальные, экономические, культурные, информационные и т.д. аспекты. Что касается информационной безопасности, то нельзя не согласиться с [7], где утверждается, что первоочередная стратегия информационной безопасности Украины состоит в преодолении турбулентности и достижении управляемости. Необходима систематизация и алгоритмическое использование механизмов для обеспечения внутренней информационной безопасности и формирования поддержки Украины в обществах стран-партнеров.

Новая Доктрина информационной безопасности Украины (утверждена Указом Президента Украины от 25 февраля 2017 года № 47/2017 [8]) отмечает, что комплексный характер актуальных угроз национальной безопасности в информационной сфере требует определения инновационных подходов к формированию системы защиты и развития информационного пространства в условиях глобализации и свободного обращения информации. Доктрина разделяет национальные интересы Украины в информационной сфере на *жизненно важные интересы личности*, где в третьем пункте говорится о защищенности от разрушительных информационно-психологических воздействий; и *жизненно важные интересы общества и государства*, где среди многих пунктов важными в контексте нашего исследования мы считаем следующие: всестороннее удовлетворение потребностей граждан, предприятий, учреждений и организаций всех форм собственности в доступе к достоверной и объективной информации; сохранение и приумножение духовных, культурных и нравственных ценностей Украинского народа; развитие медиа-культуры общества и социально ответственной медиа-среды; формирование эффективной правовой системы защиты личности, общества и государства от деструктивных пропагандистских воздействий; создание на базе норм международного права системы и механизмов защиты от негативных внешних информационно-психологических воздействий, прежде всего, пропаганды; развитие информационного общества, в частности его технологической инфраструктуры.

По поводу влияния турбулентности на общество существуют различные, иногда диаметрально противоположные взгляды. Так, в работе [9] с оптимизмом утверждается, что «в процессах развития турбулентных систем социальной природы потенция, отражающаяся первоначально в энергии хаотических колебаний, или, иначе, пассионарности, трансформируется со временем в полезную работу общества...». В другом же исследовании, наоборот: «Если «потрясения» происходят слишком часто и их

интенсивность с каждым разом возрастает, есть опасность, что все общество будет ввергнуто в состояние массового психоза <...> люди будут разобщаться, пытаясь по одиночке бежать от шокирующих реалий, уходить в себя, находить успокоение в отрицании действительности и в популярных развлечениях, но при этом в любой момент будут готовы к вспышке ярости» [6]. Еще в одной работе находим: «...происходит деградация массовой культуры, поскольку информационная турбулентность, хаос не позволяют выжить ни высоким смыслам, ни высоким состояниям, стандартная логика и эмоции просто «не догоняют», они слишком медленны, остается рефлекс, инстинкт и зоопсихология аффекта. Таким людям не надо ничего объяснять, ими легко управлять на бессознательном уровне методами НЛП и двадцать пятого кадра в период потребления очередной порции информационной жвачки» [10].

Можно бы было согласиться с еще одним мнением, что «уже начавшаяся «эпоха турбулентности» будет весьма тяжелой и трудной для человечества; вместе с тем она принесет с собой не только негативные и разрушительные, но и позитивные, необходимые для дальнейшего развития последствия» [11], – если рассуждать о чисто мировом общественном развитии. Но ведь современное общество неразделимо, как мы уже говорили, с информационной средой, которая, приобретая синергетический эффект негативных моментов во главе с турбулентностью, в корне меняет положение вещей. В источнике [6] подчеркивается важный результат многолетних исследований ученых в области психологии, социологии и психиатрии: в отношении количества изменений, которое способно выдержать человеческое сознание, существуют четкие пределы, и в будущем события могут происходить так быстро, что человеческий мозг не сможет осмысливать информацию. Там же рассматриваются три возможных сценария общественного развития.

Первый состоит в том, что для того, чтобы выдержать турбулентность, люди либо принимают какие-то действия, снимающие напряжение, либо адаптируются к полной напряженности среде. Если турбулентность не заканчивается или усиливается, они постепенно утрачивают способность к позитивной адаптации. Люди выбирают такую реакцию на напряжение, которая приводит к их деградации. Они начинают подавлять реальность, отрицая само ее существование, и все больше витать в инфантильных фантазиях, позволяющих им справиться со стрессом. Происходит переоценка ценностей в пользу менее гуманных и более животных. Кстати, об этом предупреждается и в [10]: «возможен и социальный ароморфоз, расщепление человечества на подвиды: людей нового сознания, носителей высокой культуры и людей, возвращающихся к зоопсихологическим формам бытия».

Второй сценарий – сегментация общества, когда каждая группа – этническая, расовая, гендерная – воюет против всех остальных. Нации распадаются на региональные группы, которые, в свою очередь, дробятся на еще более мелкие этнические группы ради упрощения процесса принятия решений. Естественные линии разделения общества превращаются в баррикады.

Третий сценарий подразумевает уход индивидов в свой личный мир и отрешение от всех социальных связей, которые могли бы вовлечь их в чужие дела.

Делая вывод по этим сценариям, мы вынуждены констатировать, что в какой-то мере их признаки конкретно подтверждаются сегодняшними реалиями. Чтобы понять, что происходит с обществом в условиях турбулентности, нужны серьезные исследования, которых сейчас слишком мало. Частично обозначенная проблема затронута в наших работах [12; 13].

При исследовании путей преодоления турбулентности через призму свойств личности, мы ввели понятие «*информационно-психологическая турбулентность*» – состояние психики человека в условиях нестабильной информационной среды, проявляющееся внезапными приливами гнева, печали или отчаяния, ощущением тревоги, раздражения, страха или грусти, в результате чего он неадекватно оценивает окружающую обстановку и совершает нелогичные поступки. Несомненно, информационно-психологическая турбулентность является фактором угроз информационно-психологической безопасности личности и нужны меры по деактивации этого фактора.

Ограниченные рамки статьи не дают возможности детально отразить результаты исследований в этом направлении. Отметим (и об этом мы говорили ранее [14]), что стратегически важным как для государства, так и общества является формирование информационной культуры, подразумевающей не только накопление суммы знаний, но и развитие фундаментальных навыков мышления и творчества, духовного развития личности. Ответом на многие информационные вызовы может стать развитие «турбулентного мышления», основанного на неформальном, эвристическом подходе к анализу ситуации и принятию решений (опыт, интуиция, находчивость, изобретательность и т.д.).

Выводы. Анализ свойств информационной среды показал, что турбулентность в синергетике с другими ее характеристиками является деструктивным фактором информационно-психологической безопасности как в отношении государства и общества, так и отдельной личности.

Введено понятие «информационно-психологическая турбулентность» – как нестабильное состояние психики человека, вызванное информационным воздействием.

Необходимы дальнейшие серьезные исследования обозначенной проблемы по всей линии «государство-общество-личность».

Литература

1. Смирнов М. А. Информационная среда и развитие общества / М. А. Смирнов // Информационное общество. Вып. 5. – 2001. – С. 50-54.
2. Шаршов И. А. Изменяющаяся внешняя информационная среда: анализ конструктивного и деструктивного потенциала / И. А. Шаршов, Л. Н. Макарова // Социально-экономические явления и процессы. – № 4(038). – 2012. – С. 170-176.
3. Цуканов Е. А. Информационная среда как фактор социального и нравственного здоровья человека : автореферат диссертации ... / Е. А. Цуканов // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. – 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/informatsionnaya-sreda-kak-faktor-sotsialnogo-i-nravstvennogo-zdorovya-cheloveka#ixzz4ZK2Ubcmb> (дата обращения: 21.02.2017); Цуканов Е. А. Место информационной среды в экосистеме «человек – социум» / Е. А. Цуканов // Электрон. Издание RELGA. (№ 7 [97]. 2004). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=226&level1=main&level2=articles> (дата обращения: 21.02.2017).
4. Емельянов Г.В. Особенности информационного общества / Г.В. Емельянов, А. А. Стрельцов // Информационное общество. – Вып. 2. – 1999. – С. 15-17.
5. Толковый словарь терминов духовной педагогики (Глоссарий) // Электронный ресурс. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shizofreniya.org.ua/fly/russian/gloss.htm> (дата обращения: 23.02.2017).
6. Даниэль Эстулин. Тавистокский институт (перевод П. Смирнов) / Даниэль Эстулин. – Минск, 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://coollib.com/b/284081> (дата обращения: 23.02.2017).
7. Смирнов А. Коммуникационная стратегия информационной безопасности Украины / А. Смирнов // Сайт «ХВИЛЯ». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/politics/kommunikatsionnaya-strategiya-informatsionnoy-bezopasnosti-ukrainyi.html> (дата обращения: 23.02.2017).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України № 47/2017 від 29 грудня 2016 року. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата обращения: 28.02.2017).
9. Резеньков Д. Н. Понятие «социальная турбулентность» в современном мире в концепции информационной безопасности России / Д. Н. Резеньков, С. С. Приходько // Культура и общество: история и современность. Материалы II Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции / Под редакцией О. Ю. Колосовой, Р. Ф. Гударенко, Н. А. Ряснянской, Е. А. Красиковой. – Ставрополь : Ветеран, 2013. – С. 128-130.
10. Буданов В. Г. Метаморфозы социальной реальности эпохи перемен: онтологии и технологии / В. Г. Буданов // Творческие поиски ученых Израиля и мира сегодня. Сборник статей. Международный центр научных исследований и практики творчества. – Израиль – Ашкелон, 2013. – С. 68-74.

11. Пантин В. И. Первая половина XXI века: «эпоха турбулентности» в мировом развитии / В. И. Пантин // История и современность. – № 2. – 2008. – С. 3-9.

12. Панченко О. А. Інформаційна безпека та інформаційна культура / О. А. Панченко, Л. В. Панченко // Правова інформатика. – 2015. – № 2(46). – С. 32-38.

13. Панченко О. А. Информационная безопасность ребенка : [монография] / О. А. Панченко. – Киев : КВИЦ, 2016. – 380 с.

14. Панченко О. А. Информационная безопасность личности : [монография] / О. А. Панченко, Н. В. Банчук. – Киев : КВИЦ, 2011. – 672 с.

Аннотация

Панченко О. А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды. – Статья.

В статье рассматривается понятие «турбулентность информационной среды» и ее влияние на информационно-психологическую безопасность по линии «государство-общество-личность». Введено понятие «информационно-психологическая турбулентность» как нестабильное состояние психики человека, вызванное информационным воздействием.

Ключевые слова: информационная среда, турбулентность информационной среды, информационно-психологическая безопасность, информационно-психологическая турбулентность.

Анотація

Панченко О. А. Психологічні аспекти турбулентності інформаційного середовища. – Стаття.

У статті розглядається поняття «турбулентність інформаційного середовища» та її вплив на інформаційно-психологічну безпеку по лінії «державо-суспільство-особистість». Введено поняття «інформаційно-психологічна турбулентність» як нестабільний стан психіки людини, викликаний інформаційним впливом.

Ключові слова: інформаційне середовище, турбулентність інформаційного середовища, інформаційно-психологічна безпека, інформаційно-психологічна турбулентність.

Summary

Panchenko O. A. Psychological aspects of the turbulence of the information environment. – Article.

The article discusses the concept of “turbulence of the information environment” and its influence on information-psychological security on line “state-society-personality”. The notion of “information-psychological turbulence” as the unstable state of the human psyche, caused by the influence of the information, is introduced.

Key words: information environment, turbulence of the information environment, information-psychological security, information-psychological turbulence.

УДК 159.947:355.01

Ю. О. Тептюк*аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова***ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ
У ДОРОСЛОМУ ВІЦІ**

У період дорослості стресостійкість особистості набуває більш індивідуального характеру, адже доросла людина вже має певний досвід подолання різноманітних стресових ситуацій, багато особистісних рис стали більш усталеними, а інші ще продовжують розвиватися. Разом з тим, соціальні умови життя продовжують генерувати нові стресові ситуації. Професійне життя тією чи іншою мірою також спричиняє стрес, що вимагає від людини високого рівня стресостійкості та докладання вольових зусиль щодо її підтримки та розвитку. У зв'язку з цим виникає інтерес до визначення психологічних умов розвитку стресостійкості особистості, яка є одним з основних показників її психічного здоров'я та працездатності.

Згідно з теорією соціоемоційної селективності, Л. Карстенсен виявив певні відмінності на етапах розвитку стійкості до стресу особистості в юнацькому та дорослому віці. Якщо в юнацькому віці основна увага людини спрямована на розширення власної соціальної мережі контактів, що відбувається шляхом надбання нових знайомств, включеності у громадське життя, соціальної активності, які, у свою чергу, без необхідного досвіду взаємодій спричиняють деякий стрес. Тоді як дорослі люди намагаються підтримувати вже сформовані соціальні контакти з близькими та друзями й уникати стресогенних ситуацій відповідно до набутого життєвого досвіду. У такому випадку соціальні взаємини перетворюються зі стресорного впливу на ресурс стресостійкості [1].

Г. Лабуві та М. Дево звернули увагу на той факт, що дорослі люди у зв'язку з набутим життєвим досвідом краще регулюють власні емоції, що допомагає їм бути більш стійкими до стресових впливів. Це відбувається протягом дорослості, поки нервова система ще достатньо злагоджено функціонує та коли, завдяки когнітивним процесам, людина спроможна адекватно аналізувати певні ситуації та робити відповідні висновки [2].

О. М. Полякова довела, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом. Вона пов'язувала цей факт з тим, що доросла людина за психологічними показниками є зрілою особистістю зі стійкою системою світогляду, сформованою ієрархією мотивів та цінностей. Дорослий здатен більшою мірою впливати на чинники зовнішнього середовища, які є основними стресорами [3, с. 78]. До певної міри були не згодні з такою позицією вченої Т. І. Шевченко, Н. В. Макарова та Т. Г. Бохан, які завдяки проведеному

емпіричному дослідженню стресостійкості спеціалістів небезпечних професій, виявили певну тенденцію – рівень стресостійкості суттєво знижується у працівників після 36 років [4].

Таким чином, аналіз психологічних праць зарубіжних та українських дослідників дає змогу зробити висновок про те, що порівняно з іншими віковими періодами дорослість є найбільш стресостійким віком людини.

Мета статті – за результатами теоретичного аналізу наукових праць зарубіжних та українських учених визначити основні психологічні умови розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці.

На сьогодні в науці існує багато варіантів переліку психологічних властивостей особистості, які обумовлюють її стійкість до стресу. Умовно їх можна поділити на індивідуальні психологічні якості, особливості особистісного стилю спілкування та специфіку міжособистісної взаємодії. Однією з перших спроб визначення особистісних якостей, які суттєво впливають на стійкість до стресу та здатні змінювати ставлення до стресогенних подій, було дослідження Дж. Ормел, Р. Сандермана та Р. Стюарта, які виявили три головні особистісні змінні, від яких залежить стресостійкість людини, а саме нейротизм, самоцінку та локус-контроль. Ці змінні, на думку дослідників, також здатні змінити реакцію людини на певну несприятливу обставину [5].

Ототожнюючи такі поняття, як стресостійкість та психологічна еластичність, С. Мадді наголосив на тому, що процес її розвитку є суто індивідуальним та залежить від відсутності негативних Я-образів та нищівної самокритики, здатності людини свідомо керувати власною поведінкою у кожній ситуації, вміння справлятися з горем та долати різні психологічні перешкоди, спрямованості до досягнення фізичного здоров'я та оптимізму. Розвиток психологічної еластичності чи стресостійкості залежить не лише від зовнішньої ситуації («Я маю») та стану людини на теперішній час («Я є»), але і від соціально надбаних якостей, вмінь та навичок («Я можу») [6].

О. М. Полякова виокремила такі особистісні якості, від яких залежить рівень стресостійкості, як темперамент, тривожність, локус-контроль, самооцінка. Кожний з цих компонентів, на її думку, надає певну інформацію про поведінку людини у стресовому стані, а їхня сукупність дозволяє визначити особистість як стресостійку чи ні. Існує принципова відмінність між стресостійкістю індивідів зі слабкою і сильною

нервовими системами, яка полягає у тому, що перші краще витримують вплив монотонних стрес-чинників, а другі – екстремальних. Високий рівень особистісної тривожності негативно впливає на ефективність діяльності під час дії стресорів. Соціальне оточення є завжди джерелом стресу для екстернала, але воно є одночасно і можливістю зменшення психоемоційної напруги. Інтернали більш стійкі до стресу, але лише у випадку наявності адекватної самооцінки [3].

В. М. Корольчук визначальними внутрішніми чинниками формування і розвитку стресостійкості особистості окреслила такі: Я-концепція особистості, інтернальний локус контролю, когнітивний розвиток, розвиненість комунікативної сфери, змістовні характеристики структурних компонентів стресостійкості особистості. Так, високий рівень стресостійкості зумовлюють урівноваженість, упевненість у собі, відсутність сором'язливості, низький рівень особистісної тривожності, вольовий самоконтроль, самовладання; характеристики мотиваційної сфери – мотивацію соціальної значущості праці, професійної майстерності, досягнення; високий рівень інтернального локусу контролю, готовність до діяльності [7].

Г. Б. Моніна та Н. В. Ранала виокремили такі індивідуальні особливості людини, які суттєво впливають на її стресостійкість: тривожність, локус контролю, темперамент, стиль мислення, оптимізм/песимізм, поведінковий тип А, самооцінка, наявність яскраво виражених акцентуацій характеру, схильність до конфліктів, підвищена агресивність, установки та цінності особистості та ін. Вчені звернули увагу на те, що особистісні риси людини, які розглядаються як провокаційні для розвитку дистресу, можуть стати такими лише у певній ситуації, при взаємодії стресорів, відсутності соціальної підтримки чи високому рівні наповнення життя різноманітними стресами [8].

В. І. Розов створив власну концепцію адаптивності в екстремальних умовах, згідно з якою розвиток стійкості до стресу залежить від оптимістичного когнітивного стилю, здібності формувати, розвивати та підтримувати соціальні взаємини, надавати та приймати інструментальну та емоційну підтримку, адаптивного мислення, здатності до нормалізації сну, впевненої поведінки, вміння керувати власними психофізіологічними станами та підтримувати оптимальний фізичний стан, здатності до самоорганізації часу життя. У свою чергу до оптимістичного когнітивного стилю вчений відносить активну життєву позицію, почуття гумору та високу мотивацію досягнення. Адаптивне мислення містить такі властивості як самоконтроль, рефлексивність та гнучкість. До впевненої поведінки належать ініціативність, позитивна самооцінка, відповідальність, соціальна компетентність та здатність до самоствердження [9].

Таким чином, головними особистісними чинниками, які впливають на рівень стійкості до

стресу, вчені називають властивості нервової системи та темперамент, тривожність, самооцінку, локус-контроль, оптимістичний чи песимістичний стиль мислення, соціальні установки, цінності та мотивацію досягнення успіху, ступінь конфліктності та моральна нормативність.

На думку Ю. В. Щербатих, тип вищої нервової системи чи темперамент є не лише фізіологічним базисом для особистості, але й одним з головних показників стресостійкості, адже він відображає силу та динаміку нервових процесів під час дії стресорів. Вчений стверджує, що меланхолічний тип темпераменту є найменш стресостійким, а флегматичний – найбільш стійким до стресу. Хоча у холериків спостерігаються часті емоційні спалахи, які завдяки їхній короткостроковості не призводять до сильних стресів [10]. О. Л. Церковський виявив, що при збільшенні напруги раніше погіршується ефективність діяльності у представників слабкої нервової системи, хоча вони здатні іноді демонструвати вищу продуктивність під час дії стрес-чинників середньої стресогенності. Але при її збільшенні та підвищенні значущості результату праці рівень їхньої стресостійкості різко знижується. Представники сильного типу нервової системи за таких умов навпаки, мобілізують власні психологічні ресурси, що суттєво підвищує рівень їхньої стресостійкості та продуктивності діяльності [11].

Таким чином, можна зробити висновок, що хоча певні властивості нервової системи певною мірою визначають потенційний рівень стресостійкості особистості, вони є вродженими та майже не піддаються корекції.

Більшість дослідників відзначають тісний взаємозв'язок між рівнем тривожності та стресостійкістю особистості. Люди із тривожністю як рисою характеру більше схильні до стресу, ніж ті, у кого тривожність виникає лише у небезпечних ситуаціях. З. Р. Шайхлісламов виявив, що у високотривожних людей виконання діяльності у стресогенних умовах викликає значну нервово-психічну напругу, обумовлену їхньою надмірною вимогливістю до себе. Внаслідок цього відбувається зсув мотиву діяльності, при якому індивід замість активного пошуку способів вирішення завдань акцентує увагу на якості успішності своєї діяльності, завищуючи значущість зроблених помилок і відповідальність за них. Особливо помітними прояви особистісної тривожності стають у стресогенних ситуаціях, які пов'язані зі страхом невизнання оточенням та необхідністю прийняття самостійних рішень [12]. Хоча роль тривоги у стійкості до стресу може суттєво змінюватися залежно від її інтенсивності, низький рівень особистісної тривожності є однією з головних психологічних умов розвитку стресостійкості.

Важливим психологічним чинником, який здійснює суттєвий вплив на розвиток стійкості до стресу особистості, є її самооцінка. Так, Л. В. Бороздіна та О. О. Залученова виявили, що

у випадку, коли люди оцінюють себе достатньо високо, малоймовірно, що вони будуть інтерпретувати більшість подій як емоційно важкі або стресові. Крім того, у випадку виникнення стресу, вони справляються з ним краще, ніж особи з низькою самооцінкою. Самостійне успішне подолання стресу надає людині додаткову інформацію про свої можливості і сприяє підвищенню рівня самооцінки [13]. К. Левін звернув увагу на той факт, що як неадекватно висока, так і неадекватно низька самооцінки не сприяють стійкості до стрес-чинників. Неадекватно завищена самооцінка сприяє акумуляції неуспішних результатів діяльності, які створюють пряму передумову для підвищення особистісної тривожності. У зв'язку з цим, у людини виникає настільки нагальна потреба у позитивному уявленні про себе, що вона готова підвищувати самооцінку аж до її неусвідомленої фальсифікації [14]. К. В. Кім завдяки власному дослідженню встановила, що труднощі з купіюванням стресу у людей з низькою самооцінкою пов'язані з двома видами негативного самосприйняття. По-перше, люди з низькою самооцінкою мають вищий рівень страху або тривожності під дією загрози, ніж люди з позитивною самооцінкою. По-друге, люди з низькою самооцінкою менш енергійні у вживанні превентивних заходів і, ймовірно, мають більш фатальні переконання, що нічого не зможуть зробити для запобігання негативних наслідків. Вони намагаються уникати труднощів, адже переконані, що не впораються з ними [15].

Звертаючи увагу на той факт, що самооцінка є ядром особистості, однією з головних функцій якого є саморегуляція, Т. А. Ткачук зазначає, що адекватно високий рівень самооцінки грає важливу роль в організації людиною власної доцільної поведінки, діяльності та стосунків з оточуючими людьми, оскільки від неї залежать критичність та вимогливість до себе, ставлення до своїх успіхів та невдач [16].

Таким чином, оскільки адекватно висока самооцінка позитивно впливає на активність людини щодо пошуків та застосування різних засобів для запобігання і боротьби зі стресом, то вона є однією з основних психологічних умов розвитку стійкості до стресу.

Варто приділити увагу локусу контролю та його впливу на стійкість до впливу стресогенних чинників. Д. В. Аверіл виокремив три основних типи особистісного контролю: поведінковий контроль, що стосується напрямку дій; когнітивний контроль, що насамперед відображає особисту інтерпретацію подій; контроль рішучості, що визначає процедуру вибору способу дії. Він стверджував, що кожний з типів контролю пов'язаний зі стресом комплексно, іноді збільшуючи його силу, іноді знижуючи його, іноді не впливаючи на нього зовсім [17]. К. В. Кім звернула увагу на те, що зв'язок особистого контролю зі стресом – це насамперед функція самої значущості контролю для індивіда. Вчена зазна-

чила, що ця залежність не однозначна. Відсутність можливості в особистості контролювати стресогенну ситуацію робить її дію більш дистресовою (підсилюється виділення кортизолу), причому більшою мірою в «інтерналів», ніж в «екстернатів». Поряд з цим, дослідницею було виявлено, що відповідні тренування можуть змінити місце контролю [15]. Проте, як доведено Т. А. Ткачук, інтернальний локус контролю забезпечує відповідальність у прийнятті рішень, соціальну активність, емоційну стійкість, моральну нормативність, виражену когнітивну активність, усвідомлення професійно-освітніх прагнень та перспектив на майбутнє [16]. Таким чином, у багатьох випадках доцільну поведінку можна розглядати як показник стресостійкості, що складається із властивостей екстернальності та інтернальності, з переважанням останніх.

Ю. В. Щербатих визначив, що оптимістичний чи песимістичний стилі чи стратегії мислення особистості мають певні переваги та недоліки. Єдиною перевагою песимізму є те, що особистість задовго готується до несприятливого розвитку подій, і коли це стається, для неї такий результат не є шокуючим та не призводить до сильного стресу. Оптимістичний стиль мислення надає людині набагато більше користі. Якщо оптиміст вірить у те, що завжди існує сприятливе вирішення будь-якої ситуації, то ця віра підвищує його рівень стійкості до стресу та активізує мотивацію до пошуку рішень [10]. На нашу думку, схильність до оптимістичного стилю мислення зменшує рівень особистісної тривожності, яка пов'язана зі страхом не впоратися зі складними життєвими ситуаціями, а це, у свою чергу, сприяє розвитку стресостійкості особистості.

Про мотивацію, як один з головних чинників розвитку стресостійкості, згадував ще Г. Сельє. Вчений відзначив, що специфічною людською мотивацією є така, яка спрямована не лише на збереження власного життя, але й на отримання визнання іншими людьми завдяки заповідянню користі суспільству. Він назвав це явище альтруїстичним егоїзмом [18]. А. О. Реан виявив, що в обстежуваних з високим рівнем стійкості до стресу відзначається переважання внутрішньої мотивації (мотиви самореалізації, задоволення від процесу і результату діяльності) над зовнішньою негативною мотивацією (мотиви уникнення покарання і невдачі). Він довів, що зовнішня негативна мотивація знижує показники ефективності стійкості до стресу особистості, оскільки при зустрічі з труднощами для таких осіб характерна реакція відходу від проблемних ситуацій на основі мотивів уникнення покарання і невдач. Така мотиваційна структура з одного боку, сприяє зменшенню кількості стресогенних ситуацій внаслідок свідомого відходу від їхнього вирішення, а, з іншого боку, затримує розвиток якостей, які допомагають упоратися з рішенням різноманітних проблем [19]. К. В. Кім, досліджуючи проблему впливу мотиваційного чин-

ника на ефективність діяльності і стійкість до стресу, виявила її обумовленість законом Йоркса-Додсона, в якому стверджується таке: чим вище сила мотивації, тим вище результативність діяльності, але цей зв'язок зберігається до певного, оптимального рівня, за яким подальша мотиваційно-емоційна напруга призводить до погіршення ефективності діяльності [15]. Отже, внутрішня мотивація до самореалізації й отримання задоволення від процесу та результату діяльності сприяють акумуляції успішних результатів подолання стресових ситуацій, а тому вона є однією з ключових психологічних умов розвитку стресостійкості особистості.

Дж. Грінберг дослідив взаємозв'язок між конфліктністю особистості та її стійкістю до стресу, який полягає у тому, що вміння успішно вирішувати конфлікти призводить до покращення міжособистісних відносин, а це, у свою чергу, зменшує кількість стресорів та рівень тривожності, підвищує самооцінку, які є основними показниками стресостійкості особистості. Не сприяють зменшенню конфліктності особистості такі особливості стилю спілкування як відсутність інтересу до позиції співбесідника, небажання проявити розуміння до нього, прагнення до перемоги у конфлікті будь-якою ціною, відсутність гнучкості мислення та застосування неконструктивної критики. Першими кроками до успішного вирішення будь-якого конфлікту та зниження конфліктності людини, як її особистісної якості, є набуття вміння рефлексивного слухання та пошуку альтернативних рішень за допомогою мозкового штурму [20]. На нашу думку, відсутність такої особистісної якості, як конфліктність сприяє розвитку стресостійкості завдяки тому, що без неї людина не провокує додаткові стресові ситуації, пов'язані з різноманітними непорозуміннями з оточуючими, вміє співпрацювати з іншими при вирішенні проблем, а також надавати та приймати соціальну підтримку у випадку її необхідності, що позитивно впливає на продуктивність її діяльності.

У психологічних джерелах висвітлюється ідея А. О. Реана про те, що міжособистісні відносини людей з високим рівнем стресостійкості відрізняють тенденції такої позитивної їхньої спрямованості, як соціально-психологічна толерантність, підвищені просоціальні очікування від учасників спільної діяльності, доброзичливість, орієнтація на співробітництво [19]. О. Г. Маклаков навів статистичні дані про значну позитивну кореляцію між факторами «комунікативний потенціал» і «стійкість до стресу». Ним було виявлено значущий взаємозв'язок між моральною нормативністю і стресостійкістю. Цей показник, на думку вченого, є певним захисним механізмом, який, як каталізатор, в екстремальних умовах запускає механізм стійкості до стресу. Також моральна нормативність справляє пролонгований ефект на підтримку рівня стійкості до стресу [21]. Хоча вчені дотримуються різних позицій щодо взаємозв'язку та-

ких показників, як стресостійкість та моральна нормативність, на нашу думку, одночасне врахування особистістю суспільної думки та власних моральних пріоритетів сприяє впевненості людини у власних діях та користі виконуваної діяльності, що у свою чергу, розвиває стійкість до стресу. Особистісні конфлікти людини, які розгортаються на підґрунті суперечності між загальноприйнятими моральними нормами та власним їхнім баченням, призводять до зростання внутрішньої напруги та негативно впливають на розвиток її стресостійкості.

Висновки. На думку багатьох вчених, особливості розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці полягають у тому, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом, оскільки доросла людина завдяки аналізу власного досвіду здатна розвивати певні особистісні якості, які сприяють розвитку у неї цієї важливої риси. Перспективними у зазначеному науковому напрямку є подальші пошуки ефективних методів впливу на розвиток зазначених вище особистісних якостей, що визначають стресостійкість особистості.

Література

1. Carstensen L. L. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity / L. L. Carstensen, D. M. Isaacowitz, S. T. Charles // *American Psychologist*. – № 54, 1999. – P. 165–181.
2. Labouvie-Vief G. Emotional regulation in adulthood and later life: A developmental review / G. Labouvie-Vief, M. Devoe // *Annual review of gerontology and geriatrics*. – New York: Springer, 1991. – P. 172–194.
3. Полякова О.Н. Стресс: причины, последствия, преодоление / О. Н. Полякова – СПб : Речь, 2008. – 144 с.
4. Шевченко Т. И. Стрессоустойчивость специалистов опасных профессий МЧС России / Т. И. Шевченко, Н. В. Макарова, Т. Г. Бохан // *Вестник Томского государственного университета*. – № 369, 2013. – С. 164-167.
5. Ormel J. Personality as modifier of the life event – distress relationship: A longitudinal structure equation model / J. Ormel, R. Sanderman, R. Stewart // *Person. Individ. Diff.* – V. 9. – № 6. – 1988. – P. 973-982.
6. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // *The Journal of Positive Psychology*. – 2006. – № 1(3). – P. 160-168.
7. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості особистості : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 / В. М. Корольчук ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2009. – 32 с.
8. Мони́на Г. Б. Тренинг «Ресурси стрессоустойчивости» / Г. В. Мони́на, Н. В. Раннала. – СПб : Речь, 2009. – 250 с.
9. Розов В. И. Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение : [научно-практическое пособие] / В. И. Розов. – К. : КНТ; Саммит-Книга, 2012. – 480 с.
10. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб : Питер, 2006. – 256 с.

11. Церковский А. Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости / А. Л. Церковский // Вестник ВГМУ. – 2011. – Т. 10. – № 1. – С. 6-19.

12. Шайхлисламов З. Р. Прогнозирование эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в экстремальных условиях служебно-оперативной деятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / З. Р. Шайхлисламов ; Университет внутренних дел Украины. – Харьков, 1997. – 156 с.

13. Бороздина Л. В. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний / Л. В. Бороздина, Е. А. Залученова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 104-113.

14. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб, 2000. – С. 81-99.

15. Кім К. В. Особливості розвитку стресостійкості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / К. В. Кім ; Університет цивільного захисту України. – Харків, 2008. – 236 с.

16. Ткачук Т. А. Копінг-поведінка: стратегії та засоби реалізації : [монографія] / Т. А. Ткачук. – Ірпінь : Національний університет державної податкової служби України, 2011. – 286 с.

17. Averill J.R. A tale of two Snarks: emotional intelligence and emotional creativity compared / J.R. Averill // Psychological Inquiry. – 2004. – V.15. – P. 228-233.

18. Селье Г. Стресс без дистресса / Ганс Селье. – М., 1992. – 242 с.

19. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб : Прайм, 2008. – 479 с.

20. Гринберг Д. Управление стрессом / Д. Гринберг. – СПб : Питер, 2002. – 496 с.

21. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16-24.

Анотація

Тептюк Ю. О. Психологічні умови розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці. – Стаття.

У статті обґрунтовано психологічні особливості та чинники, які виступають психологічними умовами розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці. Особливості розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці полягають у тому, що дорослість є найбільш стресостійким віковим періодом, оскільки доросла людина завдяки аналізу власного досвіду здатна розвивати певні особистісні якості, які сприяють розвитку у неї цієї важливої риси. Зазначається, що головними особистісними чинниками, які впливають на рівень стійкості до стресу, є

властивості нервової системи та темперамент, тривожність, самооцінка, локус-контроль, оптимістичний чи песимістичний стилі мислення, соціальні установки, цінності та мотивація досягнення успіху, ступінь конфліктності та моральна нормативність.

Ключові слова: психологічні умови, стресостійкість, дорослий вік.

Аннотация

Тептюк Ю. А. Психологические условия развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте. – Article.

В статье обоснованы психологические особенности и факторы, выступающие психологическими условиями развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте. Особенности развития стрессоустойчивости личности во взрослом возрасте заключаются в том, что взрослость является наиболее стрессоустойчивым возрастным периодом, поскольку взрослый человек благодаря анализу собственного опыта способен развивать определенные личностные качества, способствующие развитию в нем этой важной черты. Отмечается, что главными личностными факторами, влияющими на уровень устойчивости к стрессу, являются свойства нервной системы и темперамент, тревожность, самооценка, локус-контроль, оптимистический или пессимистический стили мышления, социальные установки, ценности и мотивация достижения успеха, степень конфликтности и моральная нормативность.

Ключевые слова: психологические условия, стрессоустойчивость, взрослый возраст.

Summary

Teptiuk Yu. O. Psychological conditions of development of stress tolerance of the personality in adulthood. – Статья.

In the article psychological features and development factors which are the psychological conditions of stress tolerance development in adulthood of personality. Features of the development of stress tolerance of the personality in adulthood is that adulthood is the most stress-resistant age period, as an adult, by analyzing its own experience, are able to develop certain personal qualities that contribute to the development of this important features. It is noted that the main personal factors that affect the level of resistance to stress, are properties of the nervous system and temperament, anxiety, self-esteem, locus of control, optimistic or pessimistic styles of thinking, attitudes, values and motivation to succeed, the degree of conflict and moral normativity.

Key words: psychological conditions, stress, age.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9:614.8-051(043.3)

В. І. Осьодло
доктор психологічних наук,
професор, начальник
Гуманітарного інституту
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського

В. М. Синишина
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМУЮЧОГО ДОСВІДУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З АНТИТЕРОРИСТИЧНОЮ ОПЕРАЦІЄЮ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. З огляду на те, яка зараз тривожна ситуація в країні (анексія Криму, військовий конфлікт на Сході України), постає питання здійснення цільового соціально-педагогічного та власне психологічного супроводу дітей, підлітків та учнівської молоді, які є особливо вразливими щодо соціальних вимог сьогдення. Це насамперед діти – вимушені переселенці, біженці із зони бойових дій і діти, батьки яких наразі виконують свій громадянський і військовий обов'язок у зоні АТО. За останніми даними Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ), понад півтора мільйони осіб стали вимушеними переселенцями. Є сім'ї, що втратили житло, своїх близьких, є поранені. За даними психологічного дослідження, що проводилося під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій області, майже 40% дітей віком 7–12 років і більше половини дітей віком 13–18 років стали безпосередніми свідками подій, пов'язаних із війною. 14% і 13% відповідно бачили танки й іншу військову техніку, 13% і 22% бачили бої та сутички, 4% і 15% – побиття знайомих людей, 6% і 5% стали свідками погроз застосування зброї. Декілька дітей з опитаних бачили вбитих і поранених. 76% дітей віком 7–12 років і 43% дітей віком 13–18 років відчували страх, коли ставали свідками вищеописаних подій [4]. Психотравмуючі події внаслідок складної соціально-політичної ситуації в країні ще довго відбиватимуться на їхньому психічному здоров'ї; серед дітей, підлітків, учнівської молоді поширюються такі психологічні проблеми, як гострі емоційні розлади, реактивні стани, переживання втрати близьких, дезорієнтація та панічні напади, депресії, посттравматичний стресовий розлад. Завдання із забезпечення комфортно-

го перебування таких дітей в умовах освітніх закладів покладається насамперед на практичного психолога. Наразі події однозначно вимагають від шкільних психологічних служб високого професіоналізму з питань профілактики наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя й утрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, насильства та булінгу в освітньому середовищі, а також із питань чуйності та поваги до кожної особистості.

Стан вивченості проблеми. Пошук ефективних методів здійснення психологічної допомоги дітям, підліткам, учнівській молоді в ситуаціях переживання ними гострих стресових ситуацій є необхідним і особливо актуальним. Поряд із цим, дітям, підліткам як у вивченні наслідків психотравми, так і в практичній роботі з їх подолання приділяється значно менше уваги, ніж дорослим під час вирішення цієї ж проблеми. Розроблення програм, технологій психологічного супроводу дітей, котрі переживають насильство, нині займаються такі вітчизняні й іноземні автори, як С. Максименко, В. Осьодло, Г. Лазос, Я. Овсяннікова, М. Решетніков, М. Падун, Н. Платонова, Н. Зинов'єва, Н. Михайлова, Н. Асанова, Н. Тарабріна, Л. Берковець, Б. Барбара, Дж. Аллан, Х. Ремшмідт, Дж.Р. Менделл, Л. Дамон, Д. Фінкелхор та інші. Аналіз особливостей прояву різної форми травмуючих стресів, причин виникнення і їх наслідків для дітей різного віку може призвести до створення більш ефективних технологій психологічної допомоги жертвам екстремальних подій. Не дивлячись на те, що науковці працюють над вивченням віктимних, деструктивних впливів травмуючих спогадів на особистість дитини, малодослідже-

ним лишається питання психічних механізмів протидії деструктивному впливу психологічної травми на особистість.

Метою статті є вивчення як теоретичних, так і суто практичних методів допомоги постраждалим учасникам освітньо-навчального процесу (дітям, підліткам, учнівській молоді) під час переживання ними травмуючого досвіду, пов'язаного з перебуванням батьків у зоні АТО та власне їх перебуванням і переселенням із зони бойових дій.

Виклад основного змісту. У зв'язку з анексією Криму та проведенням бойових дій на Сході України понад 200 000 осіб залишили свої оселі та стали вимушеними переселенцями. Кидаючи будинки, квартири та майно, люди йдуть туди, де не вибухають снаряди й не рвуться гранати, де можна знайти мир і тишу. Серед внутрішньо переміщених осіб 2/3 дорослого населення – це жінки, 32% – діти. Їм потрібно знайти дах над головою, роботу, засоби для існування. Йдеться не лише про задоволення базових життєвих потреб у житлі, одязі, їжі, медичному обслуговуванні чи допомозі в пошуку роботи, влаштуванні дитини до дитячого садочку чи школи, у відновленні чи отриманні необхідних документів тощо. Їм потрібно пристосуватися до нових умов життя, нового соціального та культурного оточення, нового міста чи селища, де багато чого є незнайомим. Необхідно подолати страх, зневіру, розпач, депресію й агресію, щоб продовжувати своє життя в нових умовах. І тут дуже важливо, щоб не виник вторинний стрес у процесі соціальної адаптації. Діти, підлітки та молодь потребують особливого піклування, допомоги з боку дорослих і розуміння однолітків. Психологічна допомога тут украй необхідна, щоб пережити травмуючі події, знайти посттравматичну точку опори, власний ресурс і сенс у новому житті. Комфортне перебування таких дітей в умовах освітніх закладів залежить насамперед від професійної діяльності психологічних служб школи й покладається на практичного психолога. Україна багато років була мирною країною, і таке болюче явище, як війна, у нас сприймалося як відгомін страшних подій минулого століття, тому, звичайно, немає практики надання допомоги дітям, які постраждали у воєнному конфлікті, проте наразі події однозначно вимагають від шкільних психологічних служб високого професіоналізму з питань профілактики наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя й утрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, хоча така специфічна робота в конфліктний період як із дітьми, так і з їхніми батьками є новою для багатьох спеціалістів психологічної служби та психологів шкіл.

У березні 2017 р. науковцями Українського науково-методичного центру практичної психології й соціальної роботи НАПН України було проведено моніторинг діяльності психологічної

служби системи освіти з питання надання соціально-педагогічної й психологічної допомоги постраждалим унаслідок окупації Криму й Севастополя та бойових дій на сході України. Інформація, зібрана з усіх областей України та міста Києва, узагальнювалася на основі даних з обласних центрів психологічної служби, які також узагальнювали дані з міст і районів. Результати моніторингу показали, що основними цільовими групами, з якими працюють практичні психологи та соціальні педагоги, є вихованці, учні, студенти всіх типів навчальних закладів, що були переселені з інших регіонів України; батьки та члени сімей переселених вихованців, учнів, студентів; діти й сім'ї учасників АТО; діти та сім'ї загиблих на Майдані, в АТО, інших бойових діях; діти й сім'ї поранених у бойових діях; діти-сироти. Загальна кількість постраждалих, які одержали чи продовжують одержувати допомогу від працівників психологічної служби, становить 214 208 осіб. У роботі з дітьми-переселенцями та дітьми, батьки яких наразі виконують або виконували свій військовий обов'язок у зоні АТО, задіяні 35% від усієї кількості працюючих у психологічній службі [5, с. 44].

Мета психологічного супроводу – зниження рівня тривоги та страху в дітей і дорослих шляхом підвищення рівня психологічної культури та психогієни; адаптація до нового середовища проживання та навчання; формування планів на майбутнє в цій ситуації; підвищення психологічної грамотності батьків для екологічного супроводу дітей, психоедукація батьків. Власне мета психологічного супроводу полягає в тому, щоб зменшити психічну напругу, утримувати її в таких межах, щоб не призвести до соматичних і психічних розладів.

Інструментами психологічного супроводу є:

1) індивідуальний психологічний супровід – кризова інтервенція (на перших етапах роботи), консультування за запитом, просвітницька робота, психоедукація;

2) психологічний супровід у групах: групова робота з дітьми та підлітками із застосуванням арт-терапевтичних методів, ігрової терапії; групи особистісного розвитку з проблем комунікації; групова терапія на подолання агресивності, на створення стосунків довіри та комфорту в родині, де член сім'ї повернувся з АТО; релаксаційні групи із саморегуляції, групи з вирішення конфліктів.

Серед основних напрямів і завдань психологічної роботи в навчальних закладах усіх типів на 2017 р. виокремлюємо такі:

– своєчасне виявлення дітей, які потребують цільового психологічного супроводу (зокрема діти, які пережили (переживають) втрату батьків або близьких родичів унаслідок військових дій, діти із числа внутрішньо переміщених осіб, із сімей АТО та ін.);

– надання екстреної (у перші кілька днів при появі гострої симптоматики в результаті додат-

кових стресів), короткострокової (надається протягом перших тижнів, місяців після психотравми) і пролонгованої (протягом декількох років після психотравми) допомоги. Варто враховувати, що ці види допомоги нерідко надаються паралельно. Так, екстрена допомога починається відразу після психотравми, на кризовому етапі, але триває також на етапі стабілізації. Короткострокова допомога починається на етапі стабілізації й триває на етапі відновлення. Пролонгована допомога починається на етапі відновлення й продовжується на етапі інтеграції. Вона триває протягом двох років і більше;

– проведення індивідуальної та групової просвітницької, профілактичної роботи як із дітьми, так і з батьками, упровадження факультативних і спецкурсів, профілактичних програм, спрямованих на виховання стресостійкості особистості, зниження навантаження деструктивного впливу травмуючої ситуації, формування вмінь пережити втрату, критичного мислення в дітей і дорослих тощо;

– забезпечення психолого-педагогічної реабілітації дітей і підлітків, які пережили важку психічну травму, зокрема із залученням чи переадресацією дітей до відповідних фахівців;

– здійснення психолого-педагогічної корекційної роботи із сім'єю (родиною) дитини в цілому (у разі, якщо дитина проживає з одним із батьків чи з родичами, які нею опікуються); залучення батьків, опікунів/піклувальників до роботи над власними психологічними проблемами і труднощами. Особливу увагу слід звернути на те, що внаслідок травми порушуються нормальні дитячо-батьківські та родинні зв'язки, виникають симбіотичні або вимушено дистантні відносини між дитиною й батьками, родичами. При появі в дитини порушень поведінки батьки чи опікуни/піклувальники відчувають свою некомпетентність і безпорадність і мимоволі сприяють закріпленню негативних поведінкових стереотипів;

– попередження та профілактика психологічних наслідків для здоров'я дитини перебування в травмуючих ситуаціях (травматичного стресу, посттравматичних стресових розладів, суїцидальних проявів поведінки тощо), зокрема шляхом навчання дітей стратегіям оволодіння собою в ситуації кризи, уміння розпізнавати негативні психічні стани та вироблення навичок їх саморегуляції, формування індивідуального стилю подолання впливів екстремальних ситуацій тощо;

– надання консультацій і рекомендацій класним керівникам з оптимізації їхньої діяльності з дітьми, які втратили батьків, і їхніми сім'ями.

Наразі в складній соціально-політичній ситуації в країні в житті дітей складності трапляються не рідше, ніж у дорослих, а можливо, навіть і частіше. Негативні емоції, які при цьому виникають, є важливим індикатором у виникненні та протіканні психологічної травми. Діти та підлітки – одна з найбільш вразливих категорій насе-

лення, у яких психологічна травма, викликана надзвичайною подією, може істотно порушити весь подальший хід психологічного та психічного розвитку. Як визначити, що дитина потребує психологічної допомоги, підтримки? Науковці називають такі типові реакції дітей, які пережили стресові події:

– порушення сну, нав'язливі нічні кошмари, що повторюються; сни, зазвичай безпосередньо пов'язані з травматичною ситуацією (це не є кошмари, це є жахи);

– нав'язливе відтворення травматичного випадку (досвіду) у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку може мати форму повторюваних ігор, у яких простежуються тема або аспекти травми. Це особливий вид гри, коли діти одноманітно, монотонно повторюють один і той же сюжет гри, не вносячи туди жодних змін, ніякого розвитку. Діти, програвши певні сюжети, не відчувають полегшення.

У дітей віком 5–12 років картина посттравматичного розладу характеризується такими ознаками:

– «чіпляння» за інших; страх розлуки з батьками, поведінка «зчеплення» з батьками;

– відчуття тривоги, страху; упевненість у тому, що травматична ситуація може повторитися;

– соціальна відчуженість, замкненість у собі;

– проблеми з довільною концентрацією уваги, неможливість зосередитися;

– плач, сльозливість, астеничність, емоційна вразливість;

– «застрягання» на певних негативних переживаннях, думках, ідеях; тема травмуючої події включена в інші відсторонені теми (це проявляється в грі, малюнках, розповідях на іншу тему);

– «втягування» частини психотравмуючого досвіду в повсякденне життя. Можуть, наприклад, стріляти з іграшкового пістолета в людей, бити ляльок тощо;

– прояви різноманітних форм захисту (уникнення – діти не говорять про травматичні події, але відсутність вербалізації може замінюватися регресом; тенденції до регресивної поведінки (енурез, смокання пальця й прояв більшої залежності від батьків, страх розлуки з батьками, страх перед незнайомими людьми, утрата тих навичок, що були сформовані);

– сильна (зокрема вегетативна) реакція на будь-який стимул або ситуацію, що символізує травму (місця, люди в камуфляжі, телевізійні передачі і т. п.), пов'язану з травматичним переживанням; психофізіологічні порушення.

У віці 12–18 років картина розладу становить собою суміш дитячої та дорослої симптоматики, можуть виникати різноманітні варіанти розладів адаптації. Насамперед звертає на себе увагу імпульсивність і порушення поведінки, агресивність. У дітей розвивається страх смерті, тривога, почуття самотності, знижується самооцінка, наявне прагнення до ізоляції й обмеження контактів, підвищена

стомлюваність і знижена активність, знижений настрій, напади безпричинної дратівливості, зниження яскравості емоційних реакцій, нав'язливі спогади, утрата життєвих інтересів, поведінка уникання, замкнутість, безконтрольна агресія. Порушується пам'ять, діти стають забудькуватими, часто не можуть пригадати важливу персональну інформацію, зазвичай травматичного або стресового характеру. Можуть мати місце прояви дисоціативної фуги. Це характеризується нездатністю згадати минуле й безладом, плутаниною в поєднанні з раптовою втечею з дому. Так само, як і в дітей молодшої вікової групи, у них порушується сон, є порушення в соматовегетативній сфері (зниження апетиту, прискорене серцебиття, симптоми м'язової напруги, неприємні відчуття у верхній частині живота).

Слід зауважити, що переважна більшість дітей, які пережили стресові ситуації (події), відновлюється без сторонньої допомоги. Утім, таке відновлення можна прискорити, якщо надавати дітям підтримку на ранніх стадіях.

Важливо зазначити, що після діагностики актуального психічного стану дітей і молоді, які перебували під впливом вищевказаних психогенних чинників, і визначення індивідуальної необхідності в психологічній допомозі, ефективною формою надання допомоги дітям, які пережили втрату батьків унаслідок військових дій або які прибули до навчальних закладів із зони АТО, є проведення психолого-педагогічного консилиуму. Психолого-педагогічний консилиум намічає цілісну програму індивідуального супроводу й адекватно розподіляє обов'язки й відповідальність за її реалізацію.

Рішеннями консилиуму є рекомендації з розроблення комплексної програми супроводження, що узгоджуються з усіма учасниками (учителями, класними керівниками, соціальними працівниками, психологами) і є обов'язковими для всіх фахівців, котрі ведуть навчальну, виховну, корекційну роботу з учнями. Рекомендації мають бути занесені в індивідуальну картку дитини, яку оформлює працівник психологічної служби з перших днів перебування дитини в навчальному закладі.

Оскільки не всі учні хочуть звертатися до психолога (адже природа психологічної травми така, що жертви травми не хочуть «ворушити минуле»), це несе за собою болючі переживання, тому в інформаційних куточках психологічних служб навчальних закладів необхідно розміщувати та систематично поновлювати пам'ятки для учасників навчально-виховного процесу, що містять, зокрема, такі відомості:

– рекомендації щодо стратегій поведінки в ситуаціях стресу, шляхів подолання страху, самопомоги в стані емоційної нестабільності тощо. Також важливим компонентом на цьому етапі є забезпечення функції психоедукації (психологічної просвіти, навчання), тобто учні повинні знати, що з ними відбувається, які саме реакції

й прояви можуть бути за таких стресових умов, як упоратися з ними й куди звернутися за допомогою;

– контактні телефони установ і організацій, куди діти, батьки, педагогічні працівники можуть звернутися по допомогу чи для отримання консультації з питань захисту прав дитини та соціальної, психологічної, медичної, юридичної допомоги. Важливо подати інформацію щодо консультації громадських організацій, зокрема Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» (а/с 26, м. Київ, 03113; www.la-strada.org.ua/), Національної дитячої «гарячої лінії» (тел. 0 800 500 225). Важливою також є інформація в посібнику з проблем травмованих дітей МЖПЦ «Ла Страда-Україна» – «Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми в конфліктний і постконфліктний період».

Дуже важливим є напрям психологічного супроводу, що включає в себе інформаційну підтримку, просвітницьку роботу, обговорення книг і статей, знайомство з основними концепціями фізіології та психології. Наприклад, тільки просте знайомство з діагностичною симптоматикою посттравматичного стресового розладу допомагає травмованим дітям усвідомити те, що їх переживання й труднощі не унікальні, а «нормальні» в ситуації, що сформувалася, що їх реакції – це нормальні реакції на ненормальні події, і це дає їм можливість здійснювати контроль за своїм станом, обирати засоби та методи досягнення одужання.

Важливо також включати батьків у систему психологічної допомоги, адже їхня оцінка поведінки своєї дитини є головним джерелом інформації про її реакції на психотравмуючий фактор. Крім того, необхідно організувати просвітницьку роботу й навчання батьків спілкуванню таким чином, щоб вони набули соціальних і комунікативних навичок, необхідних для поліпшення якості відносин зі своїми дітьми й розпізнавання типів поведінки та реакцій у дітей, які потребують професійної психологічної допомоги [3]. Батьки повинні отримати також важливу інформацію, що здоровий спосіб життя (достатня фізична активність, правильне харчування, відсутність зловживання алкоголем, відмова від уживання збуджуючих речовин (наприклад, кофеїну), здатність із гумором ставитися до багатьох подій нашого життя) створює основу для відновлення після важких травматичних подій, а також сприяє продовженню активного життя й успішній адаптації дитини до нових умов соціалізації.

Важливим є також напрям, який складається з власне психотерапії, спрямованої на опрацювання травматичного досвіду. Здійснюють психологічний супровід дітей, підлітків, учнівської молоді, які опинилися в складних життєвих обставинах, із метою попередження та недопущення вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу, спе-

ціалісти психологічної служби зобов'язані в разі потреби перенаправляти дітей, батьків до інших спеціалістів або залучати до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців (психотерапевта, невролога, психіатра тощо).

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз проблеми психологічної травматизації під час надзвичайних подій показав, що діти, підлітки, учнівська молодь, які зазнали впливу психологічної травми, мають порушення в емоційно-вольовій сфері, когнітивній сфері, поведінковій сфері, при цьому мають місце особливості реакцій дітей на стрес і специфіка перебігу психотравми. Психологічна допомога учасникам навчально-виховного процесу, які постраждали внаслідок психотравмуючих подій, пов'язаних із антитерористичною операцією на сході України, ефективна робота з подолання наслідків впливу психологічної травми в дітей і підлітків, молоді можлива лише за умови комплексного підходу, який об'єднує різні методи психологічного супроводу (зниження рівня тривоги та страху в дітей і дорослих шляхом підвищення рівня психологічної культури та психогігієни; адаптація до нового середовища проживання та навчання; підвищення психологічної грамотності батьків для екологічного супроводу дітей, психоедукація батьків).

Література

1. Пророк Н. Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту: довідник вихователя дошкільного навчального закладу / Н. Пророк, С. Гончаренко, Л. Кондратенко та ін. – Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2015. – 84 с.
2. Про сприяння впровадженню заходів щодо соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу: Лист МОН України від 17.11.2014 р. № /9-596.
3. Романовська Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник / Д. Романовська, О. Плащук. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 133 с.
4. Кісарчук З. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: [методичний посібник] / З. Кісарчук, Я. Омельченко. – К.: Логос. – 232 с.
5. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям із дітьми в період воєнного конфлікту: [навчально-методичний посібник]. – К.: Агентство «Україна». – 2015. – С. 175
6. Юнісеф, Дитячий фонд, Україна. Експрес оцінка соціально психологічного становища дітей в Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf.

Анотація

Осодло В. І., Синишина В. М. Психологічна допомога учасникам навчально-виховного процесу під час переживання травмуючого досвіду, пов'язаного з антитерористичною операцією на Сході України. – Стаття.

У статті розглянута проблематика надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу засобами психологічного супроводу. Розглядається можливість створення механізмів ефективної соціалізації дітей, підлітків, учнівської молоді, що стали свідками військових подій, переселенців із зони АТО, а також тих соціальних категорій дітей, батьки яких виконують військовий і громадянський обов'язок у зоні АТО. Діти, які зазнали впливу психологічної травми, мають порушення в емоційно-вольовій, когнітивній, поведінковій сферах. Психологічна допомога учасникам навчально-виховного процесу, які постраждали внаслідок психотравмуючих подій, можлива лише за умови комплексного підходу, який об'єднує різні методи психологічного супроводу (зниження рівня тривоги та страху в дітей і дорослих шляхом підвищення рівня психологічної культури та психогігієни; адаптація до нового середовища проживання та навчання; психоедукація батьків). Мета психологічного супроводу полягає в тому, щоб зменшити психічну напругу, утримувати її в таких межах, щоб не призвести до соматичних і психічних розладів.

Ключові слова: стрес, психологічна допомога, соціально-педагогічний супровід, психологічний супровід, прояви психологічної травми в дітей і підлітків.

Анотація

Оседло В. И., Синишина В. М. Психологическая помощь участникам учебно-воспитательного процесса при переживании травмирующего опыта, связанного с антитеррористической операцией на Востоке Украины. – Статья.

В статье рассмотрена проблематика оказания психологической помощи участникам учебно-воспитательного процесса средствами психологического сопровождения. Рассматривается возможность создания механизмов эффективной социализации детей, подростков, учащейся молодежи, которые стали свидетелями военных событий, переселенцев из зоны АТО, а также тех социальных категорий детей, родители которых выполняют военный и гражданский долг в зоне АТО. Дети, подвергшиеся воздействию психологической травмы, имеют нарушения в эмоционально-волевой, когнитивной, поведенческой сферах. Психологическая помощь участникам учебно-воспитательного процесса, пострадавшим в результате психотравмирующих событий, возможна только при комплексном подходе, который объединяет различные методы психологического сопровождения (снижение уровня тревоги и страха у детей и взрослых путем повышения уровня психологической культуры и психогигиены; адаптация к новой среде обитания и обучения; психоедукация родителей). Собственно, цель психологического сопровождения заключается в том, чтобы уменьшить психическое напряжение, удерживать его в таких пределах, чтобы не привести к соматическим и психическим расстройствам.

Ключевые слова: стресс, психологическая помощь, социально-педагогическое сопровождение, психологическое сопровождение, проявления психологической травмы у детей, подростков, учащейся молодежи.

Summary

Osodlo V. I., Synyshyna V. M. Psychological help for members of the educational process in traumatic experience associated with the anti-terrorist operation in the Eastern Ukraine. – Article.

The article deals with the problems of providing psychological assistance to participants of the educational process by means of psychological support. A possibility of establishing mechanisms of effective socialization of children, adolescents, students who witnessed military events, settlers from the ATO area and the social categories of children whose parents do military and civic duty in the ATO area is considered. Children, who are admitted to the impact of trauma, are in violation of

emotional and willed, cognitive, behavioral sphere. Psychological help for the participants of the educational process affected by traumatic events is only possible in an integrated approach that combines various methods of psychological support: reduced levels of fear and anxiety in children and adults by increasing psychological culture and mental health; adaptation to the new environment and studying; psychological education for parents. Actually the purpose of psychological support is to reduce mental stress, keep it to the extent that does not lead to physical and mental disorders.

Key words: stress, psychological support, social and educational support, psychological support, manifestations of trauma in children.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:34.01(477)

В. С. Медведєв
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

О. А. Левенець
кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології охоронної діяльності
Інституту Управління державної охорони України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (ЧАСТИНА 1)

Діяльність є фундаментальною теоретико-прикладною проблемою сучасної психології. Особливим різновидом діяльності є злочинна діяльність, яка становить одну із основних реальних і потенційних загроз національній безпеці України.

Поняття «злочинна діяльність» розглядається в літературі з кримінального права, криміналістики, кримінології, а також юридичної психології. Юристи часто ототожнюють злочинну діяльність з окремим злочином, навіть одиничним неумисним злочинним діянням. Разом з тим, аналіз визначень поняття злочинної діяльності показує, що під нею найчастіше мається на увазі ряд злочинних діянь, зумовлених певними антигромадськими цілями, інтересами, мотивами, способом життя особи чи групи осіб. Іноді говорять про злочинну діяльність і в тих випадках, коли особа чи група осіб проводить досить тривалу і ретельну підготовку до здійснення задуманого злочину, виконує ряд складних дій з його вчинення, а потім і приховування, перешкоджає його виявленню, а в разі виявлення – протидіє розслідуванню.

Вивчаючи джерела, присвячені даній проблематиці, можна виділити історико-критичні огляди досліджень девіантної поведінки. Серед них виокремлюються кримінологічні праці Ф.М. Решетникова, І.І. Карпеца, Н.П. Дубініна, Н.Ф. Кузнецової, Г.М. Мінковського, О.Р. Ратінова, О. М. Джужі та ін., а також соціологічні роботи І.С. Жона, Л.Г. Іоніна, Г.В. Осипова та ін. Окремі кримінологи, вивчаючи злочинну поведінку, акцентують увагу на особі злочинця. Одночасно низька продуктивність психологічних досліджень, на думку цих фахівців, пояснюється надмірним захопленням психологів соціальними, зокрема й математичними, методиками, що призводить до «психології без душі» [2].

Іншу групу складають праці, в яких робляться спроби осмислення сутності та значення різних видів девіантної поведінки, зокрема злочинної, у розвитку суспільства. До них відносяться

роботи методологічного та загальнотеоретичного характеру Я.І. Гілінського, В.М. Кудрявцева, В.С. Нерсесьяна, О.М. Яковлева.

У контексті криміналістики цю проблему висвітлювали у своїх працях Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, В.Г. Гончаренко, А.В. Дулов, А.Ф. Зелінський, Н.І. Клименко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, М.Й. Коржанський, В.К. Лисиченко, В.О. Образцов, М.Я. Сегай та інші. На сучасному етапі розвитку криміналістики дослідження цієї проблеми отримало новий імпульс у дисертаційних роботах С.В. Євдокіменка (2002 р.), В.О. Сакало (2002 р.), Н.С. Карпова (2007 р.).

Значну частину робіт складають дослідження конкретних видів девіантної поведінки. Серед них особливе місце посідають праці, присвячені різним аспектам вивчення злочинності. В їх числі слід відзначити монографії Ю.М. Антоняна, О.І. Гурова, К.Є. Ігошева, І.І. Карпеца, Г.М. Мінковського та інших.

Але незважаючи на те, що це соціальне явище є об'єктом вивчення багатьох дослідників, наукові пояснення щодо її сутності досить часто мають неоднозначний, а іноді суперечливий характер. Наприклад, у праві про діяльність як об'єкт правового регулювання йдеться лише про зовні виражену її сторону, тобто про вольову зовнішню поведінку людини. Таким чином, злочин може утворювати тільки конкретний акт вольової поведінки людини. Визнання об'єктом правового регулювання не поведінки, а діяльності уявляється недостатньо обґрунтованим, тому що право може регулювати лише зовнішню поведінку людини, воно не може впливати на ті форми людської активності, що обмежуються лише свідомістю людини і не об'єктивуються зовні, у конкретних актах його поведінки. Але поняття «діяльність» за обсягом значно ширше поняття «поведінки»: воно містить у собі не тільки зовнішній прояв активності людини, тобто її поведінку, але і внутрішню, психічну діяльність. Саме зовніш-

ня поведінка людини, її окремі акти у формі дій (бездіяльності), розглянуті з погляду їхньої значимості (цінності) для суспільства, виступають об'єктом правової, моральної та ін. оцінки. Але під час розслідування злочинів у вигляді окремих дій часто буває недостатньо інформації, щоб за даними поведінки достовірно встановити психологічний механізм його вчинення. Діяльність, у тому числі злочинна, багато в чому обумовлена психологічними особливостями самої людини. Кримінальний процесуальний кодекс України, визначаючи предмет доведення, вимагає з'ясування обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного, а також інших обставин, що характеризують особистість обвинувачуваного. Структурно-психологічний аналіз, тобто розгляд вчиненого злочинного акту поведінки в єдності з попередньою діяльністю цієї особи (як правило, до злочину), дає можливість виявити всю діяльність в цілому і вхідні в неї незлочинні дії, в яких у більшості випадків чітко виражені мотиви і цілі їх здійснення. Якщо окремих злочин може обумовлюватися зовнішніми обставинами і носити реактивно-ситуативний характер, то злочинна діяльність завжди є усвідомлюваною, а її витoki слід шукати у самій особистості.

З точки зору психології будь-яке правопорушення, злочин можна розглядати як особливий вид діяльності, певної соціальної активності особистості, що виявляється в специфічних формах протиправної поведінки, в якій виражається ставлення суб'єкта до соціальних цінностей, особливості його психіки, індивідуально-психологічні властивості, мотиваційна сфера особистості, психічний стан.

Таким чином, слід визнати, що інтенсивність розробок з даної проблематики не призвела до впорядкованого розуміння поняття «злочинної діяльності», а їх кількість ще не надала нової якості науковому знанню.

Метою статті є аналіз психолого-юридичної сутності злочинної діяльності та її структури, а також розгляд особливостей реалізації особистості в злочинній діяльності.

Злочинну діяльність, попри її специфіку та видову розмаїття, можна розглядати як вид людської діяльності, тому на неї різною мірою поширюються загальні психологічні ознаки діяльності. Безпосередню основу психологічної характеристики злочинної діяльності становлять загальнопсихологічна теорія діяльності та психологічна теорія професійної діяльності, розроблених у працях С.Л. Рубінштейна, К.К. Платонова, О.М. Ткаченка, О.М. Леонтьєва, Г.В. Суходольського та ін. Це дозволяє глибше зрозуміти сутність злочинної діяльності, підвищити ефективність її запобігання та припинення.

Розглядаючи злочинну діяльність як можливу сферу самореалізації особистості, слід підкреслити, що самореалізація особистості була предметом уваги науковців, зокрема

К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, Г.С. Батищева, О.Ф. Бондаренка, Є.І. Головахи, Г.С. Костюка, О.О. Кроника, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.Г. Панка, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна та ін.). Вони розглядали самореалізацію як переважно свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опрацювання сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Узагальнюючи напрацювання дослідників, можна зробити висновок, що уявлення про життєві цілі, цінності й ідеали, мотиви й інтереси виступають значимою детермінантою життєдіяльності суб'єкта. Можна передбачити, що саме рівень розвитку (вираженості) зазначених вище характеристик і ознак можуть здійснювати вплив на характер і успішність самореалізації суб'єкта. Саме тому, оцінюючи особистість злочинця, необхідно виявляти домінуючі спонукання його вчинків, поведінки, способів досягнення мети та стратегію його життєдіяльності в цілому.

Через діяльність людина впливає на природу, речі й предмети, інших людей. Об'єктивуючи в діяльності свої внутрішні якості, вона виступає по відношенню до речей як суб'єкт, а до людей – як особистість. Зазнаючи, у свою чергу, зустрічного впливу, людина виявляє таким шляхом суттєві, об'єктивні властивості речей, предметів, людей, природи і суспільства. У більш загальному плані, змістом діяльності є створення, використання, збереження, руйнування матеріальних та духовних цінностей, людських взаємовідносин.

Важливо підкреслити, що руйнування може виступати складовою частиною чи елементом суспільно-корисної діяльності. Що ж до злочинної діяльності, то вона носить в цілому дестабілізуючий, руйнуючий характер і тільки в окремих випадках може включати умовно позитивну складову. Показові в цьому відношенні підпільне виробництво товарів, продуктів харчування чи надання певних послуг, наприклад, незаконна лікувальна діяльність тощо.

Можна сказати, що злочинна діяльність – це збочення нормальної діяльності чи здійснення її з порушенням правових норм.

Людська діяльність за своєю сутністю має соціально-історичний характер. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й змінює їх для задоволення своїх потреб. Свідомий, цілеспрямований характер діяльності виявляється в тому, що людина планує свою діяльність, добирає засоби її здійснення, регулює її процес та передбачає результат. Самореалізація в будь-яких формах дозволяє задати для конкретної людини доволі чіткі межі та орієнтири можливого й бажаного (її дій і вчинків, діяльності й поведінки, активності в цілому).

У найбільш загальному вигляді злочинну діяльність можна визначити таким чином. Злочинна діяльність – це шляхи та способи існування й розвитку злочинної частини суспільства. Вона представляє собою прояв та віддзеркален-

ня соціальної сутності злочинів в якості соціального елементу життєдіяльності суспільства.

Більш розгорнутим та психологічним за змістом є визначення В.П. Бахіна: «Злочинна діяльність – це система передбачених кримінальним законом діянь та тісно пов'язаних з ними інших передкримінальних і посткримінальних дій, що психологічно детерміновані загальним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом шляхом постановки і досягнення часткових, проміжних цілей» [1].

Ми визначаємо злочинну діяльність як певну сукупність усвідомлених, узгоджених між собою злочинних діянь, які поєднуються, регулюються та управляються загальною метою.

У зв'язку зі злочинністю структура діяльності може розглядатися у двох площинах – «горизонтальній» та «вертикальній» [3]. Перша передбачає виділення в діяльності таких елементів, як мета, мотив, спосіб досягнення, результат. Горизонтальна площина дозволяє з'ясувати спільне та відмінне між злочином та злочинною діяльністю, що співвідносяться між собою як конкретне та особливе. Друга передбачає виділення таких елементів, як дії та рухи. Вертикальна площина дає змогу встановити психологічну сутність злочинного професіоналізму як сукупності умінь та навичок. Адже саме професіоналізм становить основу злочинної діяльності та забезпечує її високу ефективність.

Діяльність як така – це особлива, суто людська форма активності. Системоутворюючим чинником діяльності є мотив. При цьому, як правило, діяльність полімотивована, тобто її спонукає багато мотивів, їхня ієрархія. Провідні мотиви здебільшого визначають спрямованість діяльності. Однак у певних ситуаціях на неї можуть впливати мотиви, які не мали спочатку спонукальної сили.

Отже, мотив як елемент діяльності представляє собою безпосереднє спонукання до неї. Як особистісний атрибут він може бути і процесом, і станом, і властивістю. У першому випадку – це швидкоплинні, ситуативні мотиви, у другому – більш стійкі, стабільні, у третьому – такі, що стали рисами спрямованості особистості. Мотиви мають різну міру усвідомлення: потяги – мінімально усвідомлені мотиви, бажання – переважно усвідомлені, хотіння – в основному усвідомлені, переконання – повністю усвідомлені.

Злочинну діяльність спонукають мотиви вищого рівня усвідомлення, тобто переконання, які відображають життєві цінності й принципи, що, об'єднуючись у систему впорядкованих поглядів, утворюють відповідний світогляд особистості.

Визначальним елементом злочинності як діяльності виступає мета, на відміну від мотиву, який є ключовим елементом злочину. Якщо мотив окремого злочину може усвідомлюватися в різній мірі чи неадекватно, що характерно для імпульсивних, ситуативно-реактивних злочинів, злочинів із необережності, то мета злочин-

ної діяльності носить повністю усвідомлюваний характер. Саме мета надає умисел злочину як окремому ланцюжку злочинної діяльності й дозволяє виразно усвідомити його мотив. Так, як правило, погано усвідомлюються конкретні мотиви злочинів, що скоюються на сімейно-побутовому ґрунті і є способом розрядки раптово чи ситуативно виникаючих емоційних станів – люті, неприязні, роздратування.

Показовим у цьому відношенні є злочин, який був скоєний у м. Ізмаїлі Одеської області. В одній квартирі триповерхового будинку було виявлено трупи жінки і трьох її донечок – восьми, шести і трирічного віку. Смерть усіх їх настала внаслідок різаних ран. Зрозуміло, таке звіряче масове вбивство сколихнуло місто, його жителі були вкрай шоковані трагедією.

Сім'я була порядною, до асоціального типу не належала. Чоловік і дружина – глибоко віруючі. Колеги по роботі (він ветеринарний інспектор у порту, вона до декрету працювала логопедом у дитсадку) про них відгукувалися виключно позитивно.

Окрім трьох маленьких дочок, подружжя мало двох дорослих синів – 18 та 16 років. Старший з них начебто віддалився від сім'ї через те, що батьки наполегливо долучали дітей до церкви. Втім, він виявився поза підозрою, бо в той час перебував у тітки в Новоросійську. Там був і батько – приїхав провідати сина. Отже, ні ворогів, ні очевидних майнових чи інших мотивів злочину оперативники не віднайшли. Стандартні версії після перевірок раніше судимих, наркоманів тощо відпали одразу.

Отже, жінку та дітей убивав хтось «свій»: господиня сама відчинила двері, до того ж замки, як зазначили експерти, чужого втручання не зазнали. Таким чином убивця перебував десь поблизу. Світло було пролите після другого поквартирного обходу.

Під час зустрічі з жінкою, яка мешкала на першому поверсі, розшуковці взяли її на замітку: у поведінці ця людина похилого віку мала ледь помітні ознаки психічного відхилення. Під час другого візиту правоохоронців вона несподівано заявила, що біля сусіднього будинку знайшла закривавленого ножа і пред'явила його. Місце, на яке вказала жінка, одразу викликало сумнів: відкрито, людно, постійний рух місцевих жителів, кожен з яких знав про трагедію. Отже, ножа у крові відразу знайшли б. Крапку поставив обшук, у ході якого правоохоронці вилучили заготовку ножа, аналогічну знаряддю вбивства. Після цього почули і визнання вини. Як пояснила вбивця, позбавити життя сусідку і трьох малолітніх дітей її змусило те, що старші сини цієї родини часто поводитися по-хуліганськи: могли подзвонити в двері і втекти або петарду під вікно кинути.

Отже, у психологічному плані мета – це об'єктивно існуючі предмети, речі, явища і, разом з тим, суб'єктивний усвідомлений образ передбаченого результату, досягнути якого особистість намага-

ється. Поряд із ситуативними (безпосередніми) цілі можуть бути віддаленими (тактичними чи стратегічними). Досягнення проміжної мети виступає умовою, яка визначає досягнення мети кінцевої. При цьому діє така закономірність: розвиток психічного життя пропорційний відстані між потребою особистості та засобами її задоволення. Чим віддаленішою та важчою для досягнення є мета, тим меншою є її спонукальна сила, тим більше інтелектуальних та вольових зусиль потрібно прикласти для її досягнення. Цю закономірність сформулював швейцарський психолог Е. Клапаред, відомий тим, що вперше в історії світової психології запропонував термін «юридична психологія».

Стратегічною, кінцевою метою злочинної діяльності є забезпечення бажаного існування у вигляді соціального, психологічного та майнового домінування осіб, що займаються цією діяльністю.

У процесі реалізації особистості у злочинній діяльності особлива роль належить інтересам, які реалізуються через свідомість індивіда, перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину. Інтерес є ланкою між спрямованістю і мотивами; сформулювати інтерес – означає зробити дієвим мотив поведінки чи сформулювати його заново. Інтереси можна поділити на чотири групи: 1) до результату злочинної дії – в разі співпадання цілі і наслідків, що наступили; 2) до самих дій (коли ціль і результати не співпадають); 3) до злочинної поведінки безвідносно її результату; 4) до самотвердження через демонстрацію сили, хоробрості, переваги, незвичності та інших проявів злочинного змісту. Зазначені різновиди прагнень (власне мотивів дій) відрізняються своєрідністю, а їх конкретизація наближає нас до предметного розгляду мотивації злочинної поведінки.

Наступним елементом злочинної діяльності є спосіб досягнення мети. Спосіб здійснення діяльності підпорядковується цілі й до певної міри визначається нею. Поняттям «спосіб злочинної діяльності» охоплюються:

– методи та прийоми фізичного впливу (нанесення тілесних ушкоджень, отруєння, вбивство, викрадення, захоплення в заручники тощо);

– методи та прийоми психологічного впливу (обман, зловживання довірою, навіювання, залякування, погрози тощо);

– матеріальні знаряддя – спеціально виготовлені (відмички, саморобна вогнепальна та холодна зброя, фальшиві гроші, заточені монети і таке інше) та прилаштовані до злочину (різноманітні інструменти, вогнепальна зброя, вибухівка, транспорт тощо);

– засоби діяльності (транспорт, підроблені документи, спеціальний одяг тощо);

– технологія діяльності – сукупність взаємопов'язаних вищезазначених компонентів та послідовність їх застосування.

Важливим питанням, пов'язаним із способом досягнення мети, є організація діяльності.

У злочинній діяльності вирізняються індивідуальний та спільний (груповий) види організації діяльності. Індивідуальна організація притаманна шлюбним аферистам, кілерам, шахраям, що видають себе за впливових чи посадових осіб, окремим кишеньковим та квартирним злодіям, грабіжникам.

В індивідуальній організації найбільш виразно прослідковується те, що психологи називають стилем діяльності, а юристи – почерком злочинця. Індивідуальний стиль діяльності – це стійка, притаманна конкретній особі система психологічних та інших засобів, прийомів, методів виконання діяльності. Варіативність індивідуальних стилів діяльності об'єктивно визначається можливістю вибору різних способів досягнення мети, а суб'єктивно вона залежить від індивідуально-психологічних особистісних якостей людини. Індивідуальний стиль злочинної діяльності дозволяє людям з різними індивідуально-типологічними особливостями нервової системи, різною структурою здібностей, темпераменту, характеру досягати однакової ефективності під час виконання однієї і тієї ж діяльності різними способами.

Спільна організація діяльності проявляється у трьох основних формах: спільно-індивідуальній, спільно-послідовній та спільно-інтегральній.

Спільно-індивідуальна форма. Члени групи отримують однакове завдання, але виконують індивідуально, діючи незалежно один від одного і координуючись через організатора. При такій формі вимоги до спрацьованості найнижчі, а можливості прояву самостійності та індивідуального стилю злочинної діяльності найвищі.

Елементи спільно-індивідуальної форми є провідними у злочинній діяльності шахраїв, наприклад, валютних «кидал», наркокур'єрів, рекетирів, незаконних «приватизаторів» та ін.

Завершальним елементом злочинної діяльності є результат – матеріальний або психологічний ефект. Результат може частково чи повністю не збігатися з очікуваннями, і тоді він оцінюється як негативний, неповний чи навіть зовсім неочікуваний.

Особистість формується і проявляється в її діяльності. Діяльність – це процес взаємодії людини зі світом, але процес не пасивний, а активний, свідомо регульований, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникає внаслідок прояву певної потреби. Високотимовані особи кримінального середовища схильні виявляти значні вольові зусилля в реалізації свого потенціалу і досягати значних результатів у сфері злочинної діяльності. Увесь процес злочинної діяльності спрямований на реалізацію поставленої мети і отримання бажаного результату. Результат – матеріальне втілення інтересів суб'єкта, що спонукали його до скоєння злочинів. Результатом також можна вважати і задоволення злочинцем будь-яких своїх моральних і фізичних потреб, бажань, пристрастей, прагнень.

Література

1. Бахин В.П. Тактика преступников / В.П. Бахин // Тактические приемы противодействия преступников следствию. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2009. – 44 с.
2. Джужа О. М. Кримінологія: [навч. посіб.] / О.М. Джужа, Ю.Ф. Иванов,. – К. : ПАЛИВОДА. – 2006. – 264 с.
3. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : [монографія] / Н.С. Карпов. – К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.
4. Медведев В.С. Психологія злочинної діяльності : [навч. посіб.] / В.С. Медведев. – К : Атіка, 2012. – 204 с.
5. Медведев В.С. Організована злочинна діяльність як загроза національній безпеці України // Науковий вісник. – № 2 (1). – 2013. – м. Львів: ЛДУВС. – С. 109–117.

Анотація

Медведев В. С., Левенець О. А. Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 1). – Стаття.

Статтю присвячено аналізу юридико-психологічної сутності злочинної діяльності та розгляду її структури. Висвітлено особливості реалізації особистості в злочинній діяльності. У першій частині статті досліджено такі елементи злочинної діяльності, як мета, мотив, спосіб досягнення та результат.

Ключові слова: злочинна діяльність, структура злочинної діяльності, реалізація особистості у діяльності, особистість злочинця, мета, мотив, спосіб досягнення та результат злочинної діяльності.

Аннотация

Медведев В. С., Левенец Е. А. Преступная деятельность как сфера реализации личности (часть 1). – Статья.

Статья посвящена анализу юридико-психологической сущности преступной деятельности и рассмотрению ее структуры. Освещены особенности реализации личности в преступной деятельности. В первой части статьи исследованы такие элементы преступной деятельности, как цель, мотив, способ достижения и результат.

Ключевые слова: преступная деятельность, структура преступной деятельности, реализация личности в деятельности, личность преступника, цель, мотив, способ достижения и результат преступной деятельности.

Summary

Medvediev V. S., Levenets O. A. Criminal activity as a sphere of personal fulfilment (part 1). – Article.

The article is dedicated to analysis of psychological-legal essence of criminal activity and its structure review. It also enlightens the peculiarities of personal fulfilment in criminal activity. The first part of the article discovers such elements of criminal activity as the purpose, motive, ways of achievement and result.

Key words: criminal activity, structure of criminal activity, personal fulfilment in activity, personality of criminal, purpose of crime, motive of crime, ways of achievement and result of criminal activity.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.92

С. А. Гарькавец

*доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры психологи и социологии
Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля*

С. И. Яковенко

*доктор психологических наук, профессор,
проректор
Киевского института современной психологии и психотерапии*

ПРОБЛЕМА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОБИДЫ, ПРОЩЕНИЯ И ПРИМИРЕНИЯ СТОРОН

Постановка проблемы. Обида – это инфантильная реакция индивида или целой социальной группы на якобы несправедливое отношение со стороны значимых лиц, на их действие или бездействие, ответ на оскорбление, унижение, достоинства социально незрелых индивидов, имеющих высокий уровень невротизации [2].

Ранее нами были рассмотрены особенности возникновения и проявления обиды на разных этапах онтогенеза личности и констатирована обидчивость детей, подростков и людей пожилого возраста [3]. Если у детей и подростков отмечена положительная редукция обиды и нивелирование обидчивости, то у стариков её позитивные преобразования практически не осуществимы. Отмечено, что на гендерном уровне обида отличается интенсивностью, продолжительностью и генерируемой разрядкой [4].

Проблема минимизации обид, их субъективного купирования, а также прощения и примирения сторон, на сегодняшний день, во многом остается не решенной. Учитывая насыщение информационного пространства текстами на «языке ненависти», сеющими вражду на межличностном, межгрупповом и межэтническом уровнях, поиск эффективных методов и средств минимизации ее инсталляций становится актуальной задачей современной психологической науки.

Анализ исследований и публикаций. Первые попытки объяснить сущность прощения приходятся на XVIII век. Французский философ эпохи Возрождения М. Монтень выделял два вида прощения: то, которое требует душевных усилий прощающего и то, которое дается легко, «по доброте душевной» в соответствии с религиозными догмами Нового завета.

В XIX веке немецкие мыслители А. Шопенгауэр и Ф. Ницше [15] дали свое объяснение этого феномена. Первый считал прощение идентичным забвению обиды, а второй – как отсутствием желания мести. Ф. Ницше считал, что прощение является проявлением слабости. То есть, простить того, кто причинил тебе вред, это

значит проявить слабость, продемонстрировать собственную неспособность в отстаивании своих интересов. Человек, прощая обидчика, упускает возможность добиться справедливости. Ф. Ницше утверждал, что если граждане начнут прощать преступников, то это приведет к разрушению государства. Прощение означает, что мы не считаем других ответственными за их поступки, не считаем их обязанными следовать моральным принципам. Простив, человек лишает себя возможности добиваться справедливости и несправедливость укрепляется.

Противоположная точка зрения – рассмотрение прощения как проявление милосердия, великодушия, что интерпретируют как возвышение над тем, кого прощают [32].

На сегодняшний день существует несколько подходов к минимизации обиды. Так, в рамках концепции саногенного мышления Ю. Орлова [12], коррекция обиды предполагает распознавание и контроль эмоций личности. В этом контексте техника саногенного мышления отличается от многих духовных практик (например, медитирования), которые акцентируют внимание на подавлении или игнорировании эмоций. Саногенное мышление направлено на контроль за процессом возникновения и переживания эмоций с целью блокирования неконструктивных действий.

Ю. Орлов пишет, что обида состоит из трех компонентов: собственных субъективных ожиданий по отношению к действиям другого, сопоставлений своих ожиданий с реальным поведением другого и расхождением между ними. Обида возникает каждый раз, когда предметом мышления становятся ожидания, их сопоставление и фиксация их расхождения. Отсутствие одного из этих компонентов блокирует возникновение обиды.

Саногенное мышление предполагает такое осмысление действий другого, которые не ведет к возникновению обиды. При этом рациональность ожиданий становится первым шагом к объективизации обиды. Далее идет процесс кор-

рекции ожиданий в сторону их реалистичности. Человека необходимо принимать таким, какой он есть, не стоит его идеализировать.

Следует отметить, что индивиды со стереотипным мышлением и системой жестких ожиданий, высоким уровнем ригидности являются наиболее обидчивыми личностями. Именно им свойственно накопление обид и формирование комплекса «обиженного». Таким индивидам трудно принять человека таким, каким он есть, а значит непосильно и простить, что не мешает извлекать из обид пользу для себя.

Ю. Орлов считает, что саногенное мышление способно работать не только с актуальными, но и с прошлыми обидами. Саногенное очищение памяти предполагает вспоминание и обдумывание обиды в благополучной и спокойной ситуации, без повторного ее переживания, что приводит к угасанию эмоционального заряда, связанного с подобными ситуациями. Ю. Орлов утверждает, что очищая свою память от обид прошлого, люди становятся менее обидчивым в настоящем, а отказываясь обдумывания обид пошлого, люди невольно становятся еще более обидчивыми.

Для преодоления обиды Ю. Орлов совместно с А. Гройсманом предложил методику «рисования эмоций» (медитативная графика) [13]. Индивиды, переживающие обиду или другую сильную эмоцию, зарисовывают субъективные переживания на отдельных листах с последующим ее воспоминанием в состоянии покоя и детальной интеллектуальной проработкой.

Российский философ С. Лазарев [9] считает, что преодоление обиды это, прежде всего, умение энергию стресса трансформировать в энергию решения конфликта или изменения ситуации. Обижается тот, кто не умеет трансформировать свои желания (например, хочу сегодня, но не получается, поэтому перенесем на завтра). Кто может трансформировать желания – тот, может смириться с невозможностью их осуществления.

Трансформация желаний – это трансформация, изменения самого себя. Слабый – находит повод обижаться, а сильный меняет ситуацию.

А. С. Чукова [21], обиду и прощение следует рассматривать в контексте межличностного взаимодействия, они проявляются как внутри человека, так и в отношениях между людьми. По её мнению, прощение предполагает активность со стороны субъектов общения, ценностное отношение друг к другу, понимание и самопонимание, готовность к диалогу. А. С. Чукова утверждает, что социально-психологическими характеристиками прощения, отражающими его содержательно-динамическую сторону, выступают мера, избирательность и парциальность. Мера определяется условиями, при которых прощение может происходить. Главную роль играют внутреннее, морально-нравственные мотивы, предполагающие учет интересов обидчика (ориентация на переживание вины обидчиком и своей собственной вины, просьба о прощении, снисхождение к ошибкам другого,

допущение ситуации, при которой обидчик мог не осознавать своего проступка). При этом эмпатия и сопереживание рассматриваются как основные механизмы прощения, внешним обстоятельствам отводится второстепенную роль.

Избирательность определяется отношением к самому обидчику и зависит от возраста, пола, социального статуса, психологической дистанции до объекта прощения. Избирательность проявляется благодаря механизмам межличностной идентификации и аттракции. Парциальность проявляется в том, что одни проступки обидчика могут быть прощены, а другие нет.

«Простительными» проступками являются менее психотравмирующие (не насильственные) и те, которые могут быть поняты и рационально объяснены (неблагодарность, словесное оскорбление и т. п.). Парциальность прощения определяется модальностью интересубъектного общения – пониманием другого и пониманием себя.

Е. П. Ильин [8] считал, что в случае нанесения обиды основная цель извинения должна заключаться в том, чтобы облегчить эмоциональную боль обиженного человека, заглавить вину, чтобы заслужить прощение.

Для минимизации обиды необходимо, чтобы извинения обидчика были направлены на потребности и чувства другого человека. Ученый отмечал, что эффективное извинение должно включать: 1) ясное и четкое выражение обидчиком сожаления о том, что произошло; 2) признание им вины, того, что социальные нормы были нарушены; 3) признание обоснованности обиды другого человека из-за его действий; 4) просьбу о прощении.

Среди зарубежных исследователей существует множество подходов к рассмотрению проблемы преодоления чувства обиды и минимизации проявлений обидчивости как черты личности. Так, К. Хорни [20] предлагает нивелировать проявления обиды через преодоление психологических защит, связанных с вытеснением базальной агрессии. С одной стороны, за обидой скрывается чувство собственной неполноценности, страх неодобрения и острое чувство вины, а с другой – истероидность с культивированием чувства вины у партнера по взаимодействию.

К. Хорни рассматривает четыре основных средства защиты от базальной тревожности, за которыми скрывается чувство обиды – любовь, подчинение, власть и реакция отстранения. Так невротик, не способный на любовь, стремится получить любовь от других. Платой за это становится позиция покорности и эмоциональной зависимости. Но в таких отношениях обязательно устанавливается чувство обиды, поскольку невротик болезненно чувствителен к малейшему отвержению или игнорированию.

Стремление к власти, которое связано с обладанием, статусом, престижем – это защита от возможных ущемлений со стороны других, сильных. Это социально приемлемое сублимирование

враждебности и защита от опасности чувствовать себя ущемленным. Такой невротик всегда настаивает на своем, никогда не уступает, проявляет абсолютную ригидность. Обвинения выступают средством давления на других или навязывания им чувства вины, с целью эксплуатации своего положения обиженного, а значит превращения в объект внимания и снисхождения.

К. Изард [7] акцентировал внимание на осознании обидчиком своей вины, которая запускает процесс раскаяния и осознания необходимости просьбы о прощении.

Э. Фромм [19] рассматривал прощение как процесс исцеления, в котором основное место отводится любви, а не принятию вины и наказания.

В. Франкл [31] считал, что в страдании и прощении, каждый человек может находить личностный смысл. Как справедливо отмечает А. С. Чукова [28], именно на это положение в своих работах по преодолению обиды опираются многие современные психологи и психотерапевты (Р. Уолш, Б. Якобсен, Р. Энрайт, Э. Гассин) [5; 33; 34].

В гештальттерапии обида рассматривается в качестве симптома патологического слияния, для ее преодоления предлагается использовать технику самоосознания. Ф. Перлз [20] утверждает, что переживание эмоций являются непрерывным процессом, желательные и нежелательные эмоции могут образовать «фигуру и фон», в таких значениях, которые достаточны для осознания. Эмоции должны стать предметом рефлексии. Патологическое слияние, при котором гештальт не формируется, заключается в том, что «фигура и фон» не дифференцированы.

Обида – симптом патологического слияния, и задача ее преодоления заключается в том, чтобы восстановить нарушенный баланс и исправить ситуацию разрушенного слияния. Например, если человек испытывает к кому-то чувство обиды, ему предлагается вспомнить гармоничные отношения с другим человеком и представить, возможно ли такое же чувство по отношению к обидчику. Если нет, то поиск по преодолению негативных эмоций связан с расширением путей коммуникативного контакта с конкретным индивидом. Надо научиться видеть реального другого человека, а не собственные проекции в нем, через несистемное выражение чувств и расширение зоны контакта с ним.

В транзактном анализе Э. Берна [1] акцент делается на автономии личности, совладании, принятии ответственности за свои действия и чувства, отказе от непродуктивного поведения. Для преодоления обидчивости предлагается вос-

становление трех основ личности – самосознания, спонтанности и искренности.

М. Джеймс и Д. Джонгвард [6] считают, что для преодоления обиды важно осознание чувства обиды и соотнесение его с конкретной ситуацией; реагирование на ситуацию и анализ возникновения обиды с самого начала ее проявления; рефлексия чувств в ситуации возникновения обиды; анализ событий и обстоятельств, в которых ранее также возникало чувство обиды; откровенный разговор с тем, кто вызвал чувство обиды; избегание обвинений в адрес обидчика и обсуждение с ним сложившейся ситуации.

Р. Альмабук, М. Сантос [21; 30] считают, что чувство обиды может быть минимизировано на основании отказа от негативных мыслей, поощрения положительных эмоций и позитивной активности в отношении к обидчику. Прощение изначально выступает не детерминируемым действием, основанным на нивелировании враждебности и желаний мести обидчику, как нравственный поступок, который основывается на моральных мотивах.

В теории переоценочного консультирования Х. Джекинса [15] негативные эмоциональные состояния предлагается преодолевать на основе гибкого реагирования и использования интеллектуальных возможностей человека. Во время дистресса субъект обиды не может мыслить адекватно и тем более разумно реагировать на вызовы окружающей среды, поскольку испытывает внутреннее напряжение. При повторении такой ситуации происходит утрата эмоционального равновесия, что формирует опыт дистресса, который со временем становится привычным. На основании таких рассуждений Х. Джекинс делает вывод, что обидчивость является следствием негативного опыта человека. Отсюда, преодоление обиды и обидчивости становится возможным, если не препятствовать осмыслению эмоциональных переживаний (не подавлять, не загонять их вовнутрь). Про обиду необходимо рассказывать, эмоционально реагировать, давать возможность другому (заинтересованному) услышать твои чувства. Дистресс требует разрядки и чувство обиды, так же должно проявиться вовне. Джекинс считает, что таким образом можно избавиться от привычки обижаться на разных этапах онтогенеза личности.

Следует отметить, что в медитативных практиках также существуют свои «алгоритмы» работы с обидой. Так, Р. Ошо [18] разработал мантру, основное содержание которой состоит в доведении обиды до ее абсурдного проявления, что в конечном итоге приводит к ее исчезновению¹. Р. Ошо советует читать эту мантру каждый раз, когда возникает чувство обиды.

¹ «Я такой важный индюк, что не могу позволить, чтобы кто-то поступал согласно своей природе, если она мне не нравится. Я такой важный индюк, что если кто-то сказал или поступил не так, как я ожидал – я накажу его своей обидой. О, пусть видит, как важна моя обида, пусть он получит ее в качестве наказания за свой «проступок». Ведь я очень, очень важный индюк! Я не ценю свою жизнь настолько, что мне не жалко тратить ее бесценное время на обиду. Я откажусь от минуты радости, от минуты счастья, от минуты игривости, я лучше отдам эту минуту своей обиде. И мне все равно, что эти частые минуты сложатся в часы, часы – в дни, дни – в недели, недели – в месяцы, а месяцы – в годы. Мне не жалко провести годы своей жизни в обиде – ведь я не ценю свою жизнь...».

Д. Норе считает, что прощение является осознанным актом, выбором, который делает индивид, на основе собственного отношения к своему прошлому. Своим поступком человек может, как *отомстить* за причиненную обиду, так и *простить*, расставшись с негативными эмоциями, которые подрывали целостность личности.

Для D. Ansbyurger и T. Steven прощение выступает актом расставания с обидой. В. Cunningham, R. Murray, C. Parchment, J. Patton, S. Sendeydzh, E. Worthington, J. Schmidt и др. указывают на стадийность прощения, в котором основными фазами прощения выступают рефлексия ситуации обиды, пересмотр собственных взглядов, принятие решения о прощении и собственно его дарование [19; 28].

Р. Энрайт [29; 32] рассматривает четыре фазы переживания обидчика, нуждающегося в прощении. Первая фаза – фаза осознания растраты эмоциональной энергии в переживание вины, желании освободиться от него. Вторая фаза – принятие решения устранить конфликт, готовность просить о прощении. Третья фаза – проявление сопереживания к обиженному и сожаление о содеянном. Четвертая фаза – осознание важности прощения, психологических и духовных его выгод, а также осознания того, что обида всегда отрицательно сказывается на дальнейшей жизни людей, примирение.

Механизм того, как обиженный приходит к принятию решения о прощении Энрайт также определяет как четырехступенчатый процесс: фаза открытия, фаза принятия решения, фаза действия и фаза результата [33]. Первая фаза предполагает честное признание наличия обиды и связанных с нею негативных переживаний, когда прощающий начинает понимать, что из-за обиды его жизнь может навсегда измениться в худшую сторону. Во второй фазе происходит изменение восприятия и возникает новое понимание того, что прежние стратегии избавления от чувства обиды не работают и прощение становится наиболее предпочтительным. Третья фаза связана с пониманием ситуации и эмоционального состояния обидчика в момент нанесения обиды, и дальнейшем смягчении отношения к нему со стороны обиженного. В четвертой фазе происходит осознание того, что люди не ангелы и прощение может принести пользу, как обидчику, так и обиженному.

Следует отметить, что прощение, получаемое под внешним давлением (третья и четвертая фазы), часто может носить формальный характер. Так китайский исследователь S. T. Huang [37] отмечает, что люди, которые прощают и примиряются под внешним давлением, достаточно часто демонстрируют неискреннюю мимику и жестикуляцию, а у некоторых наблюдается подъем артериального давления. Имитация примирения не удовлетворяют ни обидчика, ни обиженного. Это положение важно в контексте процедур восстановительного правосудия и ме-

диации конфликтов как альтернативы судебному процессу [15].

Р. Энрайт и Р. Зелл [35] отмечают, что прощение является актом великодушия и милосердия, так как наказание обидчика бывает меньшим, чем он того заслуживает. Прощение, как бы символически уничтожает причиненное зло, трансформирует негативные отношения между обиженным и обидчиком в нейтральные или позитивные, освобождая их от обиды и ненависти.

При этом исследователи считают, что человек может быть прощен, если он признает свою неправоту, просит прощение и принимает обязательство устранить причиненный ущерб, не совершать оскорбительных поступков впредь. Но и обиженный, как того требует христианская этика, не может долго ждать, пока обидчик раскается и компенсирует причиненный ущерб, что не всегда возможно в принципе и может инициативно объявить о дарованном прощении.

Э. А. Гассин [5] рассматривая психологические аспекты прощения сквозь призму теологических и философских корней, отмечает, что предложение и принятие прощения представляет собой положительный психологический опыт. Проявление прощения в межличностных отношениях Гассин считает отказ от негативных мыслей, эмоций и активности в отношении других, которые выступают в роли обидчиков; поощрение положительных проявлений и эмоций в отношении обидчика.

Таким образом, обобщенный анализ свидетельствует о том, что к проблеме прощения обиды, существуют множество подходов, и на сегодня нет унифицированного определения, которое всесторонне дало бы нам понимание того, что такое акт прощения и, как он достигается. Это положение важно и в связи применением амнистии или помилования к тем, кто совершал тяжкие преступления и не раскаивается в содеянном [23].

Выводы. Исследователи феноменов обиды и прощения предлагают ряд психологических и социально-психологических мероприятий, при которых возможна редукция обиды и артикуляция прощения:

- распознавание и контроль эмоциональной сферы личности на основе саногенного мышления (Ю. Орлов);
- трансформация энергии стресса в энергию разрешения конфликта или изменения ситуации, в которой возникла обида (С. Лазарев);
- наличие морально-нравственных мотивов и формирование сопереживания и эмпатии как основных механизмов, определяющих меру прощения (А. С. Чукова);
- облегчение эмоциональной после подлинного прощения (Е. П. Ильин);
- преодоление психологических защит, связанных с вытеснением базальной агрессии (К. Хорни);
- процесс осознания и переживания вины, приводящий к раскаянию и поиску путей к прощению (К. Изард);

- исцеление на основе любви, а не вины и наказания (Э. Фромм);
- нахождение личностного смысла в страдании и прощении (В. Франкл);
- использование техники сознания для преодоления патологического слияния (Ф. Перлз);
- достижение автономии личности, принятия ответственности за свои действия и чувства, отказ от непродуктивных типов поведения (Э. Берн);
- медитативное доведение обиды до абсурда, что в конечном итоге приводит к ее обесцениванию (Р. Ошо);
- развитие навыков управления эмоциями, наличие эмоциональной уравновешенности, эмпатии и альтруизма (R. Emmons);
- многоступенчатый процесс осознания ситуации, принятия решения, проявления сопереживания, рефлексия психологических выгод прощения и духовного роста (Р. Энтайт);
- обретение положительного опыта примирения (Э. А. Гассин).

В практическом плане вопросы примирения сторон значимы при проведении медиации в юридических конфликтах, при обосновании допустимости применения института амнистии или помилования в отношении лиц, совершивших тяжкие преступления, не признающих своей вины, не раскаявшихся и не пытающихся устранить, или хотя бы минимизировать причиненный имущественный или неимущественный вред.

Литература

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
2. Гарькавец С. А. Обида и ее инсталляция в контексте российско-украинских отношений / С. А. Гарькавец, С. И. Яковенко // Электронный журнал / Фундаментальные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 4. – URL: fund-issled-interm.esrae.ru/4-47
3. Гарькавец С. А. Особенности возникновения и проявления обиды на разных этапах онтогенеза личности / С. А. Гарькавец, С. И. Яковенко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – Т. 2, № 3 (38). – С. 105-116.
4. Гарькавец С. А. Гендерные особенности инсталляции обиды / С. О. Гарькавец, С. И. Яковенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». – 2016. – Вип. 59. – С. 59-64.
5. Гассин Э. А. Психология прощения / Э. А. Гассин // Вопросы психологии. – 1999. – № 4. – С. 93-103.
6. Джеймс М. Рожденные выигрывать / М. Джеймс, Д. Джонгвард. – М., 1993. – 336 с.
7. Изард К. Э. Психология эмоций / Кэрролл Э. Изард. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.
8. Ильин Е. П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2016. – 288 с.
9. Лазарев С. Н. Преодоление обиды / С. Н. Лазарев. [Электрон. ресурс] – Режим доступа к ресурсу : <https://www.youtube.com/watch?v=nXZJF5EXt3I>
10. Меркулова Ю. В. Особливості медіації під час проведення переговорів про примирення сторін в юридичному конфлікті / Ю. В. Меркулова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Т. 11, Вип. 13. – К., 2015. – С. 134-142.
11. Методы эффективной психокоррекции. Хрестоматия / под ред. К. В. Сельченко. – Минск, 1999. – 816 с.
12. Орлов Ю. М. Медитативная графика. Терапия для себя / Ю. М. Орлов, А. Л. Гройсман. – М. : «Импринт», 1996.
13. Орлов Ю. М. Саногенное размышление обиды / Ю. М. Орлов. – М., 1996. – 36 с.
14. Ошо Р. Любовь, свобода, одиночество. Новый взгляд на отношения / Раджниш Ошо. – М. : ИГ «Весь», 2014. – 336 с. – (Серия «Путь мистика / Ошо-классика»).
15. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше. – М. : Эксмо, 2016. – 320 с.
16. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Фриц Перлз. – [пер. М. П. Папушна.]. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001.
17. Печин Ю. В. Становление и развитие психологии прощения в США: краткий обзор / Ю. В. Печин // Психологическая наука и образование. – 2014. – Т. 6, № 4. – С. 194-206.
18. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. – М. : «Просвещение», 1989. – 448 с.
19. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; [пер. и авт. вступ. ст. П. С. Гуревич]. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
20. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни; [пер. с англ. А. М. Боковиков]. – М. : Академический Проект, 2008. – 208 с.
21. Чукова А. С. Социально-психологические характеристики прощения как феномена межличностного общения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. С. Чукова. – Саратов, 2011. – 22 с.
22. Энрайт Р. Духовное развитие прощения / Роберт Энрайт. – М. : Изд-во Академия, 1991. – 220 с.
23. Яковенко С. І. Проблема безкарності: амніція чи помилування, вірогідний вплив на індивідуальну та суспільну свідомість / С. І. Яковенко // Мат-ли Міжн. наук. практ. конф. «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція», 27 листопада 2015 року, м. Київ. – К., 2015. – С. 245-248.
24. Brown H. The conditions of forgiveness in recent philosophical thought / H. Brown // A Journey through Forgiveness / Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington. – Jr. Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2010. – P. 11-17.
25. Crespi B. J. Oxytocin, testosterone, and human social cognition / Bernard J. Crespi // Biological Reviews. Cambridge Philosophical Society. – 2016. – Vol. 91., Issue 2. – P. 390-408.
26. Enright R. D. Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian / Thomistic Analysis With Counseling Implications / R. D. Enright. – 2014. – Vol. 59. – P. 249-256.
27. Enright R. D. Counseling Within the Forgiveness Triad: On Forgiving, Receiving

Forgiveness, and Self-Forgiveness / Robert D. Enright // Jr. Counseling and Values. – 1996. – Vol. 40, Issue 2. – P. 107-126.

28. Enright R. D. Forgiveness Is a Choice: A Step-By-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope / R. D. Enright. – Washington, D. C. : APA Books, 2001. – 299 p.

29. Enright R. D. Problems encountered when we forgive one another / R. D. Enright, R. L. Zell // J. Psychol and Christianity. – 1989. – № 8. – P. 52-60.

30. Frankl V. E. Ärztliche Seelsorge. Grundlagen der Logotherapie und Existenzanalyse / V. E. Frankl. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag CmbH, 1998. – 345 p.

31. Huang S. T. Cross-cultural and real-life validations of the theory of forgiveness in Taiwan, the Republic of China : Doctor dissertation of Psychology / S. T. Huang. – Wisconsin-Madison University, 1990.

Аннотация

Гарькавець С. А., Яковенко С. И. К проблеме преодоления обиды, дарования прощения и обретения примирения. – Статья.

В статье рассматриваются теоретические и практические подходы к проблеме преодоления обиды и нивелирования обидчивости как черты личности; анализируется феномен прощения, и пути возможного примирения между тем, кого обидели и тем, кто нанес обиду. Отмечается, что дарование прощения наиболее успешно происходит в том случае, когда личность способна к рефлексии, продуктивному мышлению, испытывает потребность в аффилиации, выбирает такую стратегию поведения, при которой она стремится к сотрудничеству, взаимодействию на основе взаимного принятия, доверия, толерантности, уважения и безопасности.

Ключевые слова: аффилиация, вина, обида, примирение, прощение.

Анотація

Гарькавець С. О., Яковенко С. І. До проблеми подолання образи, обдарування вибачення і набуття примирення. – Стаття.

У статті розглядаються теоретичні та практичні підходи до проблеми подолання образи і нівелювання уразливості як риси особистості; аналізується феномен вибачення, і шляхи можливого примирення між тим, кого образили і тим, хто наніс образу. Відзначається, що обдарування вибачення найуспішніше відбувається в тому випадку, коли особистість здатна до рефлексії, продуктивного мислення, відчуває потребу в афіліації, вибирає таку стратегію поведінки, при якій вона прагнути до співпраці, взаємодії на основі взаємного прийняття, довіри, толерантності, поваги та безпеки.

Ключові слова: афіліація, вина, образа, примирення, прощення.

Summary

Harkavets S. A., Yakovenko S. I. On the problem of overcoming resentment, and finding forgiveness talent reconciliation. – Article.

The article deals with theoretical and practical approaches to overcome the resentments and resentment as a leveling personality traits; analyzes the phenomenon of forgiveness, and the possible ways of reconciliation between those who have offended and those who caused offense. It is noted that the gift of forgiveness is most successful in the case where a person is capable of reflection, productive thinking, he feels the need for affiliation, chooses a strategy of behavior in which it is to seek cooperation, cooperation on the basis of mutual acceptance, trust, tolerance, respect and security

Key words: affiliation, guilt, resentment, reconciliation, forgiveness.

УДК 159.923.2

Я. О. Гошовський
*доктор психологічних наук, професор,
 завідувач кафедри педагогічної та вікової психології
 Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

СПЕЦИФІКА САМОІДЕНТИЧНОСТІ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ: РЕВІТАЛІЗАЦІЙНИЙ РАКУРС

Постановка проблеми. У складних реаліях буття пересічної людини, яка зазнає екзистенційного тиску різноманітних деприваційних чинників, істотно зростає значення її цілісного й повномірною самоусвідомлення. Однак бурхливі й гострі зміни (іноді мутації) ментально-економічних картин світу породжують особистісну амбівалентність, обтяжену численними деприваційними симптомами і синдромами. Вочевидь, слід вести мову про значне збільшення девіантних реакцій людини на розлади екологічного й соціально-духовного балансу довкілля. Філософське узагальнення розщепленості самосвідомості дається Е. Фроммом, який пише, що біологічна слабкість людини, «розлад у людській природі призводить до дихотомій» [7, 47]. Учений виділяє екзистенційні й історичні види дихотомій, констатує неспроможність людини звільнитися від дихотомійності свого існування. Оскільки людина не в змозі позбавитися від цього, то єдиним виходом залишається адекватне реагування на дійсність різними способами, що притаманні її власній культурі й характеру. Незважаючи на свою унікальність і неповторність, людина не може витримати самотності, відособленості й відокремленості від ближніх, а людське щастя залежить від спілкування та єдності з ближніми, з минулими й майбутніми поколіннями. Заборони й обмеження породжують особистісну дихотомійність, руйнують гармонію самосвідомості, розуму й уяви. Е. Фромм зауважує існування певної суті людського буття, «стрижня особистості», що складає реальність, яка визначається словом «Я», та на якій ґрунтується переконання у власній ідентичності. Якщо ж у людини відсутнє стабільне уявлення про постійність свого «Я», то відчуття ідентичності опиняється під загрозою, а людина стає залежною від того, хто її оцінює та чиї схвалення або несхвалення стають основою відчуття ідентичності [7].

Депривована особистість відчуває страх втрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, що можуть викривити й деформувати образ Я, щоб забезпечити збереження позитивного самоставлення. Така гостро виражена потреба в збереженні цінності свого «Я» призводить самосвідомість підлітка до фрустрації базових конструктів. Це може призвести до дисбалансу між афективними й когнітивними процесами, що беруть участь у формуванні самоставлення й образу Я, а також

негативно позначитися на інтегральному особистісному рівні у вигляді конфліктної структури самосвідомості [2; 3; 4].

Отже, режим різновидової депривації, послугуючись у процесі становлення образу «Я» підлітка основним механізмом – авторитарною гіперсоціалізацією, породжує депресивний і невротичний модус самосвідомості, крихкий, невротичний і дихотомійний образ Я. Моніторинг депривованим підлітком свого внутрішнього «Я» дуже нерівномірний, часто недосконалий і далекий від об'єктивності. Упереджене ставлення до свого ества детермінується особливостями перебування в деприваційній системі розвитку й пояснюється неспроможністю накопичити якомога більшу кількість об'єктивних ставлень (самоставлень) через відсутність реальної сімейної взаємодії. Марні очікування підлітками школи-інтернату позитивних ставлень інших людей створюють ідеалізований образ Я, який, даючи можливість для розвитку самосвідомості, все ж утворює розрив з реальним образом Я. Це активно заважає механізмам ототожнення та ідентифікації. Народжуючись у результаті взаємодії з батьками, механізми ідентифікації лише згодом можуть перерости в індивідуалізацію, що ніби надбудовується над ними.

В умовах ранньої депривації сімейних взаємин у дитини розвиваються негативістські механізми, що загрожують структурі самосвідомості й заважають усвідомленню тотожності своїх психічних і суспільно-моральних самоцінок. Розхитується триаспектна єдність (за І. Коном) усієї структури особистості – ідентичність («замість»), суб'єктивність («его») й образ Я. Неадекватно й хаотично здійснюється депривованим підлітком вибір між трьома полярно протилежними ідентифікаціями – із самим собою, з іншими, зі світом. Через обмежувачий вплив соціальних факторів (соціальна депривація) невдалі пошуки підлітком свого «Я» спричиняються до втрати або невіднайдена ідентичності, що надає образу «Я» рис конформності, апатичності й агресивності, призводить до саморуйнування ще хистких його складових. Актуальне «Я» депривованого підлітка деструктивно налаштоване стосовно системи часткових потенційних «Я», а це не менш руйнівню відбивається на становленні самосвідомості. Зовнішні соціальні цінності, оцінки референтного оточення не опосередковуються виваженим аналізом, сприймаються «на віру» і

тому створюють розмиті рефлексивні самоставлення й самооцінки. Образ Я депривованим підлітком не будується (формується, створюється, виліплюється), а лише добудовується з урахуванням домінуючої ролі зовнішніх впливів, інколи девіантних. Важко не встановити чітку залежність розвитку самосвідомості, образу «Я» підлітка від тривалості його деприваційного досвіду, що був наповнений несприятливим сімейним психологічним кліматом, залежністю від алкоголю і транквілізаторів, іншими девіантними особливостями.

Мета статті – розкриття особливостей набуття самоідентичності депривованими підлітками в ревіталізаційному ракурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснене Л. Осьмак дослідження психологічних особливостей самоствердження підлітків відзначається оригінальністю виборів емпіричних засобів обстеження дітей, позбавлених сімейної опіки, вносить суттєві корективи й уточнення в загальну теорію вивчення самосвідомості депривованої особистості. Загалом, як стверджується в дослідженні, часткові самоставлення, на відміну від глобальної самоповаги, виявилися незалежнішими від впливу тривалості перебування підлітків у деприваційній ситуації. Однак порівняльна характеристика змістового й семантичного потенціалу власного «Я» в підлітків, включених у систему дитячо-сімейних зв'язків, і ровесників, що виховувались поза її впливом, свідчить про низку суттєвих відмінностей. Значною мірою це пояснюється тривалістю попереднього деприваційного досвіду [6].

Звуження політропності підлітка, обмеження різнобічних і тісних зв'язків з навколишніми людьми, позначається на семантичному наповненні його образу «Я». Пролонгована депривація, заважаючи повноцінному особистісному адаптуванню та самоствердженню в умовах дитячого навчального закладу закритого типу, спонукає до ускладненого й нестабільного розвитку. Вона занижує позитивне уявлення підлітка про себе, що схильний вбачати скрізь нездоланні перепони та має неадекватну систему самооцінювання. Про це йдеться в роботах М. Аралової, О. Виноградової, В. Кагана, В. Мухіної, Л. Осьмак, А. Прихожан, О. Соколової та ін.

Підлітки з негативною самооцінкою схильні до розв'язання будь-яких проблем неконвенційними способами. Серед багатьох особистісних характеристик образу «Я» депривованих підлітків типовою є загострена агресивність майже в усіх сферах діяльносного прояву.

Тривала соціальна депривація призводить до стійкої поведінкової агресивності. Найтипівішим проявом виступає спонтанна агресія, що є наслідком ситуацій, які можуть бути узагальнені терміном «парадигма колонії». Суть полягає у сформуванні підлітками в умовах обмеженого ареалу діяльності й спілкування своєрідної соціальної групи з ієрархією домінантності. Різ-

номодальне розшарування підлітків, маючи складні механізми й детермінанти, найчастіше проявляється якраз у формі спонтанної агресивної поведінки. Однак протилежною реакцією може бути поведінка підлеглості, покори, пасивного уникнення. В залежності від особистісного статусу, ролі місця в ієрархії взаємин, від міри корпоративності такої групи образ Я кожного з її членів набирає полярних характеристик і забарвлень.

Як відомо, ще Дж. Боулбі, стверджуючи негативність ефекту ранньої та тривалої розлуки дитини з матір'ю, зауважив так званий синдром «афективної тупості». Внаслідок материнської депривації в дитини формується активне несприймання самої себе, нездатність до дружби і любові, відсутність відчуття спільності, подібності з іншими людьми, самозаперечення, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження, розрядку в агресії, що спрямована на інших людей у вигляді антисоціальних поведінкових дій, або на себе, на своє «Я», що супроводжується значними психічними розладами й межує зі схильністю до суїцидності [8].

З погляду Н. Алікіної, механізм агресивної деструктивної поведінки неповнолітніх коріниться в їхніх вікових особливостях, що мають чітку тенденцію до самоствердження та самозахисту. Значну роль відіграє система захисту самоставлення, яка, будучи відносно стійким і тривалим переживанням, пронизує самосприймання та образ Я. Оскільки захист особистісного самоставлення є закономірним явищем, то не випадкове й різноманіття його видів, диференціація модальностей. При цьому «агресивний захист» тлумачиться як активно використовуваний вид захисту самоставлення не лише у вигляді агресії стосовно образи чи критики (зовнішності, поведінки тощо), але й у формі екстренної спалахової мобілізації всіх захисних механізмів базального «Я», всієї самосвідомості. Отже, пов'язана зі складними якісно-динамічними емоційними проявами агресивна поведінка відображає зміст самоствердження, самозахисту і самосприймання особистості й зумовлюється діяльністю самосвідомості [1].

Звичайно, афективна зарядженість і спрямованість поведінки призводять до соціальної дезадаптації (В. Ковальов, А. Лічко). Умови закритого навчального закладу, режим поліфункціональної депривації спричиняють загострення дратівливості, нагнітають агресивність, розхитують міжособові взаємини. Несприятливість загального емоційного фону, складнощі під час спілкування з ровесниками, персоналом закладу, інші деприваційні фактори спонукають до вибору підлітками агресивних поведінкових стратегій і тактик, що негативно позначається на всіх рівнях особистісного розвитку, зокрема на самоусвідомленні й на образі «Я».

Виклад основного матеріалу. Ми вважаємо, що така зациклена агресивність украй небезпечна в умовах дитячого навчально-виховно-

го закладу закритого типу, оскільки обмежене коло спілкування, постійне й одноманітне партнерство можуть спричинити гіперактивні та патогенні форми агресії у депривованих дітей. Просторові й режимні обмеження, навмисні вип'ячення депривованими підлітками деяких психотипічних особливостей один одного провокують часті спалахи внутрішньозакладової агресивності. Глузування над способом життя і стилем навчання, утилітарне загострення і висміювання мета-образу Я (Ми) («інтернатський вихованець») дітьми, що проживають за межами закладу і навчаються в масових школах, спричиняються до гострих агресивних актів (акцій) у формі суперечок і бійок. Це позначається на хисткості самоакцептації, на нестабільності образу «Я» (Ми) депривованих підлітків. Стан фізичного й духовного ізоляціонізму сприяє розвитку в депривованих дітях фрустрації, внаслідок якої відбувається розлад особистісних планів, нищення задумів, надій і сподівань. Підвищена зовнішня та внутрішня агресивність ситуації розвитку, її психотравмуюча модальність негативно позначаються на образі «Я» дітей, що позбавлені батьківської опіки. Це викликає зміни у психічному стані дітей, провокує калейдоскопізм в їх емоційності, типі мислення, уяві, нівелює відбивається на процесі становлення образу «Я» та процесах набуття ідентичності.

Першочерговою акцією, що виникає в стані фрустрації, є агресивність. Тут мається на увазі її найширше трактування, тобто не лише прямий напад, але й бажання напасти, ворожисть, погроза, залакування тощо. В депривованих підлітків вона проявляється як на зовнішньому рівні (задиркуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), так і на рівні внутрішньому, «прихованому» (озлобленість, недобррозичливість, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, «зірвати зло» на будь-кому, звалити вину на невинного). Звичайно, агресивність не є панпсихічним станом серед депривованих підлітків, але знання особливостей її прояву в умовах дитячого навчально-виховного закладу закритого типу допомагає з'ясувати суттєві аспекти процесу формування і становлення образу Я (Ми) взагалі й образу Я кожного вихованця зокрема.

Проявляючись найрізноманітнішими способами, агресія підлітків, здебільшого, детермінується тою гіперпідлеглою позицією, яку вони вимушені займати в навчально-виховному закладі закритого типу. Тривала депривація сімейного спілкування істотно ускладнює психологічну реабілітацію та загальну ревіталізацію підлітка в майбутньому, руйнує його логотерапевтичні спроби формувати конструкти свого образу Я.

Крім агресії в разі тривалих позбавлень повноцінного сімейного спілкування індукуються різні поведінкові зміни, а також психофізіологічні й нейрохімічні зміни («синдром ізоляції»), що свідчить про те, що соціальна депривація є всезагальним і могутнім стимулом. Роль пов-

ноцінної сімейної взаємодії у вихованні само-свідомості підлітка переоцінити важко. Адже завдяки культивуванню дорослими узвичаєних поведінкових норм відбувається сприятливий соціальний вплив і процес активної соціалізації. В результаті тривалої депривації навіть такі парціальні біологічні явища, як прямоходіння, розрізнення гарячої та холодної їжі, справляння потреб можуть нормативно не набуватися й суттєво відрізнятись від загальноприйнятих у людському суспільстві («синдром Мауглі», лісові діти тощо). Поведінкові відхилення пояснюються інтелектуальними дисфункціями й супроводжуються тривалою психічною інфантильністю як наслідком дії цілого комплексу типів депривації та позначаються на самосвідомості особистості у вигляді збідненого, малоструктурованого й неадекватного образу Я, дифузної ідентичності. Єдність образів Я депривованих підлітків проявляється не лише в сумованій реакції різних суб'єктів на однакові умови закритого навчального закладу, але й у спільній актуалізації самосвідомості кожного стосовно проблем, що обмежують повноцінний особистісний розвиток. Способи цієї реакції, форми опосередкування реалій депривованої дійсності відбиваються на психології поведінки, на ціннісних і життєвих орієнтаціях підлітків і акумулюються в стиснутому, концентрованому образі Я (Ми). Наслідки сімейної депривації такі складні, що навіть представники полярних статусних місць єдині у своїй «включеності» в тотальну систему заборон і позбавлень, у замкнутий комунікативний ареал. Така єдність соціально-духовного статусу породжує розмитий образ Я, що зливається з образом Ми, і здебільшого переживається як соціальна трагедія, «особистісне тавро», «чорна пляма» та іноді знаходить своє сублимаційне виявлення в агресії. В режимі депривації гостро постає проблема адекватності-неадекватності психологічного світу особистості, посилюється відчуття нею амбівалентності (дихотомійності). Несформований і розмитий образ «Я» порушує стабільність усієї Я-концепції підлітка, в результаті чого коливаються конструкти самоствердження (самоаналізу, самопізнання, самоконтролю) як однієї з основних і нагальних вікових доміант. А хисткі новоутворення можуть у результаті депривації батьківського впливу набувати девіантної орієнтованості.

Безперечно, депривовані діти упродовж ідентифікаційних зусиль нагально потребують ревіталізаційної допомоги. Ревіталізація (від лат. re ... – відновлення та vita – життя, дослівно: повернення життя) – поняття, що характеризує фундаментальні психофізичні та соціальні процеси відновлення, оживлення, відтворення особистості. Ми трактуємо ревіталізацію як системно організований психолого-педагогічний процес відновлення пригніченого екзистенційного статусно-рольового балансу й потенціалу особистості. Ревіталізація передбачає зменшення сформованих унас-

лідок депривації негативних індивідуальних і групових рис і навичок та переорієнтацію атитюдів і референтних очікувань в оптимістичне світобачення, насамперед, через включення в якісно нові соціальні взаємини й види діяльності [2; 3; 4].

Ревіталізаційний процес повинен відбуватися як активізація, саморух синтезу ключових особистісних потенціалів: гностичного, аксіологічного, творчого, комунікативного та інших. Важлива роль належить ресоціалізаційним центрам як розвивальним і психореабілітаційним осередкам недепривуючого довкілля. Вважаємо, що ревіталізація може відбутися за умов діалогу в найширшому розумінні цього поняття: від інтроспективного самодіалогу депривованої особистості з власним Я до її полілогу з абсорбуючим довкіллям. Тільки у межах плідного й зацікавленого діалогу кожен із його учасників отримує можливість подолати однобічність свого підходу до вирішення актуальних завдань, усвідомлює обмеженість свого розуміння ситуації, завдяки чому спільна діяльність набуває власне ревіталізаційної спрямованості. До речі, якраз такий діалог є внутрішньо притаманним генетично-психологічному підходові, зокрема, розвивальному навчанню як основній формі організації навчальної активності людини у напрямку досягнення саморуху [5].

Зауважимо, що допомога депривованим дітям здебільшого зосереджена в основному на певних локальних зусиллях щодо їхнього закладового пристосування (включення в мікроклімат установи, ознайомлення з режимом життєіснування, налагодження міжособистісної комунікації тощо), тоді як повноцінна робота з оптимізації розвитку повинна змістити наголос на реінтеграцію в нове недепривуюче довкілля. Реінтеграцію депривованої особистості не слід розглядати як її лише просте включення, соціальну імплантацію в нове сприятливіше середовище. Ми вважаємо, що реінтеграція є складним процесом побудови послідовного ланцюжка адекватних комунікативно-пізнавальних середовищ, кожне з яких сприяло б розширенню можливостей депривованої дитини до переходу на наступний рівень особистісної самоактуалізації як своєрідного вивільнення з умов обмежень і позбавлень повноцінного розвитку. Це повернення дитини через набуття нею внутрішньої узгодженості на шлях пізнання власної цілісності, повносправності, потрібності та соціальної інтегрованості. По суті, якраз у ньому можна зауважити конкретне «ревіталізаційне зміщення» до позитиву. Депривована особистість під впливом професійних психологічних засобів і зусиль повинна здійснити реконструкцію минулого життєвого досвіду і через реструктуризацію свідомості досягнути нових параметрів ревіталізації. Проблему потрібно розглядати з урахуванням рекреалогії як міждисциплінарної галузі знань, згідно з якою процес рекреації передбачає досягнення людиною як соціально-економічного, так і психофізіологічного ефекту завдяки розгор-

тання її рекреаційної діяльності у певним чином організованому просторі й часі. Важлива роль відводиться набуттю суб'єктивного почуття піднесення та примноження фізичного і психічного здоров'я рекреанта для реінтеграції в недепривуючий соціум, а отже, і його стимулювання до самоактуалізації.

Висновки. Відсутність сімейного тепла й поради, режимні умови закритого навчального закладу налаштовують підлітка на розвиток у заданому «статусі», ведуть до спрощення або й нівелювання індивідуально-неповторних рис образу «Я». Притуплюється або хворобливо загострюється рефлексування, що викликає перепади самооцінки й розмиту, амбівалентну самоакцептацію, дифузну ідентичність. Підліток дуже чутливо реагує на оцінки іншими його окремих моральних та інтелектуальних якостей, і тому будь-яке акцентування, особливо критичне, прискіпливе, викликає сильні афективні переживання (смуток, втрату впевненості, пригніченість тощо). Депривація спричиняє неадекватний модус свідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, шкодить психічному здоров'ю, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення підлітків. Нагромадження різноманітних видів депривації (соціальна, сімейна, сенсорна, материнська, комунікативна, афективна, матеріальна та ін.) призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості підлітка, блокує його ідентифікаційні зусилля.

Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через втрату (ненабуття) ідентичності і сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, що обмежує особистісний потенціал депривованої людини. Задіяння ревіталізаційних зусиль як психореабілітаційної, психорекреаційної, ресоціалізаційної та ін. форм фахової психологічної допомоги сприятиме позитивному перебігу стану справ та самоствердженню депривованих підлітків.

Література

1. Аликина Н.В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. психол. наук / Н.В. Аликина. – К., 1989. – 17 с.
2. Гошовський Я. Адаптаційно-самоактуалізаційний потенціал у процесі ревіталізації депривованої особистості / Я. Гошовський // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Том X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – К.: ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2014. – С. 249-258.
3. Гошовський Я. Ревіталізація депривованої особистості: крос-культурна парадигма / Я. Гошовський // Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграцій-

них процесів: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2015 р., Мукачево. Том 2 / Ред. кол.: Щербан Т.Д. (гол. ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во «Карпатська вежа», 2015. – С. 70-73.

4. Гошовський Я. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості / Я. Гошовський, Д. Гошовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2014. – № 3 (35). – С. 140-145.

5. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т. / С.Д. Максименко. – К.: Форум, 2002. Т.1 – 319 с.; Т.2 – 335 с.

6. Осьмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания и воспитания в школах-интернатах для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей) / Л.П. Осьмак: дисс. ... канд. психол. наук. – К., 1990. – 164 с.

7. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.

8. Bowlby J. Child Care and Growth of Love / J. Bowlby. – L.: Penguin Book, 1961. – 320 p.

Анотація

Гошовський Я. О. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. – Стаття.

Проаналізовано змістове і функціональне наповнення просоціальних ідентифікаційних стратегій особистості в умовах депривації. Розкрито основні складові архітекtonіки ревіталізаційного процесу, висвітлено синтез ключових особистісних потенціалів: гностичного, аксіологічного, творчого, комунікативного та інших, окреслено значення ресоціалізаційних центрів як розвивальних і реабілітаційних середовищ. Проаналізовано специфічний вплив депривації на функціонування мікроклімату кризових сімей. Досліджено психологічні особливості ускладненого формування статево-рольових орієнтирів у депривованих дітей та запропоновано ресоціалізаційні засоби й форми роботи з ними.

Ключові слова: особистість, депривація, депривовані діти, ревіталізація, ресоціалізація, ідентичність, самоактуалізація.

Аннотация

Гошовский Я. А. Специфика самоидентичности депривированных подростков: ревитализационный ракурс. – Статья.

Проанализировано смысловое и функциональное наполнение просоциальных идентификационных стратегий личности в условиях депривации. Раскрыты главные составляющие архитектоники ресоциализационного процесса, отражен синтез ключевых личностных потенциалов: гностического, аксиологического, творческого, коммуникативного и др., очерчено значение ресоциализационных центров как развивающей и реабилитационной среды. Проанализировано специфическое влияние депривации на функционирование микроклимата кризисных семей. Исследованы психологические особенности усложненного формирования полоролевых ориентиров у депривированных детей и предложены ревитализационные средства и формы работы с ними.

Ключевые слова: личность, депривация, депривированные дети, ревитализация, ресоциализация, идентичность, самоактуализация.

Summary

Hoshovskiy Ya. O. Specific of identity of deprived teenagers: revitalisation foreshortening. – Article.

The semantic and functional filling of prosocial identity strategies of personality is analysed in the conditions of deprivation. Basic component architectonics of resocialisation process are exposed, the synthesis of key personality potentials is reflected: gnosticism, creative, communicative but other, outlined value of resocialisation centers as developing and rehabilitation environments. In the article specific influence of deprivation is exposed on functioning of microclimate of crisis families. Probed psychological features of the complicated forming of sexual roles and sexual orientations for deprived children and resocialisation facilities and forms of work are offered with them.

Key words: personality, deprivation, deprived children, revitalisation, resocialisation, identity, self-actualization.

УДК 159.9

Я. В. Кайманова
магістр психології, викладач кафедри психології
ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. На сучасному етапі підготовки фахівців у вищій школі велика роль відводиться викладачам. Значущим фактором успішної професійної діяльності викладачів, яка ефективно формується на основі взаємодії зі студентами та колегами в професійній роботі. Діяльність викладача завжди пов'язана з міжособистісними контактами. Психологічний аналіз його професійної діяльності вказує на такі основні критерії: високий рівень професійної спрямованості, професійної мотивації, емоційної стійкості, толерантності, відповідальності та конструктивної наполегливості.

Мета статті і постановка завдання – дослідити психологічні особливості успішності професійної діяльності викладачів вищої школи.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням психологічних особливостей професійної діяльності викладачів вищої школи приділяли увагу ряд дослідників: Б.Г. Ананьєв, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, П.С. Пряжников, В.С. Мерлін, В.Я. Романова, Є.М. Борисова та ін., які описали характер фахівця з точки зору успішності професійної діяльності, що впливає на такі поведінкові особливості, як відповідальність, ініціативність, продуктивність, акуратність, стриманість. Важливою характеристикою професійної діяльності є поняття успішності. Професіональна успішність вивчалася дослідниками в ході аналізу проблем професійного розвитку і професіоналізації (Б.Г. Ананьєв, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, П.С. Пряжников і ін.), професійної типології особистості (В.С. Мерлін, В.Я. Романова, Є.М. Борисова та ін.), професійної відповідності та професійного відбору (К.М. Гуревич, К.К. Платонов, В.Д. Шадріков та ін.). На основі уявлень про успішність професійної діяльності особистості приймається рішення про використання праці працівника в організації. Успішність професійної діяльності оцінюють за внеском працівника в загальний результат діяльності.

Загальна оцінка успішності професійної діяльності повинна охоплювати як зовнішній критерій (оцінки, що даються іншими людьми), так і внутрішній (власну оцінку успішності своєї діяльності). Обидва види критеріїв спираються на ряд характеристик трудової діяльності, які більшою чи меншою мірою піддаються вимірюванню.

Успішність професійної діяльності залежить від особливостей трудової мотивації, когнітивних і моторних властивостей суб'єкта, його знань та умінь, а також психофізіологічних резервів організму [5].

Зовнішня і внутрішня оцінки успішності діяльності істотно залежать від особистісних особливостей суб'єкта праці.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи особистісні особливості суб'єкта професійної діяльності, ми розуміємо під особистістю цілісне утворення, що має рівневу структуру. Вищий мотиваційно-оцінний рівень становлять мотиви, потреби, спрямованість, інтереси, оцінки, самооцінка. Базисний рівень особистості визначається основними властивостями нервової системи і енергетичними можливостями людини, що виражаються у функціональному стані. Важлива характеристика особистості фахівця – його поведінка. Усі характеристики перебувають у нерозривній взаємодії. Базисні властивості нервової системи фахівця впливають на збереження психологічного здоров'я особистості.

Ці характеристики особистості обумовлюють характер фахівця, який, з точки зору успішності професійної діяльності, впливає на такі поведінкові особливості, як відповідальність, ініціативність, продуктивність, акуратність, стриманість. У них виявляється контроль за якістю професійної діяльності, який визначається когнітивними, мотиваційно-оцінними, комунікативними структурами особистості та її функціональними станами. Важливу роль у забезпеченні успішності професійної діяльності відіграють особливості нервової системи працівника. Слабкість нервової системи може бути основою реакції тривоги, характерної для тривожної особистості. Однак якщо ці поведінкові вираження тривоги не підкріплені уміннями, знаннями, вони виступають як метушливість і нервозність. Людина з сильним типом нервової системи може працювати достатньо ефективно і результативно.

Значущим фактором, на підставі якого формується зовнішня оцінка успішності, є ефективність взаємодії з колегами в професійній діяльності. Діяльність викладача завжди пов'язана з міжособистісними контактами. Аналіз його професійної діяльності вказує на такі основні критерії успішної професійної діяльності: високий рівень професійної спрямованості, професійної мотивації, емоційної стійкості, толерантності, відповідальності, конструктивної наполегливості (внутрішній критерій), а також вимогливості та критичності у професійному спілкуванні (зовнішній критерій).

Мотиваційно-особистісними характеристиками, що диференціюють «успішного» викладача, є: високий рівень професійної спрямованості,

високий рівень самоконтролю, свідомість, наполегливість, відповідальність, інтегрованість особистості; висока виразність загальної мотиваційної установки «орієнтація на результат діяльності» і загальнотрудового мотиву «на результат праці», мотиву професійної майстерності і потреби в професійному самовдосконаленні.

Неуспішного фахівця характеризує емоційна нестійкість, підвищена тривожність, невпевненість у собі, емоційна напруженість, фрустрованість, підвищена ворожість, що говорить про дезадаптивну поведінку в конфліктній ситуації, інтолерантність до інших людей, високий рівень мотиваційних установок «спрямованості на себе».

Виявляються три групи факторів, що впливають на успішність професійної діяльності особистості (К.М. Гуревич) [2]. У першу групу входять соціально-економічні фактори. Належність людини до певної соціально-економічної формації визначає те, що пропонує їй суспільство як сферу реалізації зусиль. Насамперед, це стосується спектра професій, перспектив їх зміни і розвитку, засобів і знарядь праці, їх технічного оснащення, потреб суспільства в тих чи інших фахівцях. Визначено ставлення до праці людини з боку суспільства, що виражається у формах стимулювання і заохочення професійної діяльності, престижі професій.

Другу групу становлять фактори соціально-психологічні. Це соціальне оточення – професійний навчальний заклад, викладачі, підприємство, колеги по роботі, соціальні служби. До третьої групи варто віднести фактори власне психологічні: індивідуально-типологічні і мотиваційно-особистісні [2].

Немає сумнівів у тому, що природний фактор суттєво впливає на професійне становлення. Ігнорування його може призвести до того, що обрана трудова діяльність буде виконуватися зі значною напругою, наслідком чого стануть втрата інтересу до професії, розчарування у своїх здібностях, навіть нервові захворювання.

Аналізуючи вплив особистісних особливостей на успішність професійної діяльності в системі «людина-людина», якою є фахова діяльність викладача вищої школи, ряд дослідників вказують на те, що суб'єкт трудової діяльності як особистість характеризується певною специфічною сукупністю стійкості особистісних утворень, в яку входять мотиви, установки, ієрархічна система суб'єктивних відносин, спрямованість, способи поведінки і реагування, характерологічні особливості та інші структури, що визначають своєрідність його індивідуально-психологічних проявів у професійній діяльності.

Успішність професійної діяльності викладача залежить від комплексу суб'єктивних якостей, зокрема від рівня рефлексії (здатності дивитися на себе ніби збоку, усвідомлювати багато сторін своєї активності); типу локусу контролю (схильності покладатися на себе чи інших під час оцінювання подій) (Е.А. Климов) [5].

У формуванні схильності суб'єкта до успішної діяльності мають значення такі стійкі, постійні характеристики, як особливості когнітивного стилю, локусу контролю, рівня емоційної стійкості (А.М. Ємельянов) [3].

Вищенаведене свідчить про те, що професійно успішні працівники володіють характерними особистісними рисами. Таким чином, особистісний підхід у вивченні професійної успішності викладача є перспективним.

Зовнішні і внутрішні складові загальної оцінки успішності професійної діяльності включають ознаки, що їх об'єднують: результативність роботи (її кількість і якість); ефективність взаємодії з людьми на роботі; ініціативність у діяльності.

Зовнішня і внутрішня оцінки успішності діяльності істотно залежать від особистісних особливостей суб'єкта праці. Визначальна роль людини в трудовій діяльності обумовлює необхідність особистісного підходу у вивченні професійної успішності людини, в якому реалізується уявлення про особливості прояву внутрішніх факторів діяльності та їхніх ролей у регуляції процесів формування і розвитку суб'єкта праці як особистості.

Внутрішня оцінка успішності трудової діяльності виникає в результаті співвіднесення винагороди за працю з уявленнями особистості про результативність своєї праці, про особливості своєї взаємодії з колегами по роботі й ініціативності, а також з мотиваційно-оцінними структурами особистості і витратами на досягнення результатів праці. Якщо зовнішня оцінка успішності праці спирається головним чином на результативність діяльності професіонала, то не менш важливо, ціною яких витрат досягається цей результат для його внутрішньої оцінки.

Фактори, що сприяють успішності професійної діяльності, містять як параметри самої професійної діяльності, так і особливості суб'єкта діяльності.

Підбиваючи підсумки, варто підкреслити, що в ході оцінювання успішності професійної діяльності викладача необхідно враховувати:

- зовнішні оцінки успішності – суб'єктивні уявлення осіб, що оцінюють, про: результативність діяльності, ефективність взаємодії працюючого з колегами по роботі та його ініціативність;
- внутрішні оцінки успішності професіонала, що складаються на підставі зіставлення наявних у суб'єкта праці уявлень про результативність своєї діяльності, ефективність взаємодії з колегами, ініціативність.

О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, Н.В. Чепелева звертають увагу на профілактику ризикованої поведінки, формування навичок здорового способу життя, психічного здоров'я, попередження трудощів у розвитку викладачів та майбутніх фахівців, створення умов, сприятливих для нормального розвитку особистості [1; 8].

Студентські роки, з одного боку, – це нові враження, друзі, грандіозні плани на майбутнє, а з іншого – потреба пристосуватися до нового оточення, «інститутських» умов навчання, нових соціальних умов. Але, незважаючи на те, що всі перераховані проблеми є типовими адаптаційними труднощами, вони потребують консультативної допомоги та проведення групових послідовних психотерапевтичних заходів щодо вироблення адекватних форм поведінки, комунікативних умінь у різноманітних життєвих, навчальних та професійних ситуаціях.

Психологічне здоров'я у сучасній психології розглядається як необхідна умова активної і нормальної життєдіяльності людини. Порушення в цій сфері викликають зміни у звичному способі життя, сформованій практиці стосунків з

оточуючим світом, можуть призвести до втрати професійної дієздатності й вимушеної корекції планів на майбутнє. Основна увага у зазначеній галузі приділяється не стільки проявам того чи іншого психічного захворювання, скільки початковому етапу формування здорової психіки і підтримки її функціонування, тому в роботу психологічної служби вищого навчального закладу (далі – ВНЗ) входить профілактика психічного і соціального здоров'я як студентів, так і викладачів. Одне з центральних завдань психології здоров'я – це формування у людини потреби здорового способу життя, духовної культури та розвитку психологічної культури. Спираючись на дослідження Є.М. Потагчука [7], ми розробили схему збереження психічного здоров'я майбутніх фахівців під час підготовки у ВНЗ (рис. 1).

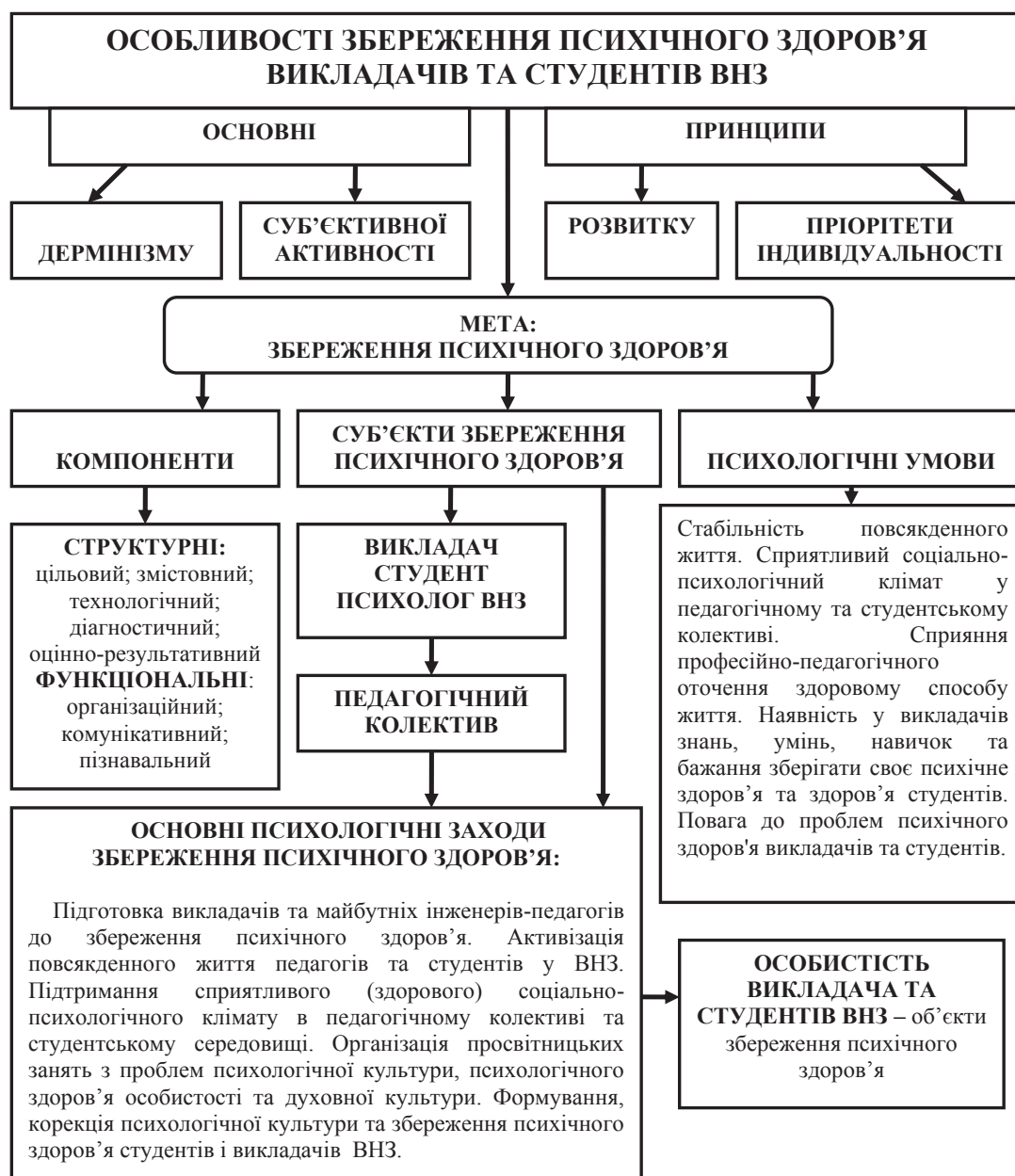

Рис. 1. Особливості збереження психічного здоров'я викладачів та майбутніх фахівців під час підготовки у ВНЗ

На цій схемі нами відображені основні компоненти проблеми збереження психічного здоров'я викладачів та студентів у педагогічному та студентському середовищі, розглядаються соціально-психологічні фактори впливу на психічне здоров'я: підготовка викладачів та студентів до збереження психічного здоров'я; оптимізація повсякденного життя педагогів та студентів у ВНЗ; підтримання сприятливого (здорового) соціально-психологічного клімату в педагогічному колективі та студентському середовищі; організація просвітницьких занять з проблем психологічної культури, психологічного здоров'я та духовної культури особистості; використання засобів масової агітації для пропаганди збереження психічного здоров'я та розвитку психологічної культури викладачів та студентів ВНЗ. У схемі враховані основні науково-теоретичні підходи до розуміння компонентів та соціально-психологічних умов впливу на психічне здоров'я викладачів та студентів [7].

Висновки та перспективи дослідження.

1. Основними суб'єктивними факторами, що обумовлюють успішність професійної діяльності, є індивідуально-психологічні особливості, професійна мотивація, особистісні особливості суб'єкта праці.

2. Навчально-виховна робота у ВНЗ повинна забезпечувати не тільки засвоєння науково-методичної інформації, але й розвиваючий особистий ефект у вигляді високого професіоналізму.

3. Важливу роль відіграють активні суб'єкти збереження психічного здоров'я у ВНЗ: керівники, викладачі, психологи, а також самі студенти – майбутні фахівці. Особливе значення при цьому має проведення індивідуальної роботи з майбутніми фахівцями з метою збереження психічного здоров'я.

4. Оптимізація процесу збереження психічного здоров'я викладачів та студентів потребує наявності наступних компонентів: соціально-психологічні умови; сприятливий соціально-психологічний клімат у педагогічному та студентському колективах; сприяння професійно-педагогічного оточення підтримці здорового способу життя; наявність у викладачів знань, умінь, навичок та бажання зберігати психічне здоров'я своє та студентів.

Література

1. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Х. : Фортуна – пресс, 1998. – 464 с.
2. Гуревич П.С. Философия культуры / Гуревич П.С. – М., 1994. – 345 с.
3. Емельянов Ю.М. Практикум по конфликтологии. / Ю.М. Емельянов – 2-е изд., доп. и перераб – СПб. : Питер, 2004. – 400 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования / Э.Ф. Зеер – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 258 с.

5. Климов Е.А. Психология профессионала: Избр. психол. тр. – Москва-Воронеж : Ин-т практ. психологии, НПО «Модекс», 1996. – 400 с.

6. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.

7. Панов В.И. Преимущество, компетентность и образовательная среда / В.И. Панов // Проблемы профильного обучения в контексте непрерывного образования: материалы всерос. науч.-практ. конф.; под общ. ред. С.В. Ивановой, М.В. Наяновой. – Самара, 2002. – С. 46–65.

8. Чепелева Н.В. Перспективы психологической герменевтики / Н.В. Чепелева // Психологические перспективы. – 2002. – Вып. 2. – С. 11–20.

Анотація

Кайманова Я. В. Психологічні особливості професійної діяльності викладачів вищої школи. – Стаття.

У статті розглядаються психологічні особливості професійної діяльності викладачів вищої школи. Ефективність взаємодії залежить від особистісних структур: інтроверсії та екстраверсії, які обумовлені на рівні психофізіологічних відмінностей і можуть стати основою для більш-менш ефективних поведінкових проявів викладачів у сфері спілкування та впливати на успішність їхньої професійної діяльності.

Ключові слова: професійна діяльність, викладач вищої школи, ефективність взаємодії, особистісні якості.

Аннотация

Кайманова Я. В. Психологические особенности профессиональной деятельности преподавателей высшей школы. – Статья.

В статье рассматриваются психологические особенности профессиональной деятельности преподавателей высшей школы. Эффективность взаимодействия зависит от личностных структур: интроверсии и экстраверсии, которые обусловлены на уровне психофизиологических различий и могут стать основой для более или менее эффективных поведенческих проявлений преподавателей в сфере общения и влияют на успешность их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, преподаватель высшей школы, эффективность взаимодействия, личностные качества.

Summary

Kaimanova Ya. V. Psychological features of professional activity of teachers of higher education. – Article.

In the article psychological features of professional activity of teachers of the higher school are considered. The effectiveness of interaction depends on personal structures: introversion and extraversion, which are determined at the level of psychophysiological differences and can become the basis for more or less effective behavioral manifestations of teachers in the sphere of communication and influence the success of their professional activities.

Key words: professional activity, teacher of higher education, efficiency of interaction, personal qualities.

УДК 159.9(07)(075.8)

Т. Д. Перепелюк
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО РІВНЯ ВИКЛАДАЧА ПСИХОЛОГІЇ

Вітчизняний і міжнародний досвід показує, що викладання психології здійснюється як психологами, так і педагогами. У першому випадку актуальним стає завдання педагогічної підготовки психологів, а у другому – психологічної підготовки педагогів. Хто краще може викладати психологію: психолог або педагог? Очевидна перевага психолога полягає у глибоких знаннях предмету, однак йому часом бракує педагогічної й методичної підготовленості до викладацької діяльності. Педагог не має настільки глибоких знань з психології, як психолог, однак у нього є очевидна перевага з погляду методичної підготовленості, він вміє педагогічно грамотно підібрати навчальний матеріал і навчити йому. Таким чином, не можна дати однозначну відповідь на поставлене вище питання «хто кращий...?». І психологи, і педагоги мають право на викладання психології, але важливо, щоб психолог був педагогічно обізнаним, а педагог – психологічно обізнаним. Тому необхідно приділяти увагу вивченню психологами педагогічних дисциплін, важливих для успішної викладацької діяльності.

Мета статті – проаналізувати основні складові професійно-особистісного рівня викладача вищої школи та вказати на деякі шляхи його формування, підкреслити роль цих процесів у становленні професіоналізму педагога. Прагнення до безперервного розвитку, входження у світовий освітній простір, подолання всіх деформацій попереднього періоду повинні стати визначальними ознаками української освітньої реформи. Мета вищої освіти сьогодні – це підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріально-інформаційно-технологічного суспільства, через інновації у навчально-виховному процесі та науково-методичній роботі. Тому основним завданням діяльності сучасного вищого навчального закладу в Україні має стати формування інноваційного освітньо-виховного середовища, що передбачає не тільки зміни в організації навчання, а й удосконалення професійно-особистісного рівня викладачів. Для того, щоб вища освіта України максимально задовольняла вимоги часу, такі чинники, як компетентність, професіоналізм, інтелект, творчість повинні відігравати провідну роль у функціонуванні цієї сфери. Всі ці риси можна вважати необхідними ознаками сучасного креативного викладача ВНЗ, перед яким постійно постає проблема удосконалення, підвищення своєї педагогічної майстерності, особливо у контексті інтернаціоналізації вищої школи.

Дослідження сучасними вченими рис професіоналізму та феномену педагогічної майстерності

(О. А. Столярчук); моделі діяльності та компоненти його структури (О. Баклицька, Н. Степанченко); інформативні дані про викладача вищої школи (методика Р. Б. Кеттела); питання формування професійної майстерності аналізуються у наукових дослідженнях В. Андрущенко, Ю. Васильєва, С. Вітвицької, Г. Єльнікової, І. Зязюна, Б. Кобзаря, Н. Нічкала, І. Підласого, О. Пометун, О. Пехоти, О. Савченко, І. Осадченко, М. Фіцули та ін. Структуру педагогічної майстерності досліджували у своїх працях В. Кан-Калик, Д. Крамущенко, І. Кривонос. Питання, пов'язані із підготовкою науково-педагогічних працівників, підвищенням їх кваліфікації та педагогічної майстерності розкриті у науковому доробку В. Гриньової, К. Корсака, М. Романенка, Н. Селіверстової, В. Семиченко та ін.

Зміст професійної компетентності викладача психології визначається кваліфікаційною характеристикою. Вона являє собою нормативну модель компетентності викладача, відображуючи науково обґрунтований склад професійних знань, умінь і навичок. Кваліфікаційна характеристика – це по суті зведення узагальнених вимог до викладача на рівні його теоретичного і практичного досвіду.

У загальному вигляді психологічні знання, визначені навчальними програмами, психологічна підготовка майбутнього викладача припускає досить широкі знання методологічних основ психології:

- закономірностей соціалізації і розвитку особистості;
- суті, цілей і технологій виховання і навчання;
- законів вікового, анатомофізіологічного і психічного розвитку людини.

Тому психолого-педагогічна підготовка майбутнього викладача психології у першому своєму наближенні моделює і реалізує методологію, теорію і технологію психологічної діяльності, закладає основи гуманістично-орієнтованого мислення психолога.

Психологічні знання – необхідна, але недостатня умова професійної компетентності. Багато з них, зокрема, теоретико-практичні і методологічні знання, є передумовою психологічних умінь і навичок.

Психологічні уміння – це сукупність тих знань, що послідовно розгортаються у зовнішньому або внутрішньому плані психологічних дій, частина з яких може бути автоматизована (навички), спрямованих на рішення завдань розвитку гармонійної особистості і заснованих

на відповідних теоретичних знаннях. Таке розуміння суті психологічних умінь має прямий вихід у практику підготовки психолога.

Проте фундамент педагогічної майстерності закладається набагато раніше – у процесі придбання і поглиблення знань і практичної підготовки до занять.

Основні складові педагогічної майстерності:

- ясне розуміння цілей і завдань навчання і виховання студентів;
- єдність думок і дій;
- висока особистісна відповідальність;
- постійна робота по підвищенню якості занять;
- знання дисципліни, яка викладається;
- знання педагогіки і психології;
- постійне слідування принципам навчання і виховання у ВНЗ;
- уміння захоплено і доступно викладати навчальний матеріал, раціонально використовувати навчальні посібники і ТЗН;
- педагогічний такт і неухильне дотримання вимог до проведення занять;
- висока загальна культура поведінки і моральність;
- уміння глибоко і самокритично аналізувати проведені заняття, виявляти причини помилок і недоліків, робити правильні висновки.

Перелік елементів, що становлять майстерність професійної компетентності викладача, може бути представлений як єдність його теоретичної і практичної готовності. Психологічні уміння тут об'єднані у чотири групи.

Група 1. Вивчення особистості і колективу з метою визначення рівня їх підготовленості до активного опанування нових знань; виділення комплексу освітніх, виховних і розвиваючих завдань, їх конкретизація і визначення домінуючих завдань.

Група 2. Уміння програмувати способи психологічних взаємодій; комплексне планування освітньо-виховних і розвиваючих завдань; обґрунтований підбір змісту освітнього процесу; оптимальний вибір форм, методів і засобів його організації.

Група 3. Уміння виконувати психологічні дії припускають виділення і встановлення взаємозв'язку між компонентами і чинниками виховання та навчання, приведення їх у дію: створення необхідних умов (матеріальних, морально-психологічних, організаційних, гігієнічних тощо) здійснення освітнього процесу; організація і розвиток спільної діяльності; забезпечення зв'язку ВНЗ з довкіллям, регулювання зовнішніх непрограмованих дій.

Група 4. Уміння вивчати процес і результати рішення психологічного завдання вимагають оцінювання підсумків психологічної діяльності: самоаналіз і аналіз ходу психологічного процесу та дій психолога; визначення нового комплексу домінуючих і підпорядкованих психологічних завдань.

Практична готовність викладача психології у структурі його професійної компетентності ви-

ражається у зовнішніх (предметних) уміннях – уміннях психологічно діяти, до яких відносяться ряд умінь.

Інформаційні уміння. Зазвичай їх пов'язують тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, тоді як вони мають місце і у способах її отримання. Це уміння і навички роботи з друкарськими і комп'ютерними джерелами, уміння дидактично їх перетворювати, тобто інтерпретувати і адаптувати інформацію до завдань навчання та виховання. У процесі безпосереднього спілкування інформаційні уміння проявляються у здатності ясно і чітко викладати навчальний матеріал, зважаючи на специфіку предмету, рівень підготовленості студентів, їх життєвий досвід і вік; логічно правильно будувати і вести конкретну розповідь, пояснення, бесіду, проблемний виклад; органічно поєднувати використання індуктивного і дедуктивного шляхів викладу матеріалу; формулювати питання у доступній формі, коротко, чітко і виразно; застосовувати технічні засоби, електронно-вимірювальну техніку і засоби наочності; висловлювати думки за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків; оперативно діагностувати характер і рівень засвоєння студентами нового матеріалу з використанням різноманітних методів; перебудовувати у разі потреби план і хід викладення матеріалу.

Розвиваючі уміння. Такі уміння припускають визначення «зони найближчого розвитку» (Л. С. Виготський) окремих студентів і групи у цілому; створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів та волі вихованців; стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (частки до загального, конкретного до абстрактного) і функціональних (причини – наслідки, цілі – засоби, дії – результат) стосунків; формулювання та постановку питань, які вимагають застосування засвоєних знань, порівнянь та самостійних висновків; створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, здійснення у цих цілях індивідуального підходу до студентів.

Орієнтаційні уміння. Вони спрямовані на формування морально-ціннісних установок вихованців і наукового світогляду.

Комунікативні уміння викладача психології структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи перцептивних умінь, власне умінь спілкування і психологічної техніки.

Уміння власне спілкуватися. На етапі моделювання наступного спілкування психолог опирається передусім на свою пам'ять і уяву. Він повинен подумки відновити особливості попереднього спілкування з групою і окремими студентами, поставити себе на їх місце, ідентифікуватися з ними, побачити навколишній світ їхніми очима.

Одним з чинників формування професійно-особистісних якостей є управління спілкуванням:

- у педагогічному процесі передбачає опанування викладачем уміннями розподіляти увагу, підтримувати її стійкість;

– вибирати щодо групи і окремих студентів найбільш відповідний спосіб поведінки і звернення;

– аналізувати вчинки вихованців, бачити мотиви, якими вони керуються, визначати їх поведінку у різних ситуаціях;

– створювати досвід емоційних переживань студентів, забезпечувати атмосферу добробуту у групі;

– управляти ініціативою у спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, що підвищують ефективність взаємодії.

Встановленню зворотного зв'язку у процесі спілкування допомагають емпатійні процеси, що виникають у ході взаємодії педагога і вихованців. Емоційний зворотний зв'язок досягається через уміння у поведінці студентів вловлювати загальний психологічний настрій групи; відчувати момент зміни в емоційних станах, їх бажанні і готовності працювати, в їх загальному настрої; своєчасно бачити виключення окремих студентів із загальної діяльності.

Професія викладача психології має свою специфіку на відміну від професії психолога-практика. Викладач повинен не тільки мати психологічні знання, але й уміти передавати їх студентам. З цього погляду вміння, особистісні якості й здібності викладача психології схожі на інші викладацькі професії.

Щоб домогтися успіху, викладач повинен сформувати наступні знання, уміння й здібності:

– бути різнобічно обізнаним, ерудованим у різних галузях психологічних знань;

– добре знати предмет, який викладає;

– вміти самостійно підбирати навчальний матеріал; визначати оптимальні засоби й ефективні методи навчання;

– вміти доступним шляхом пояснювати навчальний матеріал, щоб забезпечити його розуміння й засвоєння студентами;

– вміти створити мотивацію студентів для засвоєння навчального матеріалу;

– бути вимогливим до знань й умінь студентів;

– мати комунікативні й організаторські здібності та педагогічний такт; володіти логікою й мати гарний словниковий запас;

– володіти виразними засобами спілкування, ораторськими й артистичними здібностями;

– мати спостережливість й умінням зрозуміти студента; бути здатним до рефлексії власної викладацької діяльності.

Звичайно, дефіцит певних умінь й якостей не є протипоказанням для викладацької діяльності. Існують різні індивідуальні стилі викладання. Наприклад, в одного викладача можуть бути яскраво виражені артистичні й ораторські здібності, в іншого – здатність до логічного й систематичного викладу навчального матеріалу. Як і в інших видах професійної психологічної роботи, у викладацькій діяльності психологові важливо враховувати індивідуальні особливості своєї особистості.

Інтелектуальні якості мають величезне значення не тільки для вченого, але й для викла-

дача. Розумна людина – одна з характеристик, найбільш згадувана студентами, коли вони оцінюють шанованого ними викладача. Дуже примітне висловлювання В. Н. Дружиніна: «Немає успішного психолога без високого інтелекту». Щоб зрозуміло пояснювати навчальний матеріал студентам, викладач насамперед повинен сам ясно розуміти його. Саме відносно викладача особливо справедлива крилата істина: «Хто ясно мислить – той ясно викладає». Неясність думки викладача приводить до туманності його мови, як наслідок, до нерозуміння з боку студентів. Неправильно чинять ті викладачі, які намагаються сховати бідність думки за наукоподібними й гарними формулюваннями невизначеного змісту.

Від викладачів часто чекають «цікавого» і навіть «артистичного» викладу матеріалу за навчальним курсом, от що писав із цього приводу С. І. Гессен: «Ораторське мистецтво професора полягає не у легкості стилю його мови, але у здатності його мислити під час мови, відкривати на лекції нові доведення й відтінки думки, яку розвиває. Тому зовнішня шорсткість мови, оскільки вона є вираженням боротьби думки зі словом, становить часто справжню принадливість наукової мови... Звичайно, деякий мінімум виразних засобів необхідний для викладача наукового курсу...» (Гессен, 1995). Подібні думки висловлював і Г. Сельє: «Характерно, що непомірна краса мови є недоліком наукової лекції, оскільки відволікає увагу слухачів від пояснюваного» (Сельє, 1987). При цьому не можна заперечувати факт впливу особливостей мови викладача на ефективність навчання. Уміння ставити логічні наголоси, робити необхідні й доречні паузи, чітка і ясна дикція важливі для педагогічної діяльності. Такі недоліки мови викладача, як занадто висока швидкість викладу, гугнявість, шепелявість, недбалість у вимові, сприяють формуванню зневажливої, а іноді й негативної установки студентів. Однак ці недоліки можуть бути виправлені шляхом систематичних вправ.

Педагогічна праця – це особливий вид висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру, яка вирізняється високою мірою напруги. Робота викладача ВНЗ – це свідома, доцільна діяльність, спрямована на навчання, виховання і розвиток студентів; йому належить провідна роль у формуванні у студентів професійних знань, вихованні активної соціальної і життєвої позиції. Як і у будь-якому виді творчості, у викладацькій діяльності своєрідно поєднуються дії нормативні і евристичні, створювані у ході власного пошуку, особливо це характерно для викладача психології. Для цієї діяльності характерна відносна самостійність творчого вибору методичних дій, прийомів у межах загальних, визнаних принципів.

Для опанування професією передбачається самостійна робота викладача, яка включає: систематичну підготовку до кожного виду навчального заняття; постійну роботу з новинками навчальної літератури; вивчення досвіду колег і запозичення

кращого, корисного, дійсно необхідного; відмова від стереотипів у своїй праці; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мови, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку тощо); саморегуляція фізичного і психологічного станів. Успіх викладацької діяльності визначається передусім мірою професійної підготовленості і самоосвіти викладача. У міру накопичення досвіду формуються оптимальні прийоми роботи, приходить майстерність, що дозволяє швидко адаптуватися до будь-якої студентської аудиторії, виникає легкість у роботі.

Виділяють наступні етапи, якими самостійно оволодіває кожен викладач:

Етап адаптації викладача до своєї професії: первинне засвоєння викладачем норм, менталітетів, необхідних прийомів, техніки, технологій.

Етап самоактуалізації викладача у професії: розвиток викладачем своїх здібностей, виконання професійних норм, прояв індивідуальних особливостей, саморозвивати себе засобами професії, цілеспрямоване і усвідомлене посилення своїх позитивних якостей, згладжування негативних, ствердження індивідуального стилю.

Етап вільного володіння викладачем професією на рівні *майстерності*, гармонізації викладача з професією: засвоєння високих стандартів, повторення на високому рівні раніше підготовлених (наприклад, в інститутах підвищення кваліфікації) розробок, зразків, методичних розробок. Майстерність включає також ті удосконалення, які здійснює викладач, бажаючи зробити необхідні висновки з недоліків, що допускаються, помилок і успіхів, що досягаються, збагачуючи власний методичний арсенал.

Етап вільного володіння викладачем професією на рівні *творчості*: збагачення викладачем досвіду своєї професії внаслідок особистого творчого вкладу, внесення авторських знахідок, удосконалення власної праці.

У процесі самоосвіти викладачем має бути сформований індивідуальний стиль професійної діяльності і спілкування, адекватний власним психічним особливостям. Починаючи працювати над собою, необхідно виявляти у собі і розвивати професійно значущі якості. Важлива професійна якість викладача – впевненість у собі, що забезпечує йому оптимальну мобілізовану і стабільну поведінку. Як правило, викладачі-початківці цієї якості у належній мірі не мають. Недостатня впевненість у собі найчастіше виникає із незнання справи, низького рівня компетентності, страху виглядати недолугим. Щоб це усунути, необхідно виробити установку на самозміну, пошук способів подолання недоліку. Цілком доречно систематичне спостереження, контроль і свідоме регулювання власних емоцій.

Деякі автори виділяють наступні завдання самостійної роботи викладача з підвищення ефективності професійної діяльності:

– підвищення професійного і культурного рівня;

– оновлення і вдосконалення знань у галузі викладання навчальної дисципліни (зокрема, психології);

– вдосконалення педагогічної і методичної майстерності на основі ідей педагогів – новаторів і творчо працюючих викладачів;

– вдосконалення методів і стилю взаємодії зі студентами на принципах гуманізму, демократії, відкритості, емпатійності;

– формування умінь і навичок наукового аналізу навчального процесу і самоаналізу власної діяльності.

Висновки. Отже, науково-об'єктивне, зважене дослідження різних варіантів вдосконалення викладацької діяльності дозволяє зробити висновки про те, що найбільш ефективним механізмом рішення цієї задачі являється безперервний, особистісний, самостійний, професійний саморозвиток і самоосвіта.

Література

1. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : [навч. посіб.] / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : [підручник] / С. С. Вітвицька. – 3-тє вид., випр. й доповн. – Житомир : Поліграфічний центр, 2012. – 384 с.

Анотація

Перепелюк Т. Д. Формування професійно-особистісного рівня викладача психології. – Стаття.

У статті розглядаються аспекти та шляхи розвитку і формування професійних умінь і навичок особистості викладача психології, його індивідуальності у ході професійної діяльності, самоосвіти та саморозвитку.

Ключові слова: викладач психології, професійні здібності, уміння, навички, особистісні якості.

Аннотация

Перепелюк Т. Д. Формирование профессионально-личностного уровня преподавателя психологии. – Статья.

В статье рассматриваются аспекты и пути развития и формирования профессиональных умений и навыков личности преподавателя психологии, его индивидуальности в ходе профессиональной деятельности, самообразования и саморазвития.

Ключевые слова: преподаватель психологии, профессиональные способности, умения, навыки, личностные качества.

Summary

Perepeliuk T. D. Formation of a professional and personal level psychology teacher. – Article.

In the article the aspects and the development and formation of professional skills and personality psychology teacher, his identity in the professional work, self-education and self-development.

Key words: psychology teacher, professional skills, abilities, skills, personal qualities.

УДК 159.9.343.95

В. Е. Сергачова
кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології

ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У СТУДЕНТІВ

У професійній діяльності майбутніх фахівців важливо розвивати психологічну культуру, на яку впливають емоційні процеси як найважливіші чинники регуляції процесів пізнання, обміну інформацією, встановлення комунікації. Емоційні реакції можуть обумовлювати різні зміни психіки фахівця, створювати критичні ситуації, конфлікти, загрозу його діяльності, призводити до змін суспільного статусу. Проблема полягає у тому, що необхідно навчити майбутніх фахівців умінню керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність, здійснювати діяльність без напруженості у складних емоційних умовах.

Проблема вивчення впливу емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців ще має описовий характер і є недостатньо вивченою. Р. Декарт зазначав, що при виникненні емоції здивована душа уважно розглядає «предмети, що уявляються нею, як рідкісні і незвичайні». Також Р. Декарт показав, що емоції виконують функцію пам'яті: «Скільки б разів невідомий нам предмет не з'являвся у полі нашого зору, ми абсолютно не бережемо його у нашій пам'яті, якщо тільки уявлення про нього не зміцнилося у нашому мозку будь-якою пристрастю». Таким чином, емоційні процеси у поведінці людини сприяють закріпленню у пам'яті того, на що раніше увага не зверталася [2].

Емоції «супроводжують» різноманітні прояви життєдіяльності людини, проникають у кожний психічний процес особистості. Більш виразно це виявляється там, де досліджується роль емоцій і розумової діяльності. При цьому, наголошував С. Л. Рубінштейн, «мова для нас... йде не тільки про те, що емоція знаходиться в єдності і взаємозв'язку з інтелектом або мислення з емоцією, а про те, що саме мислення як реальний психічний процес вже сам по собі є єдністю емоційного та інтелектуального» [5]. Отже, зіставлення емоцій та раціонального пізнання можна проводити умовно і тільки тоді, коли ми виділяємо у ньому виключно його словесно-логічний механізм, що зіставляє, в основному, одні образи об'єктивної дійсності і поняття про неї.

Як зазначала Т.А. Кадикова, на активно діючий характер емоційного процесу вказує і походження самого терміну «емоція» (від лат. *emoveo* – «порушую, хвилюю»). При всій різноманітності підходів до вивчення емоційної сфери діяльності людини визначення самого поняття «емоція» більшість авторів дає зважаючи на психічну форму віддзеркалення дійсно-

сті. Кожен з них особливу увагу звертає на такі функції емоцій: активуючу або пригноблюючу, залежно від стану зв'язку між мотивами, потребами і можливістю їх реалізації; оцінну; психічну регуляцію діяльності; компенсаційну (поповнення інформації, якої бракує для діяльності) [3].

Емоції і відчуття – особистісні утворення. Підкреслюючи власне особистісне значення емоційних процесів, В. К. Вілюнас зауважує: «Емоційна подія може викликати формування нового емоційного ставлення до різних обставин...» [1].

Д. А. Леонтьєв зазначав, що відчуття виконують у житті та діяльності фахівця, в його спілкуванні з оточуючими людьми мотивуючу роль. Вони пов'язані з певними предметами, видами діяльності й людьми. Відчуття удосконалюються і, розвиваючись, утворюють ряд рівнів, починаючи від безпосередніх відчуттів і закінчуючи вищими відчуттями, що відносяться до духовних цінностей та ідеалів [4].

Як вважає О. В. Тимченко, емоційні процеси виступають як внутрішня мова, система сигналів, за допомогою яких суб'єкт дізнається про значущість того, що відбувається. Особливість емоційних процесів полягає у тому, що вони безпосередньо відображають зв'язок між мотивами і реалізацією цих мотивів діяльності [7].

Мета статті – розкрити психологічні особливості впливу емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців.

Одним із провідних компонентів психологічної культури ряд авторів називають емоційні прояви фахівця, які повинні ефективно контролюватися індивідом. Головна функція емоційних процесів полягає у тому, що люди можуть розуміти один одного, осуджувати вияви іншого, краще налаштуватися на спільну діяльність і спілкування. Емоційно-виразні рухи студента і викладача – міміка, жести, пантоміма, звуки, виконуючи функції спілкування, виражають ставлення до того, що відбувається. Експресивна, комунікативна, оцінна і компенсаційна функції емоцій здійснюють вплив на професійну діяльність інженера-педагога [6].

Афекти – це особливо виражені емоційні стани, що супроводжуються видимими змінами у поведінці студента, який їх відчуває. Це реакція, яка виникає у результаті вже виконаної дії або вчинку і виражає собою їхнє суб'єктивне емоційне забарвлення з погляду того, якою мірою у результаті здійснення даного вчинку вдалося досягти поставленої мети, задовольнити потребу, що його стимулює.

Одним із найпоширеніших видів афектів є стрес. Це відчуття надмірно сильної та тривалої психологічної напруги, яка виникає у людини, коли її нервова система зазнає емоційного перевантаження. Стрес дезорганізує діяльність студента, порушує його нормальний хід. У студента найпоширенішим стрес-чинником є емоційний подразник. Студенти зі стійкою емоційною сферою у змозі подолати фазу тривоги і активно включитися у боротьбу зі стресовими чинниками. Емоційно нестійких студентів відразу охоплює тривога, яка потім переходить у страх. За фазою тривоги у таких студентів настає виснаження, що виявляється у формі приреченості та відчаю. Студент може перебувати у стресовому стані або періодично до нього повертатися, доки інформація про стресову (психотравмувальну) подію переробляється.

Ще один вид емоційних станів – пристрасть. Вона є сплавом емоцій, мотивів і відчуттів, сконцентрованих навколо певного виду діяльності або предмета. С. Л. Рубінштейн писав, що «пристрасть означає порив, захоплення, орієнтацію всіх устремлень і сил особистості в єдиному напрямі, зосередженні їх на єдиній меті» [5].

Отже, всі ці основні види якісно своєрідних емоційних процесів і станів, які виконують різну роль у регуляції діяльності й спілкування студента з оточуючими, містять підвиди та оцінюються за різними параметрами.

У нашому дослідженні для визначення рівнів сформованості емоційно-вольових компонентів ми застосовували такі методики В. В. Бойка: «Методика визначення рівня емпатичних здібностей»; «Методика оцінювання емоційно-вольових якостей».

Емпатія (як співпереживання) вже за самим своїм визначенням передбачає емоційні, безпосередні реакції на поведінку інших людей. На основі емпатії студент швидше пізнає себе і стає здатним співчувати подібним до себе, розуміючи і передбачаючи їхню поведінку. Розвинуті емпатичні здібності свідчать про адекватний жит-

тєвий досвід і можливість самоконтролю щодо явищ агресивності, фрустрації та ригідності.

Методика складається з 36-ти запитань, які розподілені за шістьма шкалами: раціональний канал емпатії; емоційний; інтуїтивний; установки, які сприяють емпатії; проникаюча здібність до емпатії; ідентифікація в емпатії. Оцінювання за кожною шкалою відбувається від 0 до 6 балів, що вказує на значущість конкретного параметра у структурі емпатії. Сумарний показник змінюється від 0 до 36 балів (30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії, 29–22 – середній, 21–15 – занижений і менше як 14 балів – дуже низький). За методикою діагностики «Визначення рівня емпатичних здібностей» В. В. Бойка були отримані такі результати (табл. 1; рис. 1).

У більшості випробовуваних спостерігається низький (41,3% серед студентів першого курсу) та середній рівень розвитку емпатії (41,4% серед студентів третього курсу і 46,3% серед студентів п'ятого курсу). Високий рівень емпатії демонструють 37,8% студентів третього курсу, 36,1% студентів п'ятого курсу та 27,1% студентів першого курсу.

Найбільшу кількість низьких показників серед досліджуваних мають студенти першого курсу (8,4%) за шкалою «Інтуїтивний канал емпатії», таких студентів можна охарактеризувати як осіб, що мають низький рівень здатності передбачати поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту початкової інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається у підсвідомості; студенти третього курсу (11,5%): за шкалою «Раціональний канал емпатії» вони мають спонтанний інтерес до іншого і привертають увагу партнерів за інтересом; студенти п'ятого курсу (19,1%): за шкалою «Емоційний канал емпатії», такі студенти показують недостатню емоційну чуйність, нездатність зрозуміти внутрішній світ інших та прогнозувати їх поведінку.

Емоційно-вольова регуляція включається у діяльність на будь-якому з етапів її здійснення:

Таблиця 1
Результати визначення рівня емпатичних здібностей за методикою В. В. Бойка (%)

Курс	Рівень розвитку емпатичних здібностей	Раціональний канал емпатії	Емоційний канал емпатії	Інтуїтивний канал емпатії	Установки, які сприяють емпатії	Проникаюча здібність до емпатії	Ідентифікація в емпатії	Сумарний рівень емпатії
1 курс	н	17,3	26,1	8,1	31,1	34,3	32,4	42,1
	с	32,6	28,4	28,6	31,4	31,7	21,8	31,4
	в	51,8	46,2	64,7	38,1	35,5	47,8	27,8
3 курс	н	12,2	21,8	21,4	26,3	37,2	34,1	21,6
	с	44,8	37,6	30,8	32,3	22,1	37,4	41,4
	в	44,5	42,7	49,4	42,8	41,8	29,2	38,2
5 курс	н	28,3	19,2	27,7	22,6	39,4	39,5	18,9
	с	33,1	43,3	36,2	33,2	22,1	37,4	46,2
	в	39,9	38,4	37,5	45,2	39,2	24,1	36,1

Примітка: Відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

ініціації діяльності, вибору засобів і способів її виконання, проходження за наміченим планом або відхилення від нього, контролю виконання. Для того щоб зрозуміти, наскільки розвинуті ці якості у студентів, ми використали методичку «Оцінювання емоційно-вольових якостей» В. В. Бойка.

Показники динаміки оцінок емоційно-вольових якостей студентів 1-х, 3-х, 5-х курсів за методикою «Оцінювання емоційно-вольових якостей» В. В. Бойка подані у табл. 2. та на рис. 2.

У ході дослідження з'ясувалося, що студенти 1-го курсу не вміють стримувати деякі досить сильні свої бажання (прогулювання занять, розмови під час лекцій і т.п.), свідомо підпорядковувати їх іншим (самостійні заняття, підготовка до іспиту), більш значущим цілям. Ряд студентів не може встояти перед бажаннями, що виникають через слабку силу волі й відсутність етичних цінностей, тобто їм не вистачає витримки, самовладання (студенти пер-

шого курсу – 33,7%, третього курсу – 29,4%, п'ятого курсу – 24,1%).

Низький показник вольових якостей у студентів 3-го курсу можна пояснити нечастими виявами наполегливості й завзятості у досягненні мети; присутністю негативних емоцій; необхідністю заробляти собі на кишенькові витрати, внаслідок чого у студентів на невизначений час зникає інтерес до навчального процесу та вдосконалення своїх професійних знань.

У студентів 5-го курсу можна спостерігати наявність таких якостей, як цілеспрямованість, принциповість, рішучість та ін. Вони більш наполегливі у досягненні поставленої мети (отримання диплома), відчувають себе впевненіше, уміють стримувати свої негативні емоції.

Проведене дослідження емоційно-вольових компонентів довело, що вони активізують діяльність майбутнього фахівця у професійному становленні і є провідними компонентами психологічної культури. У ході розвитку психологічної

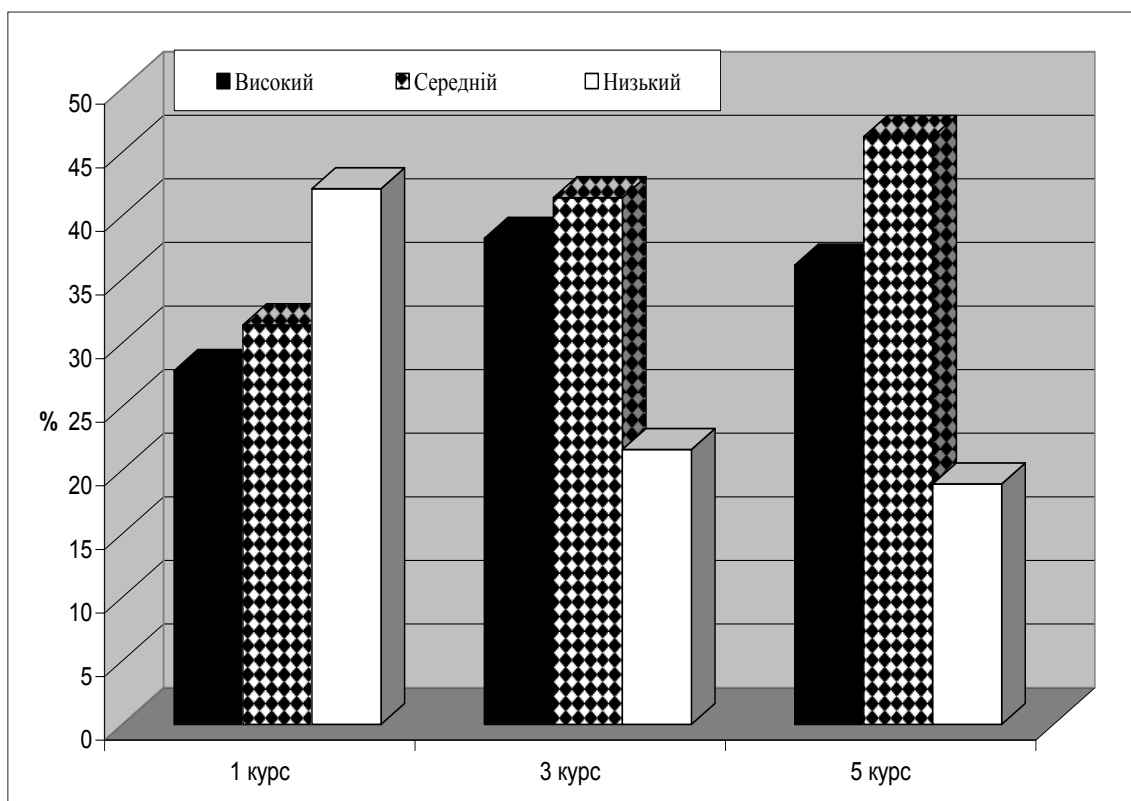

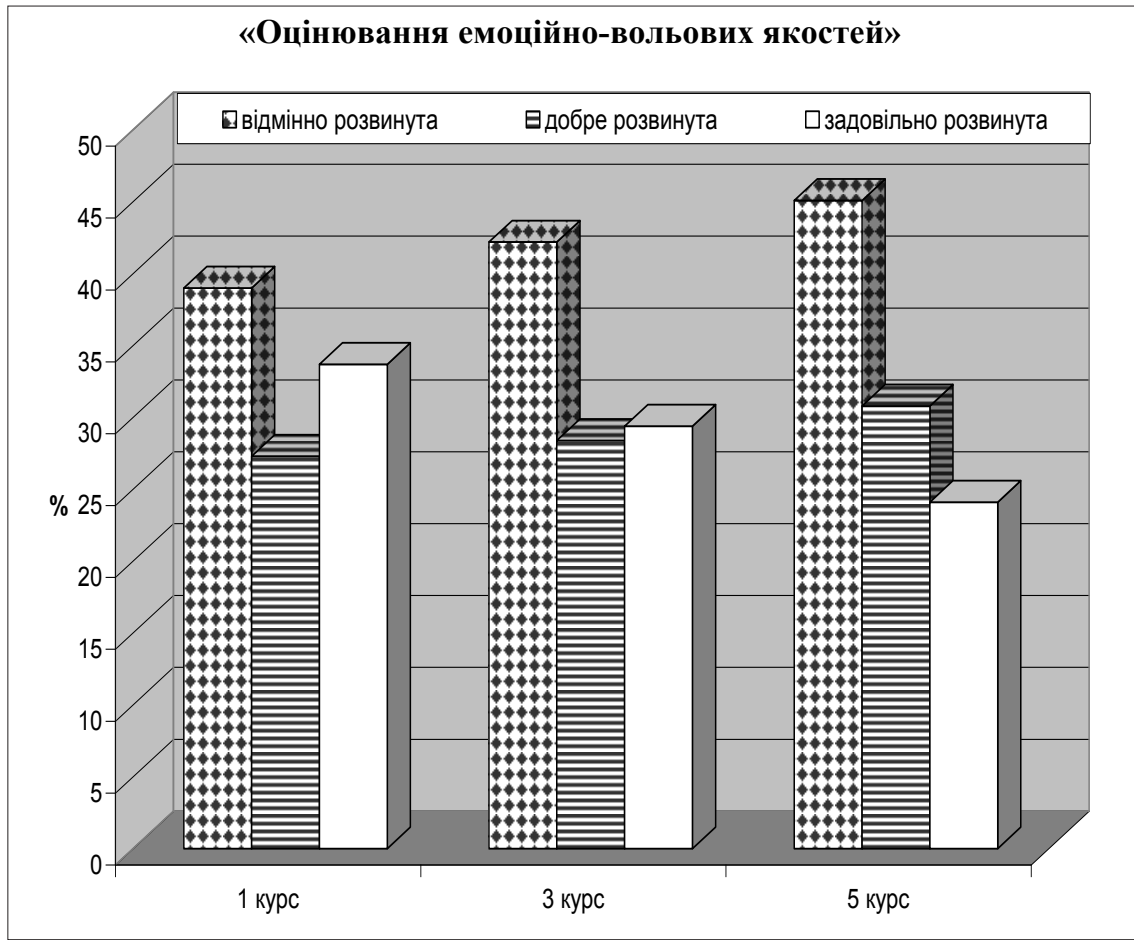
Рис. 1. Результати визначення сумарного рівня емпатичних здібностей за методикою В.В. Бойко (у %)

Таблиця 2

Узагальнені результати дослідження студентів за методикою

Досліджувані (кількість студентів)	Оцінка емоційно-вольових якостей % (кількість студентів)		
	Задовільно розвинута	Добре розвинута	Відмінно розвинута
1 курс (46)	33,7 (16)	27,3 (12)	39,0 (18)
3 курс (46)	29,4 (14)	28,4 (13)	42,2 (19)
5 курс (44)	24,1 (10)	30,8 (14)	45,1 (20)

Примітка: Відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$

Рис. 2. Узагальнені результати дослідження студентів за методикою «Оцінювання емоційно-вольових якостей»

культури фахівця необхідно виховувати у нього любов до професії, акцентувати увагу на її привабливості, викликати позитивні емоції, ширше залучати студентів до реалізації особистісних інтересів та професійних намірів.

Висновки. Проблема вивчення впливу емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців ще має описовий характер і є недостатньо вивченою.

Емоційно-вольовий компонент регулює практичну реалізацію феноменів психологічної культури особистості професіонала.

Література

1. Вилюнаса В. К. Психология эмоций / В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
2. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б. С. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 608 с.
3. Кадыкова Т. А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Кадыкова Татьяна Александровна. – Донецк, 2002. – 207 с.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев – М. : Смысл, 1999. – 488 с.

5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – Т. 1. – М. : АПН СССР. – 1989. – 528 с.

6. Ситников В. Л. Образ ребенка (в сознании детей и взрослых) / В. Л. Ситников – СПб., 2001. – 176 с.

7. Тимченко А. В. Проблема психологической готовности военного специалиста к экстремному действию в состоянии эмоционального стресса : дис... канд. психол. наук / А. В. Тимченко. – Х. : ХУВД МВД Украины, 1995. – 141 с.

Анотація

Сергачова В. Е. Развитие психологической культуры у студентов. – Стаття.

У статті розглядається розвиток психологічної культури студентів вищого навчального закладу та вплив емоційних процесів на формування психологічної культури майбутніх фахівців. Емоційна сфера відображає внутрішній світ людини, систему сигналів, за допомогою яких суб'єкт демонструє ставлення до оточення. Особливість емоційних процесів полягає у тому, що вони безпосередньо відображають зв'язок між мотивами діяльності та її реалізацією.

Ключові слова: психологічна культура, емоційна сфера особистості, розвиток психологічної культури, особистість студента.

Аннотация

Сергачова В. Э. Развитие психологической культуры у студентов. – Статья.

В статье рассматривается развитие психологической культуры студентов высшего учебного заведения и влияние эмоциональных процессов на формирование психологической культуры будущих специалистов. Эмоциональная сфера отражает внутренний мир человека, систему сигналов, с помощью которых субъект демонстрирует отношение к окружающим. Особенность эмоциональных процессов заключается в том, что они непосредственно отражают связь между мотивами деятельности и ее реализацией.

Ключевые слова: психологическая культура, эмоциональная сфера личности, развитие психологической культуры, личность студента.

Summary

Serhachova V. E. Development of psychological culture among students. – Article.

The article deals with the development of the psychological culture of students of a higher educational institution and the influence of emotional processes on the formation of the psychological culture of future specialists. The emotional sphere reflects the inner world of a person, a system of signals, through which the subject demonstrates an attitude towards others. The peculiarity of emotional processes is that they directly reflect the relationship between the motives of activity and its implementation.

Key words: psychological culture, emotional sphere of personality, development of psychological culture, personality of the student.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.922

В. І. Барко

*доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України*

В. П. Остапович

*кандидат юридичних наук,
завідувач лабораторії
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України*

ВИВЧЕННЯ ПЕРСОНАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ СТРУКТУРОВАНОЇ СПІВБЕСІДИ

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» остання являє собою центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання громадянам відповідних послуг. Поліцейські виконують службові завдання на основі неухильного дотримання законності, прав людини і громадянина. Службова діяльність поліцейських традиційно відноситься до складних і супроводжується значними психофізіологічними та фізичними навантаженнями на працівників, багатьма чинниками ризику для їхнього життя і здоров'я [1]. Успішно впоратись із непростими службовими обов'язками можуть далеко не всі люди, тому постає важлива проблема вивчення потенційних можливостей і здібностей майбутніх правоохоронців, а також діючих поліцейських під час їх переміщення на посадах і просування по службі.

Тому **метою статті** є розкриття техніки і методики проведення структурованої співбесіди як засобу дослідження професійної придатності персоналу Національної поліції України.

Аналіз останніх наукових досліджень. Вивчення досвіду розвинутих зарубіжних країн світу свідчить про те, що процедура дослідження професійної придатності та здібностей кандидатів на службу і вже працюючих поліцейських є досить складним процесом, який обов'язково включає в себе оцінку резюме, а також співбесіду з кандидатом (інтерв'ю) [2, с. 45; 3, с. 55; 7, с. 210].

Оцінка резюме, зазвичай, здійснюється в експрес-режимі за такими параметрами, як: остан-

нє місце роботи, наявність освіти, вік, знання іноземної мови або спеціалізованих комп'ютерних програм і т. д. Відібрані в результаті швидкого перегляду резюме потім піддаються детальнішому вивченню. Звертається увага на якість отриманої основної і додаткової освіти, на рівень компаній і організацій, в яких працював або нині працює кандидат, на досягнуті ним успіхи в діяльності. Після попереднього аналізу резюме з кандидатом проводиться співбесіда (інтерв'ю), в ході якої можуть бути отримані дані про його комунікативні здібності, загальноосвітній рівень, заздалегідь з'ясовується питання «сумісності» кандидата з корпоративним середовищем, а також робляться прогнози відносно його можливої лояльності. Для того, щоб інформацію, отриману під час співбесіди, можна було використати для оцінки і порівняння декількох кандидатів, воно повинне відбуватися згідно із заздалегідь підготовленим планом. Така спланована співбесіда називається структурованим інтерв'ю. Технологія структурованого інтерв'ю широко застосовується під час співбесіди з кандидатами на роботу, а також у процесі оцінки діючих працівників, причому така оцінка здійснюється на основі моделей компетенцій. Співбесіда, як правило, проводиться під час вирішення питання про висунення працівників на керівні посади різного рівня. Більше того, саме структуроване інтерв'ю є головним інструментом оцінки за компетенціями, будь-які прорахунки, допущені під час його підготовки, проведення й аналізу результатів, неминуче призводитимуть до помилкових висновків і підвищуватимуть загрозу, пов'язану з неправильним призначенням поліцейського на важливу посаду [5, с. 67; 6, с. 20].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо психологічні методи і засоби, які застосовуються у процесі вивчення працівників поліції за допомогою структурованої співбесіди (інтерв'ю).

В ході інтерв'ю працівник поліції у вільній формі відповідає на різноманітні питання, що в основному стосуються досвіду в подоланні або вирішенні тих або інших службових і життєвих ситуацій. На підставі аналізу змісту його розповіді керівник або фахівець по роботі з персоналом, використовуючи відповідну методику, робить висновок про наявність і міру розвитку у кандидата (працівника) тих або інших компетенцій, істотних для ефективного виконання службової діяльності. В разі правильного застосування описаний метод оцінки є досить точним і прогностично цінним.

Розглянемо детальніше, як може бути організовано і проведено таке інтерв'ю.

Техніка проведення інтерв'ю має багато варіантів залежно від цілей, з якою воно проводиться. В її основі лежить отримання уявлення про компетенції працівника, під якими розуміються інтегральні характеристики, що визначають його успішну виробничу поведінку й особистісні особливості, що об'єднують здібності, знання і навички. Саме компетенції визначають ефективність роботи особи на тій або іншій посадовій позиції.

Досвід показує, що співбесіди та інтерв'ю з прямими запитаннями (Що ви умієте робити? Яка робота вам подобається найбільше? Які якості ви у себе вважаєте найбільш важливими? і т. д.) часто виявляються неефективними, оскільки люди далеко не завжди можуть дати об'єктивну інформацію, а також багато респондентів в ході співбесіди прагнуть давати соціально або ситуативно бажані відповіді, спотворюючи реальний стан речей. Висновки про компетенції, зроблені на підставі таких «відретушованих» відповідей, очевидно, будуть невірними.

Правильно побудоване інтерв'ю ґрунтується на припущенні, згідно з яким надійнішою основою для висновків є інформація про реальні дії людини, які вона здійснювала в різних умовах і ситуаціях, а не її думки і припущення про те, якими її якостями зумовлювалися ці дії. Очевидно, що неправдивий працівник може спотворювати інформацію також стосовно реальних фактів свого життя, проте така брехня відносно подій, що дійсно мали місце, досить легко може бути виявлена за допомогою психофізіологічних методів оцінки достовірності інформації. В цілому ж слід зазначити, що проведення інтерв'ю в цілях оцінки компетенцій є досить складним і трудомістким процесом, що вимагає від інтерв'юера хорошої професійної підготовки і розвинутих комунікативних навичок. Крім того, сама підготовка цього процесу і попередня побудова моделі компетенцій, які вивчаються, також є непростю справою.

Основною метою інтерв'ю на основі компетенцій, або, як його ще називають, інтерв'ю для отримання «поведінкових прикладів», є отримання детальних відомостей про те, як працівнику вдається упоратись зі службовими функціями в різних ситуаціях. В ході цього інтерв'ю

працівник поліції не дає оцінок своїм діям, а просто описує свою поведінку, переживання і вчинки в різних обставинах, про які його запитують інтерв'юер, і які мають відношення до компетенцій, що вивчаються. На відміну від звичайних співбесід, таке інтерв'ю може проводитися декількома інтерв'юерами, завдання, ролі і функції яких ретельно плануються заздалегідь, що робить підготовку таких інтерв'ю ще складнішою.

Звичайне інтерв'ю за компетенціями складається з двох етапів: а) *вступного*, в ході якого встановлюють необхідний контакт між співрозмовниками і знаходять загальні відомості про працівника і виконувану ним роботу; б) *основного*, в процесі якого задаються питання по компетенціях.

Усі питання заздалегідь ретельно плануються і відпрацьовуються за змістом, що відображує їх зв'язок з компетенціями, що вивчаються. Також продумується загальна кількість питань і послідовність пред'явлення. При цьому велике значення має чинник часу. Як показує практика, отримання досить детальної відповіді на добре сформульоване питання займає від 5 до 10 хвилин. Це означає, що в ході годинного інтерв'ю вдасться отримати відповіді всього на 6-10 питань, які можна буде використати для оцінки не більше 4-5 компетенцій. Інтерв'ю в обов'язковому порядку ретельно документується з використанням будь-яких засобів – від запису у блокнот до якісної аудіо- і відеореєстрації. Подальший аналіз результатів з метою опису і оцінки компетенцій, що цікавлять керівника поліцейського підрозділу, робиться тільки на підставі документованого матеріалу.

Багатогранність ситуацій службової діяльності поліцейського зумовлює велика кількість різноманітних компетенцій, необхідних для того, щоб ці види діяльності були успішними. Причому для кожного виду потрібно використовувати професійний набір критичних компетенцій, які в кадровій практиці ще називають моделями компетенцій. Очевидно, що і таких моделей існує велика кількість. Тому в кожному конкретному випадку, а точніше у разі оцінки компетенцій кожного працівника, треба говорити про конкретну модель компетенцій відповідно до займаної ним посади, і про конкретні компетенції, що становлять зміст моделі.

Як приклад розглянемо деяку посаду керівника підрозділу поліції. Припустимо, що в результаті проведеного попереднього дослідження була побудована модель компетенцій, необхідних для успішної роботи керівника середньої ланки управління.

Проведення досліджень з метою побудови моделей компетенцій для конкретних посад також є складним професійним завданням і вимагає не лише обстеження великого числа робочих місць і проведення численних співбесід з працівниками, але й застосування спеціальних дослідницьких аналітичних технологій, таких

як: «Метод репертуарних ґрат», «Метод критичних інцидентів», «Метод прямих атрибутів», а також інших дослідницьких процедур, що дозволяють більш-менш об'єктивно характеризувати ті або інші сторони службової діяльності і поведінки працівників.

Керівникові поліцейського підрозділу, як показали наукові дослідження, важливо мати чотири провідні компетенції (насправді, в залежності від складності роботи і умов, в яких вона протікає, їх може бути більше): планування і контроль; ухвалення рішень і відповідальність; командна робота і мотивування персоналу; стресостійкість.

Щоб оцінити наявність і міру розвитку цих компетенцій у кандидата на посаду керівника поліцейського підрозділу, для інтерв'ю можуть бути підготовлені наступні питання.

Вступний етап. Опишіть роботу на своїй посаді. Для вирішення яких завдань існує Ваша посада? Які конкретно функції Ви виконуєте?

Що у роботі Вам вдається краще всього? Як Ви вважаєте, за рахунок яких навичок і умінь Вам це вдається? Що у Вас виходить не завжди? Які причини цього Ви вбачаєте?

Які конкретні труднощі виникають у Вашій роботі? Наведіть приклади того, як Ви долаєте ці труднощі?

Основний етап. 1. Компетенція «планування і контроль».

Розкажіть, як Ви справляєтеся з великими обсягами роботи? З чого Ви зазвичай починаєте роботу? Що Ви робите, щоб забезпечити виконання завдань в строк і на належному рівні? Що зазвичай Вам заважає виконувати свою роботу?

Чи були у Вас ситуації, коли доводилося виконувати термінову роботу в гранично стислі терміни? Наведіть приклад. За рахунок чого Вам вдалося впоратися з цією роботою? Які висновки Ви для себе зробили?

Опишіть конкретний недавній випадок, коли Вам не вдалося зробити роботу до встановленого терміну. У чому були причини? Яка міра Вашої особистої відповідальності за зрив термінів? Які конкретні дії Ви зробили для того, щоб здолати ситуацію, що склалася?

Навіть найкращі працівники (керівники) під час планування іноді упускають істотні елементи. У Вас були подібні ситуації помилок в плануванні? Наведіть приклад. Які були наслідки? Як Ви виправляли ситуацію і чим усе завершилося?

2. Компетенція «ухвалення рішень і відповідальність».

Якого роду рішення Вам, зазвичай, доводиться приймати? Чим Ви керуєтеся, приймаючи рішення? З якими труднощами Ви стикаєтесь, приймаючи рішення? Наведіть приклади.

Які рішення є для Вас найлегшими? Чому? А які рішення є для Вас найважчими? Чому? Чи доводилося Вам приймати такі важкі рішення? Наведіть приклад.

Що, на Ваш погляд, необхідно для того, щоб приймати правильні рішення? Наведіть прикла-

ди правильних рішень зі своєї практики. А тепер наведіть приклади неправильних рішень. Які були їх наслідки?

Наведіть приклад, коли Вам довелося діяти абсолютно самостійно в незвичній ситуації. Які рішення Вам доводилося тоді приймати? Який був результат?

Наведіть приклад з недавнього минулого, коли Ви зробили більше ніж від Вас вимагалось. Чому Ви це зробили? Як віднеслися до Вашої ініціативи керівники і колеги?

3. Компетенція «командна робота і мотивація»

Як Ви в цілому оцінюєте психологічний клімат і атмосферу у Вашому колективі?

Чи звертаються до Вас по допомогу, раду або підтримку колеги по роботі? Як часто? Чому вони це роблять? Наведіть приклади. Чи надаєте Ви їм реальну допомогу?

З якими конфліктними ситуаціями в колективі Вам доводилося стикатися? Як Ви виходили з цих конфліктів? Чи проявляли активну участь в цьому?

Як Ви поступаєте, якщо не задоволені тим, як працює Ваш колега або підлеглий? Наведіть приклад.

Як Ви собі уявляєте ідеального керівника? Якими методами Ви користуєтеся, щоб мотивувати своїх колег і співробітників? Наведіть приклад.

4. Компетенція «стресостійкість»

Чи були у Вас у минулому кризові ситуації, в яких Вам доводилося приймати рішення і діяти? У чому була причина кризи? Що Ви робили для її подолання? Які почуття Ви переживали в цей період?

Чи були у Вас були серйозні невдачі? Наведіть приклад, розкажіть, що сталося, і як Ви реагували на це? Як до Вас віднеслося Ваше оточення в цей період?

Опишіть службову ситуацію, яка у Вас викликала негативну реакцію. Як Ви вирішили цю ситуацію? Яке до неї було ставлення з боку Ваших колег?

Чи доводилося Вам проявляти завзятість і терпіння для подолання небажаної ситуації? Наведіть приклад? У чому була причина опору вирішенню ситуації? Як Вам вдалося її здолати і з яким результатом?

Наведіть приклад ситуації, коли Вам довелося відстоювати власну позицію з певного питання. Як Ви себе при цьому почували? Які аргументи і прийоми використали?

Аналогічним чином можна готувати питання з будь-яких інших компетенцій, істотних для керівників поліцейських підрозділів, наприклад таких, як: «вплив на підлеглих», «побудова стосунків», «міжособистісне розуміння», «аналітичне мислення», «іноваційність і творчість» тощо. Інтерв'ю за компетенціями можна використати також для оцінки надійності працівника поліції, проте в цьому випадку треба бути готовим до можливого спотворення і пере-

кручення інформації, тому без використання додаткових методів оцінки її достовірності не обійтися.

Інтерв'ю за компетенціями проводиться з дотриманням вимоги **«мовного домінування» обстежуваного** працівника, тобто питання і коментарі інтерв'юера повинні займати не більше 15-20% часу. Усю решту часу слід відводити на відповіді працівника, його розповідь і пояснення. Важливо стежити за тим, щоб обстежуваний працівник у своїх відповідях розповідав про реальні факти і події, а не про гіпотетичні ситуації і передбачувані варіанти поведінки. Його треба постійно спонукати до викладу конкретних прикладів.

Аналіз матеріалів, отриманих в ході описаного структурованого інтерв'ю, має робитися експертною групою. Обсяг і глибина аналізу, що проводиться, залежить від поставлених завдань. Не виключено, що в окремих відповідальних випадках може знадобитися проведення додаткового інтерв'ю. В ході аналізу у висловлюваннях досліджуваної особи спочатку виділяються чіткі «поведінкові приклади», потім проводиться їх класифікація на «позитивні» і «негативні», потім виділені позитивні і негативні приклади класифікуються по відношенню до досліджуваних компетенцій, після чого їм привласнюється кількісна оцінка (зазвичай за п'ятибальною системою) по мірі відображення тієї або іншої компетенції і, нарешті, проводиться узагальнення даних і формулюються остаточні висновки.

Ось приблизно так, в найзагальнішому вигляді, можна описати досить складну сучасну процедуру оцінки персоналу за допомогою інтерв'ю за компетенціями.

Керівникові, який проводить інтерв'ю, слід зважати на прагнення багатьох працівників до створення у оточення кращого уявлення про себе. Здатність за допомогою інтуїції розрізнати брехню і правду властива небагатьом людям. Виникає питання, чи можливо яким-небудь чином в процесі проведення інтерв'ю або будь-якої іншої співбесіди з кандидатом на роботу або співробітником оцінити достовірність інформації, яку він повідомляє?

Сьогодні можна відповісти на це питання позитивно. У рамках прикладної психофізіології нині розроблена і доведена до рівня практичного застосування група методів, об'єднаних однією загальною назвою «Методи оцінки достовірності інформації, що повідомляється». В основі цих методів лежать різні способи оцінки, вимірювання та інтерпретації змін психофізіологічного стану людини під впливом стимулів різної значущості.

Відразу слід зазначити, що далеко не всі способи оцінки стану людини можуть претендувати на те, щоб бути включеними у вказану групу. Для того, щоб метод був придатний для практичного використання, він повинен:

– мати у своїй основі ясні і перевірені наукові принципи, що базуються на добре вивчених

психофізіологічних закономірностях (явищах і фактах);

– пройти строгу документовану перевірку працездатності та ефективності в експериментальних і реальних умовах застосування, що підтверджують його точність і надійність;

– мати ясні і зрозумілі інструкції з використання, що добре засвоюються користувачами.

Розглянемо основні принципи побудови структурованого інтерв'ю з урахуванням аналізу невербальних ознак. Численні дослідження показують, що між ефективним і неефективним способом проведення співбесіди у формі структурованого опитування, якщо судити за критерієм якості отримуваної інформації, існують очевидні відмінності, обумовлені, передусім, тактикою поведінки особи, що веде бесіду. Перша і найбільш типова відмінність полягає в тому, що правильно діючий інтерв'юер (екзаменатор, ведучий) ставить переважно широкопланові питання, спонукаючи опитуваного говорити більшу частину часу, відведеного на співбесіду. При погано організованій співбесіді екзаменатор, в основному, говорить сам і задає переважно прямі, вузьконаправлені, а часто й навідні питання.

Встановлено, що в разі непрофесійного проведення структурованого інтерв'ю часто зустрічаються три основні види типових помилок:

– ведучий без необхідності часто перериває співрозмовника в процесі викладу ним інформації;

– опитуваному задається надмірно велика кількість вузьконаправлених і навідних питань; вузьконаправлені, конкретні питання є менш цінними з точки зору отримання інформації, ніж широкопланові, особливо коли вони задаються занадто часто, оскільки у результаті призводять до менш детальних відповідей;

– послідовність питань, що ставляться, часто буває заздалегідь не продумана і не спланована, не враховує стан і особливості розумових процесів опитуваного; більше того, часто трапляється так, що недоречні і несподівані питання виявляються перешкодою для нормальної роботи пам'яті і відтворення з неї матеріалу, що цікавить.

Наведемо деякі рекомендації щодо проведення структурованої співбесіди.

На сьогодні не існує єдиного стандарту проведення структурованого інтерв'ю, а є декілька різних підходів, пропонованих різними авторами і школами. Розглянемо загальні психологічні принципи і прийоми його проведення, які, передусім, націлені на поліпшення якості інформації, що повідомляється людиною, яка говорить правду в процесі бесіди, і погіршення умов для особи, яка бреше у відповідь на питання. Співбесіда, що проводиться з використанням перерахованих нижче принципів і підходів, іноді ще називаються «когнітивним інтерв'ю».

1. *Схожість ситуації реальної події й опитування.* Пам'ять людини покращується, коли за-

гальна психологічна обстановка в процесі опитування наближається до тієї обстановки, яка мала місце в процесі протікання цієї реальної події. Тому ведучий повинен постаратися відновити в пам'яті співрозмовника усі можливі зовнішні атрибути події (включаючи обстановку, погодні умови, емоційні переживання, супутні думки).

2. *Сфокусованість відтворення.* Відтворення з пам'яті, як і будь-яка психічна активність, потребує певної концентрації зусиль. Тому одне із завдань ведучого полягає в тому, щоб безперервно допомагати опитуваному концентрувати свої зусилля на відтворенні потрібної інформації. Будь-які чинники, які можуть відволікати увагу і заважати цьому процесу (зовнішній шум, часте перебивання тощо), погіршують роботу пам'яті щодо відтворення інформації, що зберігається в ній. Дуже часто люди уникають зусиль із напруження своєї пам'яті через лінощі, тому ведучий повинен постійно спонукати опитуваного робити такі зусилля.

3. *Екстенсивність відтворення.* В цілому, чим більше спроб робить опитуваний для пригадування конкретного епізоду, тим більше істотної інформації він відтворює. Тому його треба постійно спонукати до того, щоб він робив якомога більше спроб згадувати певну подію. Багато опитуваних вже після першої невдалої спроби припиняють зусилля щодо пригадування потрібної інформації, тому важливо, щоб ведучий постійно підштовхував співрозмовника до спроб згадати подію, навіть якщо він стверджує, що більше нічого не пам'ятає.

4. *Підлаштування питань під співрозмовника.* Успішне відтворення якихось деталей з пам'яті частково залежить від того, наскільки зміст питань і форма, в якій вони ставляться, відповідають особливостям запам'ятовування, які характерні для конкретної людини. Тому важливо, щоб ведучий максимально підлаштував свої питання під співрозмовника. Будь-який уніфікований спосіб постановки питань, єдиний для різних людей, ніколи не буде ефективним стимулятором їх пам'яті, хоча формально може полегшувати процедуру опитування. Набагато результативнішою є гнучка методика опитування, в ході якої стиль і спрямованість опитування змінюються відповідно до психофізіологічних особливостей конкретної людини. Для цього ведучому корисно представити себе на місці опитуваного і спробувати зрозуміти, як могло здійснюватися сприйняття ним події, і, відповідно, ставити питання, які мають значення саме з цієї точки зору.

Варто пам'ятати, що співбесіду завжди бажано будувати у формі опитування по якихось конкретних фактах або подіях, які опитуваний переживав сам особисто. При цьому опитування обов'язково повинне розпочинатися з вільного викладу співрозмовником опису цих фактів і подій, після чого можна ставити цілеспрямовані питання, що уточнюють сказане, які, по можливості, повинні носити загальний, розгорнутий

характер і спонукати співрозмовника до розгорнутих відповідей.

Перш ніж запропонувати опитуваному викласти у вільній формі сутність фактів і подій, що цікавлять, йому слід дати наступні інструкції:

1. Відновлення обставин. «Постарайтеся відновити в пам'яті всю обстановку, яка супроводжувала подію, що цікавить нас. Опишіть приміщення, освітленість, стан погоди, запахи, предмети і людей, що знаходилися поблизу. Згадайте свої почуття і переживання. В процесі розповіді постарайтеся подумки перенести себе на місце події».

2. Виклад деталей. «Іноді люди не повідомляють усю інформацію, що цікавить, тому, що вони не вважають її важливою. Будь ласка, не намагайтеся самостійно редагувати інформацію за критерієм важливості. Не опускайте ніяких дрібниць. Розповідайте усі, навіть самі малозначимі на Ваш погляд деталі».

3. Зміна порядку. «Зазвичай вважають, що найбільш зручною є хронологічна послідовність викладу. Проте спробуйте розповісти все в іншому порядку. Наприклад, розпочніть з того, що на Ваш погляд було найбільш вражаючим і найважливішим, і далі від цього моменту переміщайтеся у своїй розповіді в часі вперед і назад».

4. Зміна перспективи. «Спробуйте викласти ситуацію, що цікавить нас, з різних позицій. Уявіть себе на місці інших учасників і постарайтеся відтворити все ще раз так, як вони могли б усе це бачити і чути».

Більшість дослідників погоджуються з тим, що чим точніше відтворюється просторово-часовий контекст події в процесі опитування, тим точнішими і повнішими бувають спогади. Уявне перенесення людини в обстановку описуваної ним події покращує відновлення інформації з пам'яті.

Спонукання опитуваного до детального викладення деталей доцільне, оскільки: відомо, що люди часто не надають значення окремим деталям і тому при розповіді опускають їх; іноді відтворення незначних деталей дозволяє людині згадати якісь істотні моменти описуваної події; викладення неправдивих, не існуючих деталей для нещирого співрозмовника є складним завданням і, як правило, призводить до появи численних невербальних ознак нещирості.

Також досвід показує, що коли події відтворюються в звичайному, хронологічному порядку, людині властиве бажання робити свою розповідь логічною, додумуючи якісь моменти. Водночас опис події по блоках в протилежному або в іншому порядку часто дозволяє правильно відтворювати більшу кількість деталей, не спотворених домислами. Уявна зміна перспективи сприйняття в процесі відтворення описуваних подій також робить відтворення повнішим і сприяє повідомленню багатьох додаткових деталей.

На додаток, в ході бесіди можна використати низку специфічних запитань, які після завер-

шення вільного опису сприятимуть поліпшенню відновлення з пам'яті і уточненню окремих елементів інформації, що повідомляється. Сфери, що охоплюються цими питаннями, зокрема, включають:

– *опис фізичних характеристик*. «Постарайтеся пригадати, чи не нагадує описувана Вами людина кого-небудь. Якщо так, то подумайте і скажіть, чому. Чи можете Ви відмітити що-небудь незвичайне в її зовнішності?»;

– *імена*. «Якщо Ви не в змозі згадати ім'я, постарайтеся відновити хоч би першу його літеру. Після цього спробуйте згадати кількість літер або голосних звуків в цьому імені»;

– *числа*. «Число було великим або маленьким? Скільки приблизно цифр було в ньому?»;

– *особливості мовлення*. «Згадайте, чи не нагадував Вам голос чий-небудь ще? Якщо нагадував, то подумайте і скажіть, чим саме. Чи було що-небудь незвичайне в голосі?»;

– *зміст розмов*. «Згадайте свою реакцію на слова співрозмовника. Згадайте, як реагували на них інші, що були присутніми? Чи було що-небудь незвичайне в словах?»

Висновки. Дослідження показують, що використання перелічених вище психологічних принципів і прийомів проведення структурованої бесіди значно підвищує якість і кількість корисної інформації, відтвореної щирим співрозмовником. Водночас якість викладу нещирим працівником відомостей в цих умовах значно погіршується і супроводжується появою великого числа невербальних ознак, що дозволяють упевнено діагностувати ці висловлювання як неправдиві. Таким чином, сенс застосування розглянутих вище прийомів активізації уваги і стимулювання пам'яті в процесі проведення бесіди у формі структурованого опитування полягає в диференціальному впливі на мовленнєво-мислительні здібності співрозмовника. Якщо у щирого працівника поліції ці прийоми сприяють поліпшенню і полегшенню відновлення з пам'яті потрібної інформації, то у нещирого посилюють утруднення, пов'язані з викладом деталізованої легенди і призводять до появи невербальних психофізіологічних ознак нещирості. Тому структуроване інтерв'ю є цінним психологічним засобом перевірки професійної придатності поліцейського під час проведення конкурсу на службу або зайняття працівником поліції вакантної посади.

Література

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41 (9 жовтня). – Стор. 1970. – Ст. 379.

2. Барко В.І. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : [навч. посіб.] / В.І. Барко, В.І. Зелений, Ю.Б. Ірхін. – Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.

3. Бандурка А.М. Професіоналізм і лідерство / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянська. – Харьков : ТИТУЛ, 2006. – 578 с.

4. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.

5. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт М., Ф. Хедоури; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 702 с.

6. Сошников А. Оценка персонала: психологические и психофизиологические методы / А. Сошников, А. Пеленицын. – М. : Эксмо, 2009. – 240 с.

7. Чарльз М.Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России / М.Т. Чарльз. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 268 с.

Анотація

Барко В. І., Остапович В. П. Вивчення персоналу Національної поліції України з використанням структурованої співбесіди. – Стаття.

Статтю присвячено розкриттю психологічних особливостей вдосконалення управління персоналом поліцейських підрозділів. Досвід роботи поліцейських менеджерів розвинутих країн свідчить про зростаючу увагу до вивчення психологічних чинників ефективності керівництва. В основі сучасних концепцій поліцейського менеджменту лежать підходи, спрямовані на всебічне вивчення психологічної придатності персоналу, забезпечення психологічної профілактики негараздів, конфліктів, стресів, невдоволення працівників поліції. Одним з ефективних засобів вивчення персоналу є реалізація менеджерами та психологами структурованої співбесіди (інтерв'ю), яке базується на знанні і дотриманні низки психологічних принципів і закономірностей. Досвід свідчить про те, що подібне інтерв'ю забезпечує високу ефективність роботи керівників під час проведення конкурсів на службу до поліції або зайняття поліцейським вакантною посади.

Ключові слова: структурована співбесіда (інтерв'ю); психологічні особливості, менеджмент, поліція, менеджер, професійна придатність.

Аннотация

Барко В. И., Остапович В. П. Изучение персонала Национальной полиции Украины с использованием структурированного собеседования. – Статья.

Статья посвящена раскрытию психологических особенностей совершенствования управления персоналом полицейских подразделений. Опыт работы полицейских менеджеров развитых зарубежных стран свидетельствует о растущем внимании к изучению психологических факторов эффективности руководства. В основу современных концепций полицейского менеджмента положены подходы, направленные на всестороннее изучение психологической пригодности персонала, обеспечение психо-профилактики неудач, конфликтов, стрессов, недовольства полицейских. Одним из эффективных средств изучения персонала является применение менеджерами и психологами структурированного интервью (собеседования), базирующегося на знании и соблюдении ряда

психологических принципов и закономерностей. Опыт показывает, что такое интервью обеспечит высокую эффективность работы руководителей при проведении конкурсов на службу в полицию или на вакантную должность для полицейского.

Ключевые слова: структурированное собеседование (интервью), психологические особенности, менеджмент, полиция, менеджер, профессиональная пригодность.

Summary

Barko V. I., Ostapovich V. P. Study of Ukrainian National Police's personnel with the help of structured interview. – Article.

The article is dedicated to consideration of some problems connected with improvement of Police personnel management in Ukrainian National Police. The authors analyze foreign experience of

police management and come to conclusion about increase attention to study of psychological factors of management effectiveness. Contemporary concepts of police management are based on the idea of exploration of psychological aptitude of police personnel, that aimed on prophylactic of typical problems in organization, improvement of motivation of police officers', their ability to cope with stress, conflicts and other risk factors, development of important personal psychological qualities. Structured interview is one of the effective means of study of police personnel, it based on the realization of some psychological principles. Experience shows that application of structured interview guarantee high effectiveness of professional selection of police personnel.

Key words: structured interview, psychological features, police, management, manager, professional aptitude.

УДК 159.9:34.01

О.В. Кобець
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ НА ПРОФЕСІЙНУ СВІДОМІСТЬ ЮРИСТА

Постановка проблеми. Емоційно-вольова сфера професійної діяльності юриста відображає внутрішній світ професіонала, систему сигналів, за допомогою яких фахівець демонструє своє ставлення до конкретних професійних ситуацій. Особливість емоційно-вольових процесів працівників прокуратури полягає в тому, що вони безпосередньо відображають зв'язок між мотивами діяльності та її реалізацією. У професійній діяльності юриста емоційно-вольові процеси є найважливішим фактором регуляції процесів пізнання, обміну інформацією, встановлення комунікації. Емоційні реакції можуть обумовлювати різні зміни психіки юриста, створювати критичні ситуації, конфлікти, погрози його діяльності, призводити до змін суспільного статусу. Проблема полягає в тому, що необхідно формувати у прокурорів вміння керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність, здійснювати діяльність без напруженості у складних емоційних ситуаціях.

Мета статті – проаналізувати емоційно-вольові якості працівників прокуратури та розробити рекомендації до їх саморегуляції.

Аналіз останніх досліджень. Одним із провідних компонентів регуляції емоційно-вольового стану ряд авторів називають емоційні прояви юриста, які повинні ефективно ним контролюватися [3].

На думку Я.Й. Роздвіло, головна функція емоційних процесів полягає в тому, що вони допомагають прокурору розуміти інших людей, аналізувати їхні прояви, краще налаштуватися на спільну діяльність і спілкування [4]. Емоційно-виразні рухи (міміка, жести, пантоміма, звуки), виконуючи функцію спілкування, висловлюють ставлення до подій. Експресивна, комунікативна, оцінна й компенсаційна функції емоцій впливають на професійну діяльність юриста [3; 4].

Емоційно-вольові процеси у професійній діяльності юриста виступають як система сигналів, за допомогою яких він дізнається про значимість того, що відбувається. Особливість цих процесів полягає в тому, що вони безпосередньо відображають зв'язок між мотивами й реалізацією цих мотивів у діяльності. Особливо виражені емоційні стани, які супроводжуються видимими змінами у поведінці фахівця, на думку О.В. Тимченко, проявляються в афектах. Ця реакція виникає в результаті вже скоєної дії або вчинку і виражає собою їхнє суб'єктивне емоційне забарвлення з погляду того, наскільки в результаті здійснення даного учинку вдалося досягти

поставленої цілі, задовольнити потребу [6]. Автор вважає стрес одним з найпоширеніших видів афектів. Це відчуття надмірно сильного і тривалого психологічного напруження, яке виникає у фахівця, коли його нервова система відчуває емоційні перевантаження. Стрес дезорганізує діяльність юриста, порушує його нормальне професійне функціонування. У юриста поширеним стрес-фактором є емоційна дратівливість. Прокурор зі стійкою емоційною сферою в змозі подолати фазу тривоги й активно включитися в боротьбу зі стресовими чинниками. Емоційно нестійких фахівців відразу охоплює тривога, яка потім переходить у страх. По фазі тривоги в таких фахівців настає виснаження нервової системи, що проявляється у формі приреченості й відчаю. Фахівець може перебувати у стресовому стані або періодично до нього повертатися, поки інформація про стресову (психотравмуючу) ситуацію переробляється [6].

Виклад основного матеріалу. Емоційний компонент посідає у структурі емоційно-вольової регуляції прокурорів центральне місце. Емоції є одним з факторів вольової регуляції й індикатором ефективності діяльності психіки. Виявлено два види вольових зусиль у залежності від характеру їх здійснення. Перший вид з переважанням емоцій інтересу й радості, інший – з переважанням емоцій гніву, тривоги, страху. Ці види вольових зусиль пов'язані з їх результативністю. Функціональні психічні стани, що супроводжують ефективні вольові зусилля, мають більш тісно інтегровані компоненти. Ці психічні стани (мотивація, оцінка успіху, настрої, рівень активності) в ефективному вольовому зусиллі більш виражені [4].

Механізм емоційно-вольової регуляції особистості юриста включає комплекс моральних якостей і мотивів соціального й ділового змісту: мотиви досягнення успіху, самооцінка, а також ряд структурно-організованих психодинамічних властивостей особистості юриста, серед яких домінують тривожність, властивості нервової системи, генетично обумовлені особливості емоційної сфери. Цими характеристиками визначається специфіка діяльності юриста: цілепокладання, впевненість в успіху, рівень мобілізації вольових зусиль і емоційна стійкість.

Ефективність здійснення прокурором професійної діяльності, здатність оптимального виходу з індивідуально-важких психологічних ситуацій у значній мірі залежить від рівня функціонування емоційно-вольової регуляції особистості юриста, своєрідного запасу адаптивності,

здатності критичного осмислення складних психологічних ситуацій, їх аналізу, пошуку нових цінностей, способів поведінки, захисних реакцій, вольового та свідомого подолання труднощів та протиріч.

У дослідженні нами була використана методика діагностики рівня емоційного вигоряння В.В. Бойка.

Опитувальник тесту В.В. Бойка використовувався для діагностики такого складного психологічного феномена, як «синдром емоційного вигоряння», що виникає в людини у процесі виконання видів професійної діяльності, пов'язаних з тривалою дією стрес-чинників. Емоційне вигоряння – це властивий особистості механізм психологічного захисту у формі повного або часткового вимкнення емоцій у відповідь на певні психотравмуючі впливи. «Вигоряння» – частково функціональний стереотип, оскільки він дозволяє людині дозувати й економічно витрачати свої енергетичні ресурси. При цьому можуть виникати і його дисфункціональні наслідки, коли «вигоряння» негативно позначається на виконанні професійної діяльності у стосунках з людьми. Опитувальник складається з 84 тверджень, до яких випробуваний повинен проявити своє ставлення у вигляді однозначних відповідей «так» чи «ні». Методика дозволяє виявити такі три фази розвитку стресу: «напруга», «резистенція», «виснаження». Кожній визначеній фазі відповідають провідні симптоми емоційного вигоряння, які завдяки методиці можуть одержувати кількісну оцінку ступеня їх вираженості. Зазначені симптоми виявляються на різних стадіях розвитку емоційного вигоряння.

1) Напруга: переживання психотравмуючих обставин; незадоволеність собою; відчуття «загнаності у клітку»; тривога й депресія.

2) Резистенція: неадекватне емоційно вибіркове реагування; емоційно-етична дезорганізація; розширення сфери економії емоцій; редукція професійних обов'язків.

3) Виснаження: емоційний дефіцит; емоційна відчуженість; особова відчуженість (деперсоналізація); психосоматичні й психовегетативні порушення.

У цій методиці розроблена ускладнена схема підрахунків результатів тестування. Кожний варіант відповіді заздалегідь оцінювався експертами певним числом балів. Це зроблено тому, що ознаки кожного симптому мають різне значення у визначенні його важливості. Максимальну оцінку – 10 балів отримувала від експертів та ознака, що є найбільш показовою для даного симптому. Використовується тріступенева система отримання показників: кількісний розрахунок вираженості окремого симптому; підсумовування показників симптомів за кожною фазою «вигоряння»; визначення підсумкового показника синдрому «емоційного вигоряння» як суми показників усіх 12-ти симптомів.

Інтерпретація результатів ґрунтується на кількісно-якісному аналізі, який проводиться

шляхом порівняння результатів дослідження в середині кожної фази. При цьому важливо вирішити, до якої фази формування стресу належать домінуючі симптоми і в якій фазі їх число найбільше.

Таким чином, оперуючи смисловим змістом і кількісними показниками, підрахованими для різних фаз формування синдрому «емоційного вигоряння», можна дати достатньо об'ємну характеристику особистості фахівця й визначити індивідуальні заходи профілактики і психокорекції. Показники рівня емоційного вигоряння підраховуються в балах наступними кількісними характеристиками: 36 і менше балів – низький рівень розвитку фази; 37–60 балів – середній рівень розвитку фази; 61 і більше балів – високий рівень розвитку фази. Результати дослідження рівнів емоційного вигоряння, одержаних нами за методикою В.В. Бойка, наведено в таблиці 1.

Результати дослідження констатують, що за показником напруги найбільша кількість досліджуваних має середній рівень розвитку цієї фази емоційного вигоряння: студенти 3 курсу – 49,1%; студенти-магістри – 45,6%; слухачі курсів підвищення кваліфікації – 55,3%; професіонали прокурорської діяльності – 51,0%. Тобто, ці показники варіюються в межах 49-55%. Стадія резистенції зафіксована у студентів 3 курсу та магістрів – 59,4%; 42,7% (середній рівень), у слухачів курсів КПК і фахівців прокуратури – низький рівень (35,6%; 41,2%). Стадія виснаження має найбільш високі показники: у студентів 3 курсу (50,7%); показники середнього рівня у студентів-магістрів (49,2%); слухачів курсів КПК (54,7%); професіоналів-прокурорів (48,2%). У цілому за виміром балів за шкалами тесту досліджувані не і перевищують 55 балів, тобто, не показують надмірно високих рівнів за жодною фазою емоційного вигоряння. Ці дані свідчать, що досліджувані юристи мають досить високі здібності до саморегуляції своїх емоційних станів у ситуаціях впливу стрес-чинників. Водночас досить значні показники розвитку стадії емоційного виснаження вказують на певні труднощі в емоційній витримці й необхідності застосування спеціальних тренінгів для розвитку протидії входження в стресовий стан. Про можливість такого розвитку свідчить той факт, що в процесі накопичення професійного досвіду стадія виснаження у професіоналів-прокурорів значно знижується порівняно зі студентами.

Вивчення особливостей цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту (EI) пов'язане зі зростаючою необхідністю профілактики емоційного здоров'я особистості юриста, оскільки складність професійної діяльності юриста негативно відбивається саме на його емоційній сфері. В особистості юриста зовнішнє благополуччя (сприятливий комунікативний статус) часто супроводжується внутрішнім неблагополуччям (соціальна фрустрованість, занижена афіліативність), що призводить до зниження адаптацій-

Таблиця 1

Узагальнені показники рівня емоційного вигорання в загальній вибірці досліджуваних за методикою «Діагностика рівня емоційного вигорання» (автор В.В. Бойко), %

Досліджувані	Рівні	Шкала (Напруга)	Шкала (Резистенція)	Шкала (Виснаження)
Студенти 3 курсу	Високий	22,1	6,4	39,9
	Середній	49,1	59,4	50,7
	Низький	28,8	34,2	9,4
Студенти- магістри	Високий	22,2	22,9	41,2
	Середній	45,6	42,7	49,2
	Низький	32,2	34,4	9,6
Слухачі курсів КПК	Високий	29,8	18,3	29,0
	Середній	55,3	46,1	54,7
	Низький	14,9	35,6	16,3
Працівники прокуратури	Високий	38,7	12,6	38,1
	Середній	51,0	46,2	48,2
	Низький	10,3	41,2	13,7

Примітка: відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

них можливостей в умовах мінливого соціально-психологічного середовища.

Як метод дослідження емоційного інтелекту було взято один із перших варіантів опитувальника Д.В. Люсіна «ЕмІн». Опитувальник вимірює емоційний інтелект (ЕІ), який трактується як здатність до розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними. У структурі емоційного інтелекту виділяється міжособистісний емоційний інтелект (МЕІ) – розуміння емоцій інших людей і управління ними, внутрішньоособистісний емоційний інтелект (ВЕІ) – розуміння власних емоцій і управління ними, здатність до розуміння своїх і чужих емоцій (РЕ), здатність до управління своїми й чужими емоціями (УЕ).

В основу опитувальника покладено трактування емоційного інтелекту як здатності до розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними. Здатність до розуміння емоцій означає, що людина може розпізнати емоцію, тобто встановити сам факт наявності емоційного переживання у себе або в іншій людині; може ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває вона сама або інша людина, і знайти для неї словесне вираження; розуміє причини, що викликали дану емоцію, і наслідки, до яких вона призведе.

Здатність до управління емоціями означає, що людина може контролювати: інтенсивність емоцій, перш за все, приглушати надмірно сильні емоції; зовнішнє вираження емоцій; довільно викликати ту або іншу емоцію. Здатність до розуміння і управління емоціями може бути спрямована як на власні емоції, так і на емоції інших людей.

Таким чином, можна говорити про внутрішньоособистісний і міжособистісний розвиток емоційного інтелекту. Ці два варіанти передбачають актуалізацію різних когнітивних процесів і навичок, проте, ймовірно, мають бути пов'язані один з одним. У структурі емоційного

інтелекту виділяється два «виміри», перетин яких дає чотири види ЕІ. За результатами опитувальника ЕмІн нами були отримані наступні показники (табл. 2).

У групу з високим внутрішньоособистісним і міжособистісним емоційним інтелектом потрапили слухачі курсів КПК та працівники прокуратури, у групу з низькими показниками – студенти 3 курсу та магістри. Серед студентів 3 курсу дуже високий загальний рівень ЕІ спостерігається у 15,7% досліджуваних, високі показники – у 16,1%, середні показники – у 22,3%, низькі показники – у 24,2% і дуже низькі – у 21,7%. Серед магістрів дуже високий загальний рівень ЕІ спостерігається у 17,3% досліджуваних, високі показники – у 18,7%, середні показники – у 24,6%, низькі показники – у 22,4% і дуже низькі – у 17,0%. Серед слухачів курсів КПК дуже високий загальний рівень ЕІ спостерігається у 21,4% досліджуваних, високі показники – у 22,6%, середні показники – у 28,0%, низькі показники – у 17,1% і дуже низькі – у 10,9%. Серед працівників прокуратури дуже високий загальний рівень ЕІ спостерігається у 22,5% досліджуваних, високі показники – у 23,4%, середні показники – у 33,8%, низькі показники – у 14,2% і дуже низькі – у 6,1%.

Отримані дані свідчать, що рівень емоційного інтелекту обумовлює різну спрямованість активності: розвинена здатність особистості до розуміння та управління емоціями сприяє узгодженості уявлень та улаштованості внутрішнього світу, недостатній рівень цієї здатності змушує знаходити розрядку емоцій у процесі активної міжособистісної взаємодії, у побудові «зовнішнього світу» взаємин. У сфері внутрішньо особистісних уявлень Д.В. Люсіним встановлено ефект впливу рівня емоційного інтелекту ($p \leq 0,01$) на ступінь узгодженості уявлень про себе та про інших. Емпірично підтверджено, що

Таблиця 2

**Вираженість емоційного інтелекту в загальній вибірці досліджуваних
за методикою Д.В. Люсіна «ЕмІн», %**

Досліджувані	Рівні	МЕІ		ВЕІ			ЗЕІ
		Шкала МР	Шкала МУ	Шкала ВР	Шкала ВУ	Шкала ВЕ	
Студенти 3 курсу	1	17,2	14,3	12,5	13,1	15,5	15,7
	2	19,4	16,5	14,7	15,4	15,8	16,1
	3	21,3	23,2	19,8	20,6	23,1	22,3
	4	23,6	24,7	26,9	27,5	21,8	24,2
	5	18,5	21,3	26,1	23,4	23,8	21,7
Студенти- магістри	1	19,4	16,7	14,3	16,5	19,2	17,3
	2	21,6	18,2	16,5	18,2	18,7	18,7
	3	22,5	26,1	22,1	25,4	26,3	24,6
	4	24,2	25,3	21,6	21,2	18,9	22,4
	5	12,3	13,7	25,5	18,7	16,9	17,0
Слухачі курсів КПК	1	23,3	18,4	17,2	19,7	23,1	21,4
	2	25,1	20,6	19,1	23,1	21,4	22,6
	3	27,5	28,2	26,7	29,2	29,4	28,0
	4	18,2	21,2	17,3	16,4	15,5	17,1
	5	5,9	11,6	19,7	11,6	10,6	10,9
Працівники прокуратури	1	23,5	19,3	18,1	20,2	23,7	22,5
	2	26,2	22,4	20,4	24,5	22,1	23,4
	3	31,1	31,7	31,9	36,3	32,2	33,8
	4	14,2	15,4	12,1	13,1	13,5	14,2
	5	5,0	11,2	17,5	5,9	8,5	6,1

Примітка: відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$;

ЕІ – емоційний інтелект; МЕІ – міжособистісний емоційний інтелект; ВЕІ – внутрішньоособистісний емоційний інтелект; РЕ – розуміння власних емоцій і управління ними, здатність до розуміння своїх і чужих емоцій; УЕ – здатність до управління своїми і чужими емоціями.

1 – дуже високий рівень розвитку ЕІ; 2 – високий рівень розвитку ЕІ; 3 – середній рівень розвитку ЕІ; 4 – низький рівень розвитку ЕІ; 5 – дуже низький рівень розвитку ЕІ

основними сферами особистості, на які впливає емоційний інтелект, є сфера уявлень про себе та інших, сфера емоційного самопочуття, сфера комунікативної поведінки. У процесі адаптації особистості емоційний інтелект виконує рефлексивну (усвідомлення емоцій) та регулятивну (управління емоційними станами) ролі.

Висновки. У сфері емоційного самопочуття емоційний інтелект виконує регулятивну роль. У стресогенні періоди професійного життя досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту характеризуються більшою комфортністю емоційних станів.

Виявлено опосередкований вплив складових емоційного інтелекту на показники конгруентності уявлень: у юристів з високим показником емоційного інтелекту узгодженість системи уявлень обумовлена здатністю до розуміння емоцій – більш значущою є рефлексія емоційних переживань ($r = 0,601$ при $p \leq 0,01$), тоді як у юристів з низькими показниками емоційного інтелекту більш важливими є контроль та регулювання переживань.

Дослідження комунікативної поведінки дозволило встановити ефект впливу рівня раціо-

нальної складової внутрішньо особистісного емоційного інтелекту – здатності до розуміння власних емоцій – на рівень комунікативного статусу й обсяг комунікативної взаємодії.

Усвідомлення власних емоційних переживань пов'язане зі зниженням популярності та зменшенням обсягу комунікативних контактів. У сфері комунікативної поведінки рівень емоційного інтелекту, що обумовлює становище з високим рівнем здатності до розуміння та управління емоціями, посідають більш стабільні статусні позиції та характеризуються більш сталою системою внутрішньогрупових взаємних виборів.

Література

1. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посіб. / Т.С. Кириленко. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
2. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Никифоров Г.С., Дмитриева М.А., Корнеева Л.Н. и др. / Под ред. Никифорова Г.С. СПб. : Изд.-во СПб-го ун-та, 1991. – 152 с.
3. Роздвігло Я.Й. Особистісно-професійне становлення працівників прокуратури в проце-

сі діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. н. / Я.Й. Роздвікло. – Харків, 2004. – 19 с.

4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.

5. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности. – Х.: ООО «Одиссей», 2004. – 448 с.

6. Шмелев А.Г. Многомерный статистический анализ в межкультурных дифференциально-психологических исследованиях субъективного лексикона // Статистические методы в общественных науках. – М.: ИНИОН АН СССР, 1982. – С. 63-95.

Анотація

Кобець О. В. Вплив емоційно-вольових якостей на професійну свідомість юриста. – Стаття.

У статті розглядаються емоційно-вольові процеси, які впливають на ефективність праці юриста. Професійна свідомість відіграє вирішальну роль в оцінці професійно-правової, правозастосовної та правозахисної діяльності юриста.

Ключові слова: емоційні процеси, професійна свідомість, правосвідомість юриста, емоційно-вольові якості.

Аннотация

Кобец А. В. Влияние эмоционально-волевых качеств на профессиональное сознание юриста. – Статья.

В статье рассматриваются эмоционально-волевые процессы, которые влияют на эффективность труда юриста. Профессиональное сознание играет решающую роль в оценке профессионально-правовой, правоприменительной и правозащитной деятельности юриста.

Ключевые слова: эмоциональные процессы, профессиональное сознание, правосознание юриста, эмоционально-волевые качества.

Summary

Kobets O. V. The influence of emotional-strong-willed qualities on the professional consciousness of a lawyer. – Article.

The article deals with emotional-volitional processes that affect the efficiency of a lawyer's work. Professional consciousness plays a decisive role in assessing the legal profession, law enforcement and human rights activities of a lawyer.

Key words: emotional processes, professional consciousness, legal consciousness of a lawyer, emotional-volitional qualities.

УДК 159.9

О. С. Колесніченко

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
начальник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження
службово-бойової діяльності Національної гвардії України
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

Я. В. Мацегора

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

І. І. Приходько

*доктор психологічних наук,
професор, начальник
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ТРАВМАТИЧНОСТІ БОЙОВОГО ДОСВІДУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Постановка проблеми. У зв'язку з останніми трирічними подіями, пов'язаними із захистом територіальної цілісності України, наша держава проводить широкомасштабну антитерористичну операцію (АТО) на сході країни, в ході якої задіяні десятки тисяч осіб. Бойові дії, які відбуваються в зоні проведення АТО, характеризуються високою інтенсивністю, напруженістю, швидкоплинністю. За цих умов психіка військовослужбовців функціонує на межі власних психічних можливостей, а реакція на вплив стресорів бойової обстановки залежить від багатьох соціально-психологічних чинників виникнення бойового стресу. Значимість впливу на психіку особового складу тих чи інших бойових стресорів та можливий розвиток наслідків переживання травматичних подій визначаються їх індивідуально-психологічними особливостями і особистісними властивостями, рівнем психологічної та професійної підготовки до ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприйняття місця і ролі бойових дій в історії та перспективи їхньої системи життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існують методики, за допомогою яких намагаються приблизитися до об'єктивної оцінки інтенсивності бойового досвіду, прикладом чого є «Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду», в якій кожній оцінці відповідають конкретні кількісні показники участі у різних бойових ситуаціях [4]. Також розроблені методики, які дозволяють оцінити наслідки участі в бойових діях, – це «Місисіпська шкала для

оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)», «Шкала оцінки впливу травматичної події», «Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (автор І.О. Котенев) та ін. [4]. Проте травматичність бойового досвіду є характерною ситуацією розвитку особистості військовослужбовця, яка не тільки зводиться до пасивного сприймання загрози, але й передбачає активну протидію їй. Крім того, травматичність бойового досвіду має враховувати й те, що сама подія участі у бойових діях є вписаною у більш широкий контекст і має свій власний сенс для військовослужбовця. Про це, не в останню чергу, свідчать і добре відомі факти, що учасники менш масштабних бойових дій мають більш високі показники посттравматичних стресових розладів (далі – ПТСР), ніж військовослужбовці, що борються за «праве діло» і мають значну підтримку в суспільстві власної держави.

Мета статті – розроблення та стандартизація методики оцінки травматичного досвіду у військовослужбовців – учасників бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнені теоретичні та емпіричні уявлення про детермінанти та чинники, що сприяють або перешкоджають травматизації особистості військовослужбовця – учасника бойових дій [1-3; 5-10], дали нам змогу визначити дві групи бойових стресорів: специфічні та неспецифічні для бойової обстановки.

Перші мають підвищений рівень стресогенності і включають: ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовця;

загибель близьких людей і товаришів по службі; поранення, контузії, каліцтва; жахливі картини смерті і людських мук; випадки загибелі товаришів по службі, мирних громадян, відповідальність за які військовослужбовець приписує собі; події, в результаті яких постраждали честь і гідність військовослужбовців.

До другої групи належать стресори, які властиві як бойовій обстановці, так й іншим видам стресових ситуацій: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя; тривале виконання напруженої діяльності; тривала депривація основних біологічних і соціальних потреб; різкі і несподівані зміни умов служби та життєдіяльності; важкі екологічні умови життєдіяльності; відсутність контакту з близькими; неможливість змінити умови свого існування; інтенсивні і тривалі міжособистісні конфлікти; підвищена відповідальність за свої дії; можливість загинути, отримати поранення або потрапити в полон у безглуздій, на думку військовослужбовця, війні.

Реакція військовослужбовця на вплив стресорів бойової обстановки залежить як від їх значущості для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей опановуючої поведінки. У свою чергу, ефективність опановуючої поведінки військовослужбовця залежить від рівня його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-факторів бойової обстановки, характеру використаних ним способів подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінку і життєдіяльність в цілому (копінг-стратегій), наявності у військовослужбовця копінг-ресурсів та досвіду опановуючої поведінки в бойовій обстановці й її змісту [6].

В якості характеристик бойової діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, було виділено такі: ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, що визначається, як правило, за кількістю бойових операцій, в яких військовослужбовець брав безпосередню участь і які супроводжувалися реальною вітальною загрозою; значимість бойових дій, в яких брав участь військовослужбовець, для виконання більш масштабних бойових завдань; ступінь напруженості і характер бойових дій військовослужбовця (при цьому особливе значення надається участі військовослужбовця у бойових діях з противником, сили якого значно переважають, в умовах вимушеного відступу, в оточенні); кількість бойових втрат в підрозділі, частині, де проходив службу військовослужбовець, а також сприйняття цими військовослужбовцями їх доцільності і зумовленості об'єктивними умовами бойової діяльності [9].

Особливий вплив на рівень прояву бойового стресу у конкретного військовослужбовця мають такі фактори, як: кількість перенесених ним поранень, контузій, отриманих травм, обставини (якщо це мало місце) взяття в полон, тривалість і умови перебування в полоні.

Поряд з перерахованими факторами також виділено деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні та інші обставини, які додатково сприяють інтенсифікації проявів бойового стресу у військовослужбовців. До них відносяться: непопулярність війни в країні, громадянином якої є військовослужбовець, що бере участь у бойових діях; наявність у військовослужбовця негативного досвіду переживання бойового стресу в минулому; незначний особистий досвід опановуючої поведінки, яким він був у військовослужбовця в добойовому житті; приналежність учасника бойових дій до національності, етнічно близькій до національності солдатів противника (особливо, якщо військовослужбовець належить до національної меншини у своїй країні); подібність або близькість віросповідання учасника бойових дій до віросповідання солдатів противника (особливо, якщо військовослужбовець належить до релігійної меншини в своїй країні); приналежність учасника бойових дій до жіночої статі; складна психологічна або матеріально-економічна ситуація в сім'ї військовослужбовця.

Під час локальних воєн вищевказані чинники доповнюються найважливішими для сучасного військовослужбовця особистими і, разом з тим, соціально-громадськими «міркуваннями» про цілі й методи війни та її наслідки.

На протигагу цим негативним факторам протягом століть формувалася комплекс соціальних емоційно-позитивних для військовослужбовця чинників, які активно підтримуються суспільством [1]. Воїн – захисник сім'ї, Батьківщини, його зброя призначена для визвольної місії, охорони життя, справедливості, свободи. Усвідомлення високої мети військової служби, її героїзація дозволяли солдатам долати багато складностей. При цьому ставлення суспільства до своїх захисників формувало у них почуття гордості за вибраний життєвий шлях і впевненість у своїй соціальній значимості. При всіх так званих «непопулярних» у суспільстві війнах, як свідчать наукові дані, в арміях різних країн світу зростало число психічних розладів [3].

Зазначимо, що серед причин бойового стресу можна виділити і такі, які можна значно пом'якшити належною організацією військової служби, професійною, в тому числі, психологічною підготовкою та підтриманням належного морально-психологічного стану у підрозділі. До таких причин бойового стресу можна віднести: відповідальність за виконання завдання; недостатність і невизначеність інформації, що надходить; дефіцит часу на прийняття рішень і здійснення бойових дій; невідповідність рівня професійних навичок вимогам, що пред'являються умовами бою до особистості; психологічна невідповідність до виконання конкретного завдання; невпевненість у надійності зброї; відсутність довіри до командування; фактори ізоляції (при діях у відриві від основних сил, знаходження в ізольованих укриттях) тощо [9].

Розлад психічної діяльності, пов'язаний з психотравмуючим переживанням, обумовлений

бойовою обстановкою, однак індивідуальний ступінь його значною мірою залежить від сукупності реакції на нього всього підрозділу. Колективна реакція здійснює значний вплив на дисципліну і організованість підрозділів.

Іншими факторами, що впливають на психіку людини, є ступінь оволодіння зброєю та бойовою технікою, повнота об'єктивного уявлення про майбутні умови ведення бойових дій. Важливим фактором, що сприяє виникненню бойової психічної травми, є порушення режиму сну. Вже після однієї безсонної ночі боєздатність знижується, швидко зменшується обсяг пам'яті, в першу чергу короточасної, що приводить до меншого засвоєння інформації, що надходить, та ускладнює прийняття рішення у відповідальні моменти, реакція на раптово виниклі критичні ситуації знижується [7].

Наведений аналіз довів необхідність розробки спеціалізованої психодіагностичної методики, яка поєднувала б в собі: об'єктивні і суб'єктивні показники небезпечності ситуацій бойових дій; оцінку конкретної ситуації участі в бойових діях та контексту, в якій вона розгортається; оцінку

факторів, що сприяють та перешкоджають травматизації особистості.

Під час розробки методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» в якості ідеєутворюючої було використано «Шкалу оцінки інтенсивності бойового досвіду» [4], яку, по-перше, було перероблено у біполярну шкалу та, по-друге, доповнено рядом інших характеристик ситуації розвитку особистості військовослужбовця, які можуть сприяти чи перешкоджати її травматизації. Тобто поняття «ситуація участі у бойових діях» було розширено до «ситуації розвитку особистості військовослужбовця, який приймає участь у бойових діях».

У результаті було отримано перелік значущих ситуацій розвитку особистості військовослужбовця, який приймає участь у бойових діях, та шкалу інтенсивності впливу цих дій на особистість. Завдяки біполярності шкала дозволяє виділяти як ситуації, які сприяють травматизації, так і ситуації, які забезпечують стійкість до травматичного досвіду. Отриманий таким чином бланк та інструкція до нього наведено нижче.

Бланк методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів»

Шановний учасник бойових дій! Будь ласка, оцініть свій досвід участі в бойових діях, в тому числі, підготовку до них та можливі наслідки. В бланку в кожному пункті задані полюси – характеристика ситуації та її протилежний полюс. Обведіть оцінку між цими полюсами, яка буде максимально відповідати саме Вашому досвіду перебування в АТО.

	Характеристика ситуації	Оцінки	Протилежна характеристика ситуації
1	Мав значний досвід бойових операцій ще до АТО	5 4 3 2 1 0	Не мав ніякого досвіду бойових операцій до АТО
2	Мав високий рівень професійної підготовки до участі в бойових діях	5 4 3 2 1 0	Був зовсім професійно не підготовлений до участі у бойових діях
3	Психологічно був повністю готовий до участі у бойових діях	5 4 3 2 1 0	Психологічно був зовсім не готовий до участі у бойових діях
4	Участь у бойових діях була моїм свідомим вибором (прагнув захищати Батьківщину, виконати свій професійний обов'язок)	5 4 3 2 1 0	Приймав участь у бойових діях не за власним бажанням, вимушено (був мобілізований, не міг порушити умов контракту)
5	Участь в бойових діях для мене є значимою подією	5 4 3 2 1 0	Участь в бойових діях не є для мене чимось важливим
6	Приймав участь у великомасштабних бойових операціях	5 4 3 2 1 0	Бойові операції, в яких я приймав участь, не були значущими
7	Був в зоні бойових дій понад 6 місяців	5 4 3 2 1 0	Не мав тривалого досвіду бойових дій
8	Був під обстрілом з боку супротивника понад 6 місяців	5 4 3 2 1 0	Не був під обстрілом з боку супротивника
9	Понад 50% військовослужбовців нашого підрозділу загинули, були поранені, потрапили у полон, зникли безвісті	5 4 3 2 1 0	В нашому підрозділі не було втрат
10	Був свідком самогубства військовослужбовців, яких я добре знав	5 4 3 2 1 0	Ніхто з мого оточення не вчиняв самогубства
11	Був в оточенні ворога понад 12 разів	5 4 3 2 1 0	Не був в оточенні ворога
12	Мав тяжкі поранення (травми, контузії)	5 4 3 2 1 0	Не мав ніяких травм
13	Понад 50 разів приймав участь у обстрілі ворогів	5 4 3 2 1 0	Не приймав участі в обстрілі ворогів
14	Понад 50 разів був свідком поранень і загибелі дорослих людей	5 4 3 2 1 0	Не бачив гибелі і поранень дорослих людей
15	Був свідком поранень і загибелі дітей	5 4 3 2 1 0	Не бачив гибелі і поранень дітей
16	Загроза моєму життю чи здоров'ю була суттєвою	5 4 3 2 1 0	Загроза моєму життю чи здоров'ю не була реальною

Продовження бланку

17	Не можу довіряти професійним і особистим якостям своїх співслужбовців	5 4 3 2 1 0	В умовах бою завжди міг покластися на своїх товаришів
18	Дії інших військових формувань відверто розчаровували	5 4 3 2 1 0	Взаємодія з іншими військовими формуваннями залишала позитивні враження
19	Постійно сумнівався в компетентності і адекватності дій свого командира	5 4 3 2 1 0	Ніколи не сумнівався в компетентності та адекватності рішень мого командира
20	Не міг позбутися враження, що я «гарматне м'ясо»	5 4 3 2 1 0	В умовах бою завжди міг покластися на свого командира
21	Мій командир постійно проявляв боягузтво, егоїзм та некомпетентність	5 4 3 2 1 0	Дії мого командира завжди підтримували в мені віру, були зразком для наслідування
22	Постійно перебував у поганих побутових умовах (нестача їжі, води, антисанітарія, неможливість укритися від холоду/спеки тощо)	5 4 3 2 1 0	Мав задовільні похідні побутові умови
23	Організація служби не дозволяла відновити фізичні сили і емоційну рівновагу	5 4 3 2 1 0	Командування підрозділу завжди піклувалося про відновлення сил військовослужбовців
24	Не мав адекватного психологічного супроводження	5 4 3 2 1 0	Дії психологів допомагали пережити стреси
25	Не мав до кого звернутися з постійно виникаючими релігійними питаннями	5 4 3 2 1 0	Духовний пастир (капелан) був завжди поруч/не потребував релігійного супроводження
26	Мені постійно здавалось, що цивільне населення в зоні АТО ставилось до мене з ненавистю, як до ворога	5 4 3 2 1 0	Був впевнений, що більшість цивільних в зоні АТО вважають мене захисником, вдячні мені, поважають мене
27	Відчував постійний тиск ворожої пропаганди, брехні, пліток, наклепів на військовослужбовців в зоні проведення АТО, під їх тиском втрачав віру в правоті своєї справи	5 4 3 2 1 0	Не відчував на собі ніякого маніпулятивного тиску
28	Мене гнітило пияцтво і відсутність дисципліни в моєму підрозділі	5 4 3 2 1 0	Організація служби в моєму підрозділі не залишала мені часу для «дурних думок»
29	Лякало байдуже ставлення військових до цивільних людей, які опинилися в зоні бойових дій	5 4 3 2 1 0	Пишався військовослужбовцями, які допомагали цивільним, що опинилися в зоні бойових дій
30	Мене гнітили постійні розмови про жахи війни, про те, що можливо мені доведеться пережити, які дії я маю чинити (я заражався песимізмом і страхом від співслужбовців)	5 4 3 2 1 0	Спілкування з товаришами завжди підтримувало в мені віру, надію і оптимізм
31	У моїй родині напружені конфлікти стосунки, я не можу розраховувати на підтримку своєї родини	5 4 3 2 1 0	У моїй родині панує атмосфера взаєморозуміння
32	Моя родина не має значних проблем економічного характеру	5 4 3 2 1 0	У моєї родини значні проблеми економічного характеру
33	Друзі повністю мене підтримують	5 4 3 2 1 0	Друзі від мене відвернулися
34	Мене поважають в моєму військовому колективі	5 4 3 2 1 0	У підрозділі, де я проходжу службу, мене не поважають
35	Після участі в бойових діях моє здоров'я значно погіршилось	5 4 3 2 1 0	Моє здоров'я останнім часом не погіршилось
36	Після участі в бойових діях постійно використовую алкоголь для зняття напруги, розслаблення, забуття	5 4 3 2 1 0	Байдужий до вживання алкоголю
37	Після участі в бойових діях постійно використовую заспокійливі лікарські засоби для зняття напруги, розслаблення, забуття	5 4 3 2 1 0	Не маю потреби вживати заспокійливі засоби
38	Вражений байдужістю суспільства, керівництва і простих людей до того, що відбувається в зоні АТО, якщо це не чіпає їх інтереси, до учасників бойових дій	5 4 3 2 1 0	Відчуваю постійну підтримку і повагу від суспільства
39	Після участі в бойових діях відчуваю повне спустошення, все, що було важливим для мене, втратило сенс, не знаю заради чого жити далі	5 4 3 2 1 0	Учать в АТО надихнуло мене, надало сенс моєму життю

Надалі розроблена методика пройшла апробацію та 263 військовослужбовця Національної гвардії України (НГУ), які мали різний досвід бойових дій (від активної участі у бойових діях до участі у виконанні СБЗ на третій лінії оборони), у різних військових званнях (від підполковника до рядового), з військових частин усіх оперативно-територіальних об'єднань НГУ оцінили свій бойовий досвід за допомогою запропонованого бланку. Крім того, цим самим військовослужбовцям було запропоновано пройти «Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (автор І.О. Котенев).

Отримані результати методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» було піддано факторизації для визначення структури розробленої методики, результатом проведення роботи було виділення *5 шкал*.

1 шкала вмістила найбільшу кількість характеристик, як описували **несприятливі соціальні умови виконання бойових завдань** (несприятливі умови, які є наслідком певних особливостей соціальної взаємодії). До 1 шкали увійшли наступні характеристики ситуації: 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 27; 28; 29; 30; 31; 35; 36; 37; 38; 39.

2 шкала об'єднала конкретні характеристики участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації, до неї шкали увійшли: 1; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15.

Зазначимо, що 36 та 37 характеристики ситуації мають майже однакову вагу як у першій, так і у другій шкалі. Хоча подальша стандартизація методики показала доцільність віднесення їх до 1-ої шкали, проте такий розподіл засвідчив, що вживання алкоголю і лікарських засобів підсилюють дію конкретних травматичних ситуацій участі в бойових діях чи дорівнюють таким ситуаціям.

3 шкала об'єднала характеристики, що описують загальну несприятливу ситуацію участі в АТО (є контекстом для ситуацій, описаних у 2 шкалі). До цих характеристик увійшли: 6; 7; 8; 16; 26. Крім того, 38 характеристика мала практично однакову вагу у 1 та 3 шкалі, проте подальша стандартизація показала доцільність віднесення її до 1 шкали. Підкреслимо, що таке відношення 38 характеристики до 3 шкали засвідчує, що байдужість суспільства – це такий саме травмуючий контекст ситуації розвитку особистості військовослужбовця, як і потенційна загроза життю, ненависть мешканців, які перебувають у зоні бойових дій.

4 та 5 шкала об'єднали в собі ресурси, які дозволяють протистояти травматичності ситуації розвитку особистості військовослужбовця, який приймає участь у бойових діях.

Так, **4 шкала** об'єднала в собі **власні ресурси стійкості, які дає професійна та психологічна підготовка, поєднані зі свідомим ставленням до участі у бойових діях**. До цієї шкали увійшли наступні характеристики: 2; 3; 4; 5.

5 шкала характеризує **зовнішній ресурс – дружбу, повагу, впевненість у економічному благополуччі родини, до неї увійшли 32; 33; 34 характеристики**.

Оскільки кожна зі шкал об'єднала різну кількість характеристик, крім того, 1-3 шкали об'єднують характеристики, які сприяють травматизації, а 4-5 – ті, що формують стійкість до неї, то для визначення загального показника травматизації особистості за розроблюваною методикою було запропоновано наступну процедуру.

По-перше, було запропоновано за кожною шкалою оцінку розраховувати як середньоарифметичне, тобто як суму за зазначеними в шкалі характеристиками, поділену на кількість характеристик, віднесених до шкали. Так, в першій шкалі таких характеристик 19, в другій – 8, в третій – 5, четвертій – 4 і в п'ятій – 3.

По друге, розраховані таким чином бали за шкалами у якості незалежних змінних було співвіднесено з балом гострої стресової реакції (ГСР) за «Опитувальником травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» І.О. Котенева, який виступив у якості залежної змінної, за допомогою процедури регресійного аналізу. Оскільки завданням цієї процедури було визначення співвіднесення шкал за їх травматичним впливом на особистість військовослужбовця, а не можливість прогнозування ГСР, то отримані коефіцієнти для незалежних змінних були округлені. Зазначимо, що процедура регресійного аналізу підтвердила, що 1-3 фактори (шкали) сприяють гострій стресовій реакції (їх коефіцієнти визначені зі знаком «+»), а 4-5 – перешкоджають (їх коефіцієнти мають знак «-»).

Таким чином, для визначення загального показника травматичності бойового досвіду у комбатантів першій шкалі було присвоєно коефіцієнт (+0,5), другій – (+1), третій – (+2). Четвертий та п'ятий отримали (-3) та (-3,5) відповідно.

Травматичність бойового досвіду у комбатантів = (0,5 x 1Шкала + 1 x 2Шкала + 2 x 3Шкала) – (3 x 4Шкала + 3,5 x 5Шкала)

Психометричні характеристики методики «Оцінки травматичності бойового досвіду у комбатантів» (показники внутрішньої погодженості шкал методики) наведено у таблиці 1. Як бачимо із наведених даних, запропонована методика не є однорідною шкалою. Перші три шкали мають значні високі показники кореляційного зв'язку між собою ($r_{s1-2} = 0,59$, $r_{s1-3} = 0,52$, $r_{s2-3} = 0,57$; $p < 0,01$ для всіх значень), що свідчить як про наявність власного змісту в кожній із зазначених шкал, так і про їх загальний вектор на визначення інтенсивності дії характеристик, що сприяють травматизації особистості.

Четверта та п'ята шкали також пов'язані між собою значущим кореляційним зв'язком, хоча і менш щільним ($r_{s4-5} = 0,31$, $p < 0,01$). Певно, цей зв'язок охоплює відомий вислів, який стосується родини та близьких військовослужбовця:

Таблиця 1

Показники взаємозв'язку шкал методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів»

	1 шкала	2 шкала	3 шкала	4 шкала	5 шкала	Загальний показник
1 шкала	1,00					
2 шкала	0,59**	1,00				
3 шкала	0,52**	0,57**	1,00			
4 шкала	0,05	-0,08	-0,28**	1,00		
5 шкала	0,19**	0,19**	-0,06	0,31**	1,00	
Загальний показник	0,50**	0,50**	0,31**	-0,59**	-0,65**	1,00

Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Таблиця 2

Норми за шкалами методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів»

Рівень оцінки травматичності бойового досвіду	1 шкала	2 шкала	3 шкала	4 шкала	5 шкала	Загальний показник
Високий	вище 2	вище 1,5	вище 2,5	вище 3,5	вище 3,5	вище (-11)
Середній	1-2	0,5-1,5	1,5-2,5	2,5-3,5	2,5-3,5	(-18)-(-11)
Низький	нижче 1	нижче 0,5	нижче 1,5	нижче 2,5	нижче 2,5	нижче (-18)

вони є тією основою, «тилом», який створює умови для адекватного професійного становлення, професійної підготовки військовослужбовця тощо.

Зв'язки між 1-3 та 4-5 шкалами свідчать про те, що фактори, які перешкоджають травматизації, не є простою протилежністю факторам, які їй сприяють. Цей зв'язок більш складний, має іншу природу. З огляду на зміст 4-5 шкали можна припустити, що вони не пом'якшують дію факторів, що сприяють травматизації, а дозволяють піднятися над ними, що може свідчити про використання смислових засобів саморегуляції під час участі в бойових діях.

Враховуючи, що під час розробки методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» було використано «Шкалу оцінки інтенсивності бойового досвіду» та показники ГСР «Опитувальника травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків», загальний показник методики має статистично значущі показники кореляції з ними. Проте ці кореляційні зв'язки є середнього рівня, що свідчить про наявність власного змісту, який відмінний від показників ГСР та інтенсивності бойового досвіду.

Крім того, для визначення валідності розробленої методики загальний показник методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» було проведено кореляцію з показником «Місісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» ($r_s = 0,38$, $p \leq 0,01$) та показниками «Континуальності (дискретності)» ($r_s = -0,32$, $p \leq 0,01$), «Розслабленості (напруженості)» ($r_s = 0,26$, $p \leq 0,01$) та «Емоційної приємності (неприємності)» ($r_s = -0,28$, $p \leq 0,01$) «Шкали переживання часу» Кроніка-Головахи. Цікаво, що «Місісіпська шкала

для оцінки посттравматичних реакцій» має подібні показники кореляції зі «Шкалою переживання часу» ($r_s = -0,31$, $r_s = 0,28$, $r_s = -0,33$ відповідно; $p \leq 0,01$ для всіх наведених значень). Такі зв'язки зі «Шкалою переживання часу» свідчать про те, що травматичні ситуації бойового досвіду сприймаються як такі, що розривають лінію власного життя, як дезорієнтовані та емоційно неприємні.

Далі було проведено нормування методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» на вибірці військовослужбовців НГУ, ці дані наведено у таблиці 2.

Зазначимо, що норми для військовослужбовців інших збройних формувань України можуть значно відрізнятися, так як більшість військовослужбовців НГУ в останній час несуть службу у другій-третьій лінії оборони проведення АТО. Це досить добре видно з отриманих норм, за якими травматичність ситуацій є менш вираженою, ніж внутрішні й зовнішні ресурси для її подолання.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Розроблена методика «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» дозволяє розкривати характеристики ситуацій за різними шкалами, які описують: 1) несприятливі соціальні умови виконання бойових завдань; 2) участь в бойових діях, що стають джерелом травматизації; 3) загальну несприятливу ситуацію участі в АТО; 4) власні ресурси стійкості, які дає професійна та психологічна підготовка, поєднані зі свідомим ставленням до участі у бойових діях; 5) зовнішній ресурс – дружбу, повагу, впевненість в економічному благополуччі родини, а також визначати загальний показник рівня оцінки травматичності бойового досвіду комбатантів.

Результати проведених досліджень валідності, надійності та стандартизації розробленої методики «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів» підтверджують можливість її використання для визначення рівня оцінки травматичності бойового досвіду комбатантів.

На підставі проведених емпіричних досліджень особистісних змін, які виникли у військовослужбовців – учасників бойових дій, планується розробити відповідний психодіагностичний інструментарій, направлений на визначення рівня отриманого бойового стресу у комбатантів.

Література

1. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : [монографія] / І.І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

2. Колесніченко О.С. Методика визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців / О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, І.І. Приходько, Н.В. Юрєва // Честь і закон. – 2016. – № 4. – С. 77-89.

3. Кравченко К.О. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / К.О. Кравченко. – Х., 2017. – 23 с.

4. Практикум по психологи посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

5. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І.І. Приходько. – Х., 2014. – 40 с.

6. Приходько І.І. Типізація реагування особистості на екстремальні події / І.І. Приходько, В.І. Воробйов // Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: мат.-ливсеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25.11.2016 р). – Х. : НА НГУ, 2016. – С. 83-86.

7. Профілактика самогубств серед військовослужбовців Національної гвардії України: [посіб.] / [О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, І.І. Приходько]; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2016. – 117 с.

8. Психологічна само- та взаємодопомога військовослужбовцям Національної гвардії України в умовах ведення бойових дій: [посіб.] / [О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, І.І. Приходько]; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2016. – 108 с.

9. Психологія екстремальної діяльності: [навч. посіб.] / [І.І. Приходько, О.С. Колесніченко, О.В. Тімченко та ін.]; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2015. – 408 с.

10. Теорія та практика психологічної допомоги: [навч. посіб.] / В.І. Пасічник, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2011. – 250 с.

Анотація

Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Методика оцінки травматичності бойового досвіду у військовослужбовців – учасників бойових дій. – Стаття.

У статті подано результати теоретико-методологічного аналізу бойових стресорів, які впливають на виникнення особистісних розладів у військовослужбовців, що брали участь у проведенні антитерористичної операції. На підставі систематизації специфічних та неспецифічних чинників виникнення бойового стресу було розроблено методику «Оцінка травматичності бойового досвіду у комбатантів», яка має п'ять шкал та дозволяє розкривати характеристики ситуацій за різними шкалами, які описують: 1) несприятливі соціальні умови виконання бойових завдань; 2) участь в бойових діях, що стають джерелом травматизації; 3) загальну несприятливу ситуацію участі в АТО; 4) власні ресурси стійкості, які дає професійна та психологічна підготовка, поєднані зі свідомим ставленням до участі у бойових діях; 5) зовнішній ресурс – дружбу, повагу, впевненість в економічному благополуччі родини, а також визначати загальний показник рівня оцінки травматичності бойового досвіду комбатантів. Результати проведених досліджень валідності, надійності та стандартизації розробленої методики підтверджують можливість її використання для визначення рівня оцінки травматичності бойового досвіду комбатантів.

Ключові слова: антитерористична операція, комбатанти, бойовий стрес, Національна гвардія України.

Аннотация

Колесниченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько И. И. Методика оценки травматичности боевого опыта у военнослужащих – участников боевых действий. – Статья.

В статье представлены результаты теоретико-методологического анализа боевых стрессоров, влияющих на возникновение личностных расстройств у военнослужащих, принимавших участие в проведении антитеррористической операции. На основании систематизации специфических и неспецифических факторов возникновения боевого стресса была разработана методика «Оценка травматичности боевого опыта у комбатантов», имеющая пять шкал и позволяющая раскрывать характеристики ситуаций по разным шкалам, которые описывают: 1) неблагоприятные социальные условия выполнения боевых задач; 2) участие в боевых действиях, становящихся источником травматизации; 3) общую неблагоприятную ситуацию участия в АТО; 4) собственные ресурсы устойчивости, которые приносит профессиональная и психологическая подготовка, объединенные с сознательным отношением к участию в боевых действиях; 5) внешний ресурс – дружба, уважение, уверенность в экономическом благополучии семьи, а также определяют общий показатель оценки травматичности боевого опыта комбатантов. Результаты проведенных исследований валидности, надежности и стандартизации разработанной методики подтверждают возможность ее использования для определения уровня оценки травматичности боевого опыта комбатантов.

Ключевые слова: антитеррористическая операция, комбатанты, боевой стресс, Национальная гвардия Украины.

Summary

Kolesnichenko O. S., Matsehora Ya. V., Prykhodko I. I. Methods of assessing traumatic combat experiences in the military combatants. –Article.

The article presents the results of theoretical and methodological analysis of combat stressors that affect the emergence of personality disorders in soldiers who took part in anti-terrorist operations. Based on the systematization of specific and nonspecific factors of combat stress method developed “Assessment of traumatic combat experiences of combatants,” which has five scales and allows specification disclose situations on different scales, describing: (1) unfavourable social conditions of combat missions; (2) participation in

hostilities that are a source of trauma; (3) general adverse situation in the ATO participation; (4) stability of own resources that allows professional and psychological training, combined with a conscious attitude to participation in hostilities; (5) external resource – friendship, respect, confidence in the economic wellbeing of the family, and to determine the overall rate of assessment of traumatic combat experiences combatants. The studies of the validity, reliability and standardization developed technique confirm the possibility of using it for determining the level of assessment of traumatic combat experiences combatants.

Key words: anti-terrorist operation, combatants, combat stress, National Guard of Ukraine.

УДК 159.98: 351.741

В. О. Лефтеров
 доктор психологічних наук, професор,
 завідувач кафедри соціології та психології
 Національного університету «Одеська юридична академія»

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ КОНКУРСНОГО ВІДБОРУ ТА ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Інноваційні процеси, реформи, які відбуваються останнім часом у правоохоронних інститутах України, є обов'язковою умовою побудови демократичної правової держави. Є надія, що зазначені реформи правоохоронних органів, зокрема створення Національної поліції України, спрямовані на реальну, а не декларовану гуманізацію відносин у правоохоронній сфері, підвищення ефективності діяльності органів правопорядку, в тому числі в наданні якісних правоохоронних послуг населенню за сучасними міжнародними стандартами.

Однак, як відомо, на шляху введення будь-яких інновацій майже завжди з'являються «підводні рифи», що загрожують провалити навіть найпрогресивніші реформи і зміни на краще. Одними з таких «рифів» є людський чинник, що проявляється в різному ставленні до змін. Також часто відбувається так звана «криза ефективності новацій», тобто прагнення відмовитися від старих підходів і методів не компенсується розробкою та грамотним впровадженням нових, або новітні методи, на жаль, страждають на брак досконалості.

В цивілізованих країнах світу вже декілька десятиліть активно використовуються сучасні досягнення психологічної науки і практики в діяльності поліції. Поряд із застосуванням значних кримінологічних, експертних, оперативно-розшукових, криміналістичних та слідчих можливостей психології, найбільш розробленими та поширеними є психологічні технології відбору на професійне навчання поліцейських.

Справедливо зазначимо, що за останні 10-15 років в органах внутрішніх справ України був накопичений певний досвід із базових напрямів і завдань психологічного забезпечення, зокрема професійно психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ, психологічного супроводу проходження служби працівниками ОВС, їхньої психологічної підготовки. Проте так і не набули практичного впровадження ефективні інноваційні технології психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності, залишалася низька достовірність довгострокового прогнозу успішності службової діяльності та професійної надійності працівників ОВС на етапі професійно-психологічного відбору на службу, що, у свою чергу, обумовлювало невинувато високий рівень плинності кадрів у правоохоронних органах, порушення законності і корумпованості працівників, психічних роз-

ладів і суїцидів, службового травматизму серед персоналу тощо.

Враховуючи наведене, *метою даною статті* є обґрунтування та розробка пропозицій щодо впровадження сучасних психологічних технологій в два самостійних і одночасно пов'язаних між собою напрямки психологічного забезпечення та роботи з персоналом поліції – конкурсний відбір кандидатів на службу в поліцію та систему професійного навчання і підвищення кваліфікації поліцейських.

Професійна діяльність у системі сучасних правоохоронних органів ставить високі вимоги до соматичного і психічного здоров'я, здібностей і особистісних якостей людей, які бажають пов'язати своє життя зі службою, зокрема в підрозділах Національної поліції України. Саме тому вкрай важливим і об'єктивно складним є конкурсний відбір найбільш підготовлених до служби осіб. Адже від якості проведеної попередньої відбірної роботи з кандидатами на службу в поліцію залежить успішність їхньої подальшої професійної діяльності, зменшення фактів скоєння особовим складом надзвичайних подій та загалом професіоналізація та гуманізація діяльності поліції, що, як вже зазначалось, є одним з пріоритетів її реформування.

Слід зазначити, що існуюча в Україні роками система професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ на сьогодні майже скасована. Крім цього, актуалізована серйозна методологічна проблема профвідбору, що полягає у її надійності та прогностичності. Як відомо, базові критерії системи профвідбору придатність – непридатність, були запозичені з медицини, і за своїм змістом спираються в основному на чисто психофізіологічні і психологічні параметри. Водночас за межами уваги дослідників залишалися питання прогнозу соціальної, моральної і професійної діяльності людини на основі більш глибокого вивчення соціально-психологічних складових особистості, типових патернів її поведінки в системі соціальних взаємодій, а також показників ціннісно-сислової сфери.

Все це зумовлює розробку нових підходів і методів конкурсного відбору до служби в Національну поліцію України, створення методологічно і технологічно обґрунтованої, інноваційної, діагностично ефективної сучасної відбіркової системи, яка базуватиметься на наукових засадах прогнозування успішності професійної діяльності працівників поліції в

сукупності з передовими психологічними технологіями.

Взагалі, досвід прогнозування був накопичений в різних галузях наукового знання. Прогноз – це дія, що випереджає настання якої-небудь події. Сенс прогнозування в тому, аби така дія полягала в назві очікуваної події [1]. Слід зазначити, що для розробки надійних та ефективних прогнозів використовують знання з різноманітних галузей, наприклад, теорія імовірності, теорія інформації, теорія автоматичного управління, теорія графів, математична статистика та логіка, теорія великих систем, метод дослідження операцій, теорія множин, методи екстраполяції та експертних оцінок, регресійний та факторний аналізи тощо [2].

Одним з основних етапів під час розробки прогнозу є його верифікація, яка забезпечує здійснення оцінки вірогідності і точності прогнозу або перевірки його обґрунтування. Останнім часом психологічна наука все частіше використовує прогностику для вирішення своїх завдань. Прогностика впроваджується практично в усі галузі психології, особливо де виникає необхідність прогнозу професійної надійності суб'єкта діяльності, визначення його психологічних якостей, стану функціональних систем організму та працездатності особистості.

Професійно-психологічний відбір є своєрідним прогнозом успішності професійної діяльності майбутніх фахівців. Не випадково В.І. Барко визначає професійний відбір як систему способів, що забезпечують прогностичну оцінку взаємної відповідності людини і професії в тих видах діяльності, які здійснюються в нормативно заданих умовах, а також вимагають від людини підвищеної відповідальності, здоров'я, працездатності та емоційно-вольової регуляції [3, с. 11]. В.Ю. Рибников для ефективності й надійності психологічного прогнозу діяльності фахівців екстремального профілю обґрунтовує та пропонує реалізацію екстремального особистісно-діяльнісного підходу, орієнтованого на довгостроковий і оперативний прогноз на індивідуальному і груповому рівні за допомогою комплексу валідних психодіагностичних тестів, що забезпечують багатовимірну оцінку провідних сімптомокомплексів особистісних властивостей [4].

Отже, для відбору на службу в поліцію необхідно використовувати спеціальний діагностичний інструментарій, який має відповідати специфіці поліцейської діяльності. За роки незалежності України, в різні періоди для отримання висновку про придатність або непридатність кандидата на службу в правоохоронні органи використовувалися стандартизовані та достатньо інформативні, валідні й надійні тестові психодіагностичні методики, але всі вони були розроблені переважно закордонними фахівцями в різні роки ХХ сторіччя. Наприклад, «Шкала прогресивних матриць Равена» створена у 1936 році, Р.Б. Кеттелл розробив «16-факторний особистіс-

ний опитувальник» у 40-х роках минулого століття, «Метод кольорових виборів» М. Люшера вперше був опублікований у 1948 році, а тест «Мотиваційний профіль особистості» був створений В.Е Мільманом у 1987 році.

До сьогодні, на жаль, не розроблено нових прогностичних і автентичних психодіагностичних методик, призначених безпосередньо для психологічного відбору як працівників колишньої міліції, так і сучасних поліцейських. Також слід зазначити, що за свідченнями численних вітчизняних та зарубіжних досліджень бланкове тестування, на яке тривалий час переважно опирався професійно-психологічний відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України, зменшувало можливості здійснення прогностичного зв'язку між наявністю та рівнем розвитку у індивіда тих чи інших якостей та його подальшою діяльністю і професійною кар'єрою.

Тому сьогодні, попри розробки нових релевантних і оригінальних психодіагностичних тестових процедур, ефективною новацією буде впровадження сучасних психологічних технологій у систему конкурсного відбору на службу в поліцію. Під психологічними технологіями ми розуміємо сукупність психологічних методів і прийомів, спрямованих на реалізацію різноманітних завдань особистості та практичної діяльності. До таких ефективних технологій належать інтерактивні тренінгові засоби оцінки персоналу за прикладом сучасних методів «Ассесмент-центру», які володіють достатніми діагностичними і прогностичними можливостями. Зазначені інтерактивні відбіркові процедури у формі діагностичного тренінгу пропонуються до впровадження у систему конкурсного відбору на службу в Національну поліцію України.

Запропонований діагностичний тренінг являє собою психодіагностичну інтерактивну технологію, що дозволяє здійснити оцінку психологічних складових особистості та її соціальної компетентності, а також представити отримані результати у вигляді значень інформативних показників. Тренінг розрахований на 4 години і складається з 6-8 практичних завдань, виконуючи які у складі невеликих груп, кандидати на службу в поліцію розкривають сутність своєї особистості, приховані мотиви, риси і якості, демонструють наявність чи відсутність здібностей до успішної соціальної взаємодії тощо.

Метою психодіагностичного тренінгу є проведення інтерактивних вправ, тренінгових заходів і експертних процедур, що сприяють виявленню та об'єктивному оцінюванню індивідуально-психологічних якостей кандидатів на службу в поліцію та підвищенню рівня достовірності довгострокового прогнозу успішності професійної діяльності поліцейських.

Психодіагностичний тренінг пропонується проводити в межах конкурсного відбору канди-

датів на службу в поліцію як другий його етап, а саме – після заповнення кандидатами психодіагностичного комплексу бланкових тестів. Тренінг проводить фахівець служби психологічного забезпечення, крім цього, для незалежної оцінки отриманих під час тренінгу результатів залучаються два експерти, яким видається експертна таблиця з переліченими якостями прогностичної моделі успішного поліцейського (див. табл.).

Під час виконання практичних завдань тренінгу незалежними експертами здійснюється спостереження за поведінкою кандидатів на службу в поліцію та оцінка їх ділових та особистісних якостей за п'ятибальною шкалою. Співвідношення показників тестування та психодіагностичного тренінгу з прогностичними моделями успішного поліцейського дозволяє здійснювати прогноз успішності професійної діяльності кандидата на службу.

Загалом, на підставі аналізу попереднього досвіду та результатів власних досліджень [5;

6] вважаємо, що відбіркова прогностична робота на різних етапах складання психологічного прогнозу успішності професійної діяльності працівників Національної поліції України повинна враховувати наступне:

1. Психологічна проєкція минулого досвіду дозволяє перенести звичну форму поведінки особи на майбутню професійну діяльність, а дослідження латентної та відстроченої мотивації забезпечує вивчення прихованих мотивів вступу на службу в поліцію та пускових механізмів і розвиток спрямованості мотивації у майбутньому.

2. Скринінг процесу соціалізації та ідентифікації особистості визначає механізми формування поведінкових стереотипів і засвоєння тих соціальних ролей, норм і цінностей, які необхідні для успішності в діяльності.

3. Аналіз узгодженості й адекватності вольових проявів дає підстави оцінити розвиток параметрів вольової сфери, що пов'язані з при-

Таблиця

Експертна таблиця для проведення психодіагностичного тренінгу

Прізвище , ім'я по батькові учасника тренінгу – кандидата на службу в поліцію

Оцінювані показники		Бали				
		1	2	3	4	5
1.	Уміння налагоджувати контакти з людьми					
2.	Творчі здібності, креативність					
3.	Аналітичність і раціональність мислення					
4.	Вміння брати на себе відповідальність					
5.	Вміння відстоювати свою точку зору					
6.	Агресивність, домінантність					
7.	Врівноваженість, розсудливість					
8.	Дотримання загальних норм поведінки і моралі					
9.	Здібності до оволодіння новою діяльністю					
10.	Сумлінне ставлення до завдання					
11.	Здатність діяти в емоційно складних умовах					
12.	Здатність швидко знаходити вірні рішення					
13.	Підвладність груповим впливам, конформізм					
14.	Вміння вирішувати конфлікти					
15.	Упевненість у собі					
16.	Вміння працювати в колективі					
17.	Стриманість					
18.	Активність під час виконання вправ					
19.	Культура поведінки					
20.	Уміння ефективно спілкуватися під час виконання завдань					
21.	Адекватна самооцінка					
22.	Активність в конфліктних ситуаціях					
23.	Обережність					
24.	Тривожність					
25.	Адаптація до нових умов					

йняттям рішень, їх реалізацією та відмовою від несвоєчасних і неправильних дій, і вказує на розвиток таких компонентів, як самоконтроль і самовиховання. А оцінка якісного ступеня тривожності та рівня стресостійкості дозволяє відокремити негативний емоційний стан від корисної тривожності та мобілізаційної готовності до дій в екстремальних умовах.

4. Визначення впливу конфліктної (кризової) ситуації на особистість дозволяє вивчити уміння особистості як уникати конфлікт, так і здійснювати контроль над його розвитком та своєю поведінкою, а визначення балансу і співвідношення сміливості (схильності до ризику) з ефективністю діяльності забезпечує відокремлення позитивної ролі сміливості від тих дій, що не мають раціональності і трактуються, як схильність до скоєння бездумних дій та прийняття необміркованих рішень.

5. Пріоритетним є виявлення, насамперед, таких якостей і характеристик особистості, що перешкоджатимуть подальшій успішній службовій діяльності, а саме: знижений рівень інтелектуального розвитку та здібностей до оволодіння новими видами діяльності, схильність до ризику, що характеризується скоєнням бездумних дій, порушення моральних норм поведінки, агресивність, низький рівень соціальної компетентності та її складової – комунікативної компетентності, непостійність у вигляді частой зміни місця роботи і посади, легковажність, завищена самооцінка тощо.

6. Застосування інтерактивних психолого-практичних методів прогнозування професійної успішності уможливило виявити постійні й перемінні параметри поведінки і психіки людини у змодельованих ситуаціях під час виконання практичних вправ і завдань.

Професійну успішність працівників поліції можна охарактеризувати, як досягнення особистістю високих службових результатів на основі розвинутих професійно важливих якостей, адекватної професійної мотивації, мінімізації професійних девіацій, службового травматизму тощо. Професійно-психологічний відбір на службу в поліцію являє собою довгостроковий прогноз успішності професійної діяльності майбутніх кандидатів на службу і має бути релевантним, достовірним, відповідати іншим прогностичним критеріям. Зокрема, одним із важливих прогностичних критеріїв конкурсного відбору кандидатів на службу в поліцію повинні бути спроможність навчатися, швидко засвоювати необхідний рівень теоретичних знань, практичних умінь і навичок. Якби не були кандидати на службу в поліцію, відразу цілком готових, професійно успішних і компетентних поліцейських не буває. Аксиологічним є те, що формування і становлення професіонала – це тривалий, достатньо складний і ресурсозатратний процес.

У системі правоохоронних органів завжди існувала й існує система професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації, яка

покликана також сприяти впровадженню наукових, організаційних, технологічних та інших новацій. По суті, це процес, який у всьому світі визнаний як безперервна освіта. Концепція безперервної освіти в міжнародній практиці визначається гаслом: «Освіта не на все життя, а через все життя». Тобто життя сучасної людини може супроводжуватися процесом безперервної освіти – навчання впродовж життя (lifelong learning).

Взагалі, особливість безперервної освіти полягає в необхідності не тільки навчати, як правило, зрілих людей і фахівців, а й переучувати їх, тобто долати опір стереотипів, які раніше сформувалися. Як показують дослідження і власний досвід автора з організації професійного навчання правоохоронців, нові відомості, особливо під час підвищення кваліфікації, не завжди добре сприймаються, навіть якщо вони підкріплені фактами успішного їх застосування на практиці. Життєвий досвід фахівця, що становить його професійне багатство, а також прояви професійної деформації стають серйозним бар'єром на шляху до нового. Часто людина переконана, що нічого нового їй не повідомлять, тому інтерес до предмету навчання у неї не виникає, і нова інформація не сприймається.

Для створення нової моделі професійного навчання персоналу поліції доцільно використовувати новітні ефективні психопедагогічні технології, досягнення сучасної науки і техніки, а також ґрунтуватися на гуманістичних духовно-моральних принципах безперервної освіти. Ця модель в однаковій мірі повинна бути орієнтована як на професійний розвиток фахівця, так і на розвиток його особистості, включаючи корекцію і профілактику емоційного вигорання, професійної деформації та інших дезадаптивних форм поведінки, які, на жаль, в тій чи іншій мірі проявляються у більшості правоохоронців на різних етапах проходження служби.

Нова модель безперервного професійного навчання персоналу поліції в методичному плані має базуватися переважно на інтерактивних технологіях, особливо тренінгах. Впровадження тренінгових технологій в систему професійного навчання та підвищення кваліфікації працівників поліції відповідає концепції безперервної освіти дорослих людей, специфіка якої визначається особливостями мотивації до навчання, наявністю у дорослих певної суми знань і життєвого досвіду. Тренінги здатні подолати бар'єри в навчанні дорослих і взагалі інтенсифікувати процес навчання.

Слід зазначити, що за останні два роки інтерактивні тренінгові методи широко застосовувалися у підготовці працівників нової патрульної поліції України, а також підвищенні кваліфікації слідчих, дільничних та інших категорій поліцейських. Це сприяло не лише набуттю професійних навичок і поліцейських компетенцій, а й формуванню нової поліцейської свідомості.

Тренінги в системі професійного навчання персоналу поліції повинні бути безпосередньо

пов'язані з професійною реальністю і відповідати наступним вимогам щодо організації, засобів і змісту:

- створення мінімальної різниці між професійною та тренінговою ситуацією за допомогою втілення всього наявного досвіду оперативно-службової діяльності поліції в тренінговий процес;

- широка ілюстрація прикладами з практики різних тем, що розглядаються, вправ для відпрацювання навичок, групових дискусій та інших тренінгових процедур;

- навички, які тренуються й ідеї, які передаються, не повинні входити в принципи суперечності з існуючими вимогами, що пред'являються до професійної діяльності;

- інформація, яка пропонується працівникам поліції під час тренінгів, повинна формулюватися так, щоб вони бачили і розуміли її реальне застосування;

- сформовані під час тренінгу установки і відносини повинні відповідати професійно важливим умінням і навичкам, а також професіограмам поліцейських спеціальностей;

- безперервне професійне навчання за допомогою тренінгових технологій повинно реалізовуватися для всіх структурних підрозділів і служб поліції, що забезпечує цілісний характер нововведень, інтеграцію цілей різних підрозділів;

- проведення моніторингу ефективності використання тренінгу в системі професійного навчання персоналу поліції (самозвіт учасників тренінгів, експертні оцінки організації їхньої професійної діяльності, психодіагностичні показники, аналіз результатів оперативно-службової діяльності тощо).

За результатами наших попередніх досліджень, а також на підставі спостереження й аналізу тренінгового навчання патрульних поліцейських, слідчих і дільничних доведено позитивний вплив психолого-професійних тренінгів на особистісно-професійний розвиток працівників правоохоронних органів. Так, після участі в тренінгах у правоохоронців розвиваються такі особистісно-професійні якості:

- спеціальні вміння та навички виконання різноманітних оперативно-службових завдань, зокрема професійна спостережливість, оперативна пам'ять, уява, мислення тощо;

- комунікабельність, дружелюбність, навички вирішення конфліктних ситуацій;

- емоційна стійкість, саморегуляція, вміння подолання негативні емоційні стани, такі, як тривожність, фрустрація, стрес;

- лідерські риси (ініціативність, самостійність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, енергійність);

- навички безпечної поведінки та збереження життя і здоров'я під час служби;

- сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, відповідальність, дисциплінованість, дотримання етичних і професійних норм, антикорупційна свідомість та поведінка;

- прагнення до саморозвитку, підвищення професійного рівня;

- навички формування позитивного іміджу працівника правоохоронних органів, колективізму, солідарності тощо.

Таким чином, в умовах реформування правоохоронної системи, створення Національної поліції України актуалізуються питання конкурсного відбору поліцейських та їхнього професійного навчання. Для цього пропонується впровадження ефективної сучасної відбіркової системи, яка базуватиметься на наукових засадах прогнозування успішності професійної діяльності працівників поліції в сукупності з передовими психологічними технологіями. Ефективною новацією конкурсного відбору є інтерактивні методи, зокрема запропонований діагностичний тренінг. Проте система відбору на службу в поліцію повинна бути органічно поєднана з подальшою професійною підготовкою відібраних поліцейських. Для цього необхідно розробка нової моделі безперервного професійного навчання поліцейських, ключовим моментом якої повинен стати перехід на тренінгові технології, що якісно і за короткий термін забезпечують професійний та особистісний розвиток працівників поліції, продовжують їхнє професійне довголіття, формують здатність жити і працювати в швидко змінюваному світі.

Література

1. Вероятное прогнозирование в деятельности человека / ред. Фейгенберг И.М., Журавлева Г.Е. – М. : Наука, 1977 – С. 394.

2. Болг Б. Многомерные статистические методы для эргономики / Б. Болг, Хуань Дж. – М. : Статистика, 1979. – С. 317.

3. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): [монографія] / В.І. Барко – К. : Ніка-Центр, 2002. – 344 с.

4. Рыбников В.Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля: дис. ... на соискание учен. степени док. психол. наук: спец.: 19.00.03 – «Психология труда, инженерная психология» / В.Ю. Рыбников. – РКБ. – М. – 2000. – 436 с.

5. Гостеева Т.В. Довгостроковий прогноз успішності професійної діяльності фахівців екстремальних видів діяльності: психологічний аналіз і засоби удосконалення: [монографія] / В.О. Лефтеров, Т.В. Гостеева. – Харків: Національний університет цивільного захисту України, 2013. – 208 с.

6. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: [монографія] : у 2-х т. – Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. – Донецьк: ДЮІ, 2008. – 242 с. Т. II: Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження. – Донецьк: ДЮІ, 2008. – 286 с.

Анотація

Лефтеров В. О. Психологічні технології конкурсного відбору та професійного навчання поліцейських. – Стаття.

В статті розглядаються проблеми удосконалення конкурсного відбору та системи професійного навчання працівників поліції. Обґрунтовується необхідність створення сучасної ефективної відбіркової системи, яка базуватиметься на наукових засадах прогнозування успішності професійної діяльності працівників поліції в сукупності з передовими психологічними технологіями. Пропонується до впровадження у систему конкурсного відбору на службу в поліцію діагностичний тренінг. Визначається розробка нової моделі безперервного професійного навчання поліцейських, ключовим моментом якої повинен стати перехід на тренінгові технології, що якісно і за короткий термін забезпечують професійний та особистісний розвиток працівників поліції.

Ключові слова: психологічні технології, тренінг, конкурсний відбір, професійне навчання, поліцейські.

Аннотация

Лефтеров В. А. Психологические технологии конкурсного отбора и профессионального обучения полицейских. – Статья.

В статье рассматриваются проблемы совершенствования конкурсного отбора и системы профессионального обучения работников полиции. Обосновывается необходимость создания современной эффективной отборочной системы, базирующейся на научных принципах прогнозирования успешности профессиональной дея-

тельности работников полиции в совокупности с передовыми психологическими технологиями. Предлагается к внедрению в систему конкурсного отбора на службу в полицию диагностический тренинг. Отмечается разработка новой модели непрерывного профессионального обучения полицейских, ключевым моментом которой должен стать переход на тренинговые технологии, которые качественно и за короткий срок обеспечивают профессиональное и личностное развитие сотрудников полиции.

Ключевые слова: психологические технологии, тренинг, конкурсный отбор, профессиональное обучение, полицейские.

Summary

Lefterov V. O. Psychological technologies competitive selection and professional of learning of police officers. – Article.

The article deals with the problems improving the competitive selection and professional of learning police officers. The necessity of establishment of a modern effective selection system which will be based on scientific principles of forecasting the success of professional activities of police officers in conjunction with the advanced by psychological technologies. Proposed diagnostic training to introduction the system of competitive selection to serve in the police. Is emphasized the development of new model of continuous professional of learning of police officers, the key moment of which must become a transition on training technology, efficiently and in a short time provide professional and personal development of police officers.

Key words: psychological technologies, professional of learning, competitive selection, training, police.

УДК 159.6

Є. М. Потапчук
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету

Н. Д. Потапчук
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА САМОЗБЕРЕЖЕННЯ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ТА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

Особливості сучасної соціальної та економічної реальності, що проявляються у соціальній нестабільності та суперечностях, ворожій ситуації на сході країни негативно відображаються на психологічному здоров'ї населення країни. Адже велика кількість людей під впливом негативних соціально-психологічних процесів перебуває у стані стресу, тривоги та страху. Цьому суттєво сприяють й засоби масової інформації (ЗМІ), які, прагнучи задовольнити попит аудиторії, розповсюджують безліч негативу. Цілком закономірно, що людський організм реагує на такі ситуації бурхливо, відбувається його перебудова та виснаження, що призводить до певних стресів, афективних станів та захворювань. Звідси виникає потреба у пошуку ефективних шляхів збереження психологічного здоров'я людей, зокрема пов'язаних з підвищенням ролі особистості як суб'єкта самозбереження [2]. Зазначені обставини істотно актуалізують необхідність більш ґрунтовного наукового вивчення різних аспектів самоконтролю особистості в екстремальних та кризових ситуаціях.

Проблема самозбереження потребує від людини, насамперед самоконтролю та саморегуляції. Вивчення наукової літератури свідчить про те, що свій внесок у дослідження проблематики самозбереження людини зробили: К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн, А. Брушлинський (проблема психологічних механізмів самоконтролю активності), Л. Веккер, В. Зінченко (риси контролю і їх інтегративна сутність), Г. Олпорт, Р. Стагнер, Х. Виткин, Дж. Каган (стиль самоконтролю у зв'язку з особливостями поведінки), О. Конопкін, В. Степанський, Н. Круглова, Н. Сипачев, (функціональна модель структури, загальні закономірності самоконтролю). Б. Скіннер, Е. Толмен, К. Халл (сутність фізіологічних механізмів самоконтролю), О. Тімченко та ін. (кризова психологія) [2; 9; 13; 16].

Метою статті є дослідження ролі особистості як суб'єкта самозбереження в екстремальних та кризових ситуаціях.

Зважаючи на мету цієї публікації, виникла потреба з'ясувати сутність основних понять, зокрема поняття «кризова ситуація». Всебічний аналіз науково-психологічних джерел [1-2; 6-8,

16] засвідчив, що під кризовою ситуацією слід розуміти – поворотний пункт життєвого шляху, що проявляється у неможливості реалізації основних потреб свого життя і необхідності зміни способу буття. Кризова ситуація може бути викликана як певною подією, тобто дезадаптуючою зміною у соціальному середовищі, яка призводить до зміни очікувань індивіда щодо його особистості й відносин з оточуючим світом, так і загостренням особистісних суперечностей. На думку Г. Перрі [14], характерними особливостями кризової ситуації є: несподіваність та почуття неконтрольованості того, що відбувається; порушення звичного ходу життя; невизначеність майбутнього; тривале страждання, почуття втрати, небезпеки або приниження. Найсильнішими критичними ситуаціями особистості можуть бути такі, що пов'язані з усвідомленням власної смерті (невиліковна хвороба, участь у бойових діях та ін.) або зіткнення зі смертю іншої людини [16].

За свідченнями Ю. Кисельова [10], кризова ситуація в особистості проявляється у декількох аспектах: різко змінюються основні структури особистості; змінюється зміст та характер її взаємодії з навколишнім середовищем; наявність взаємозв'язку актуальних переживань з соціальними, духовними складовими кризового стану; можливість як потенційного росту і вдосконалення особистості, так і деструктивних змін в її структурі. Варто зазначити, що головною психологічною особливістю людини у кризовій ситуації є уявлення про безвихідне становище, неможливість знайти шляхи вирішення проблеми, внаслідок відсутності інформації, необхідної для її розв'язання.

Кризові ситуації часто трапляються у житті людини, при цьому вони завдають не настільки сильного потрясіння на психіку людини, ніж екстремальні, які потребують від неї мобілізації її внутрішніх і зовнішніх ресурсів, а також мають руйнівні наслідки для неї. Зважаючи на думку дослідників [6-8, 15-16], в екстремальній ситуації зростають психологічні навантаження, порушується координація рухів, погіршується увага і сприйняття оточуючої дійсності, змінюються емоційні реакції, реакції поведінки,

знижується критичність мислення, з'являється почуття тривоги, боязні. Це може супроводжуватися певною реакцією – панікою, що призводить людину до відмови від боротьби, викликає у неї безнадійність, неможливість контролювати власні емоції, поведінку та дії, утруднює пошук виходу з ситуації.

Найчастіше у розвитку психологічної реакції на екстремальну чи кризову ситуацію розрізняють чотири послідовні фази (А. Амбрумова О. Донченко, Т. Титаренко) [1; 5]:

1) первинне наростання напруги, що створює звичні способи розв'язання проблем;

2) подальше наростання напруги, збудження, агресивності, рівня тривоги в умовах, коли ці способи виявляються безрезультатними;

3) ще більше наростання напруги, яке вимагає мобілізації зовнішніх й внутрішніх психологічних й фізичних ресурсів;

4) підвищенням тривоги й депресії, відчуття безпомічності й безнадійності, дезорганізація поведінки особистості.

Зважаючи на це, в екстремальній ситуації слід уміти розрізняти справжні й удавані емоції та почуття, приймати швидкі рішення, оцінювати людей, постійно і безперервно контролювати себе, вміти контролювати себе, не піддаватися паніці, правильно визначати свої можливості і намагатися знайти вихід навіть з безнадійної ситуації. Беручи до уваги сказане нами вище, підсумовую, що на основі емоційних, поведінкових реакцій на кризові та екстремальні ситуації, у людини може виникнути стрес, як індивідуальна реакція щодо даної ситуації, думок та почуттів, яка може призвести до виснаження адаптаційної захисної системи організму, що у свою чергу може стати причиною захворювань.

Оскільки мова пішла про стрес, виникає потреба уточнити суть даного поняття. Аналіз науково-психологічної літератури [10; 14], свідчить про те, що під стресом слід розуміти неспецифічну реакцію організму у відповідь на несподівану і напружену ситуацію, та фізіологічну реакцію, що мобілізує резерви організму і готує його до фізичної активності (боротьби, втечі). На перших стадіях стрес може бути конструктивним та підвищувати успішність діяльності, проте у людини поступово слабшає самоконтроль. Вона втрачає здатність свідомо й розумно регулювати свою власну поведінку та емоції. Пізніше починає відбуватися повна або часткова втрата ефективного й свідомого самоконтролю. Деструктивний характер стресу руйнівні діє на людську психіку, тобто людина може взагалі не пам'ятати, що говорила й робила, або усвідомлювати свої дії досить невиразно. Про це свідчать факти, коли люди у стресовому стані здійснюють те, що у спокійному стані їм не вдалося б.

У цілому організм людини по-різному реагує на стрес. Дослідники О. Донченко, Т. Титаренко, Г. Перрі [5; 14] стверджують, що стрес як наслідок кризової ситуації викликає перебудову різних підструктур особистості, внаслідок чого

виникають зміни в емоційній сфері (психологічний дискомфорт, підвищення тривожності, зниження здатності до вольових дій, переоцінка значущості деяких подразників); на пізнавальному рівні; у сприйнятті себе і свого життя; у самосвідомості та Я-концепції особистості; у підструктурі досвіду та спрямованості (цінності, інтереси, ідеали, переконання); у ставленні до майбутнього.

Під час тривалих екстремальних та кризових ситуацій депресія у людини може загострюватися, внаслідок чого вона може відчувати певний дискомфорт, зниження активності пізнавальних процесів, зниження самопочуття, розлади своєї особистості. Розкриємо більш детально наслідки кризових ситуацій для людини.

У ситуаціях невизначеної небезпеки людина відчуває почуття тривоги – безпредметний страх, який виявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. З іншого боку, тривога може виявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості у собі, безсилля перед зовнішніми факторами, перебільшення їхньої могутності і загрозливого характеру. У стані тривоги людина не може працювати спокійно, контролювати свої дії, думки. У кризовій ситуації у людини виникає нерішучість, яка характеризується: постійними сумнівами і страхами, млявістю, відсутністю ініціативи і спонукань до діяльності, послабленням волі, неможливістю прийняти на себе відповідальність за своє життя, за свою поведінку, за свої промахи і перемоги. Крім того, вона стає розсіяною, втрачає концентрацію уваги, порушується здатність переключати увагу, не може зосередитися на проблемі задля її вирішення та усунення. Гальмуються інтелектуальні реакції, які виявляються у стратегіях, які людина виробляє у різних проблемних ситуаціях, у здатності трансформувати проблемну ситуацію у проблему, а потім у систему пошукових завдань.

Найбільшою проблемою людини у кризових ситуаціях є те, що вона негативно себе налаштує, у неї виникають погані думки про дану ситуацію, про можливі наслідки, які особливо негативно впливають на організм та знижують його стресостійкість, викликають переживання. Почуття страху у кризовій ситуації, породжене відповідними думками, які пускає у хід біохімічний механізм стресу, що зводить до мінімуму опір організму, послаблює волю, втрачається можливість самоконтролю.

Внаслідок сильних переживань та невміння контролювати свої емоції, вони можуть досягати стану афекту та супроводжуватися різко вираженими руховими проявами, причинами якого можуть бути: обставини, що загрожують існуванню людини та пов'язані з її біологічними інстинктами, потребами та вчинки оточуючих людей, їх висловлювання, що глибоко травмують особистість і зачіпають самооцінку. При цьому емоції людини можуть виражатись з різною силою та різною інтенсивністю, у ре-

зультаті чого будь-яка неконтрольована емоція може досягти рівня афекту, якому притаманне: швидке виникнення, велика інтенсивність переживань, короткочасність, бурхливе вираження (експресія), зниження свідомого контролю за своїми діями, дифузність (контроль уваги фокусується лише на об'єкті, який спричинив афект). Виникнення афектів залежить не тільки від життєвих ситуацій, а й від особистості, її темпераменту, характеру, вміння володіти собою, комплексу природжених властивостей нервової системи, специфіки структури особистості, вікових особливостей, особливостей психофізіологічних станів.

Поява афективного стану пов'язана з виникненням у корі мозку сильного спалаху збудження. У результаті цього виникає ослаблення гальмуючих процесів і кора великих півкуль втрачає можливість контролювати, подавляти бурхливий потік імпульсів, які виходять з підкіркових центрів. Знання про природу своїх емоцій, особливості їх фізіологічного перебігу та прогнозування наслідків спалаху афективних станів дає людині усвідомлення необхідності контролювати проявом афективних виявів позитивних та негативних емоцій [3].

Беручи до уваги сказане нами вище, можемо зробити висновок, що у кризовій ситуації людина втрачає можливість контролювати свої емоції, думки, поведінку та діяльність, що може загрожувати її самозбереженню, при цьому у неї може спостерігатися одна з трьох форм поведінки в екстремальній ситуації: різке зниження організованості; різке гальмування активних дій; підвищення ефективності дій. Дезорганізація поведінки особистості може проявитися у несподіваній втраті раніше набутих навичок, різкому гальмуванню, зниженні рівня самоконтролю за виконанням власної програми поведінки, у переоцінці своїх можливостей, у дисбалансі між наміченими і реальними планами дій. У залежності від кризової ситуації, способів реагування людини на неї та контролю своїх психічних процесів, виділяють наступні стратегії самоволодіння у кризових умовах: соціотропний (залежність людини, її поведінки від інших), емоційно-домінантний (зовнішня та внутрішня експресія людини), проблемно-орієнтований (спрямованість на зміну кризових ситуацій) та мобілізаційний стиль (активізація людиною своїх внутрішніх ресурсів) [8].

Розглядаючи та досліджуючи основні засади самоконтролю людини, важливо уточнити сутність цього поняття. За аналізом науково-психологічної літератури [6; 9; 1; 13], самоконтроль – це сукупність властивостей саморегуляції, пов'язаних з усвідомленням особистістю самої себе, вміння особистості контролювати свій психічний стан, поведінку й управляти ними. Дослідник Д. Гоулман [4] стверджує, що самоконтроль надає ясність розуму та наділяє людину енергією, яка необхідна їй у кризових ситуаціях для мобілізації внутрішніх ресурсів,

і таким чином рятує її від впливу руйнівних емоцій. Як бачимо, самоконтроль включений у протікання вольового зусилля, допомагає йому не ухилитися від наміченого шляху, тим самим запобігаючи даремним, невиправданим енерговитратам, не пов'язаним з досягненням кінцевої мети. Варто зазначити, що у залежності від прояву вольових зусиль людини, самоконтроль може бути довільним (усвідомлений характер постановки й досягнення відповідних цілей, які реалізуються через послідовність дій й окремих рухів, що здійснюються при участі самоконтролю) та мимовільним (механізми самоконтролю включені у різні контури саморегуляції, що забезпечують життєдіяльність організму та їхнє функціонування здійснюється поза сферою свідомості людини). Зважаючи на це, самоконтроль можна віднести до числа обов'язкових ознак свідомості й самосвідомості людини, який виступає як умова адекватного психічного відбиття людиною свого внутрішнього світу й навколишньої об'єктивної реальності.

Беручи до уваги те, на що спрямований контроль людини, вона може виступати у ролі об'єкта й суб'єкта контролю. Як об'єкт контролю людина виступає з боку навколишніх її людей, суспільства, під контролем яких перебувають процеси навчання й виховання людини, її зайнятості у професійній діяльності, поведінки в побуті. У ролі суб'єкта контролю людина сама є носієм контрольних механізмів, при цьому спрямованість її контролю може бути різною: зовні (об'єктом контролю для людини виступають поведінка й діяльність інших людей, характер протікання процесів у суспільних, природних, технічних системах) й на себе (об'єктом контролю для людини стають її власні вчинки й дії, властиві їй психічні явища, психічна сфера). Саме у другому випадку ми можемо говорити про самоконтроль особистості.

Аналізуючи індивідуальні особливості прояву самоконтролю, Т. Гавакова [13] вказує на те, що самоконтроль здійснюється по-різному: у залежності від типологічних особливостей вищої нервової діяльності, мотивації, суб'єктивних властивостей спонукань до самоконтролю. Реалізація процесу самоконтролю можлива тоді, коли функціонують його інформаційні та структурні складові, тобто у наявності результат діяльності (те, що контролюється) і еталон (те, за допомогою чого здійснюється самоконтроль). Дослідник Д. Гоулман [4] у самоконтроль включає такі здібності: вміння контролювати власні емоції (здатність зберігати спокій навіть у кризових та екстремальних ситуаціях), відкритість (щирий прояв своїх почуттів і переконань), адаптивність (здатність гнучко реагувати і пристосовуватись до обставин), волю до перемоги (підвищення якості роботи, самовдосконалення), ініціативність (здатність порушувати застарілі правила чи методи роботи), оптимізм (здатність знайти у будь-якій ситуації сприятливу можливість для її розв'язання), корекцію дій і вчинків, (здат-

ність усувати недоліки своєї особистості), здатні адекватно і критично оцінювати свої вчинки (можливість бачити свої позитивні сторони та недоліки), робити правильні висновки.

Контролюючи свої психічні та поведінкові процеси, індивід повинен взяти відповідальність за зміни ситуації, оскільки зміна може призвести як до позитивних для нього, так і негативних наслідків, стежити за своєю поведінкою і володіти нею у конфліктних ситуаціях; співвідносити свою поведінку на даний момент з певним критерієм, який виступає як мета зміни поведінки; вміти оцінювати успіх чи невдачу у досягненні цього критерію за допомогою самокритики.

Самоконтроль може бути двох видів: афективний, який дозволяє управляти емоційними процесами і спонуканнями та пов'язаний з вольовими якостями особистості, та когнітивний, предметом контролю, якого виступають власні уявлення і думки індивіда та характеризується єдністю його вольової і рефлексивної складових. Розглядаючи основні види самоконтролю, варто звернутися до класифікації вченого Г. Нікіфорова [11], який обґрунтовує положення про велику кількість видів самоконтролю, зокрема він виділяє емоційний самоконтроль (порівняння пережитого й бажаного емоційного стану), самоконтроль діяльності (порівняння бажаного образу дій і того образу, що здійснюється), моральний самоконтроль (самоконтроль совісті) та соціальний. Спираючись на класифікацію самоконтролю вченого, можемо зробити висновок, що у кризових та екстремальних ситуаціях самоконтроль особистості повинен бути спрямований на емоції та поведінку. Рівень здатності особистості до самоконтролю визначає рівень володіння своїми емоціями, який залежить від характеру прояву емоцій, оскільки вони можуть бути як бажаними, так і небажаними.

За дослідженнями вчених [2; 6; 9], у кризових ситуаціях контроль вияву власних емоцій проявляється у трьох формах: гальмування – намагання зовнішньо не проявляти свого емоційного стану; маскування – заміна вираження істинних емоцій іншими емоціями; симуляції – вираження зовнішньо емоцій, які людина не переживає.

Підсумовуючи, зазначимо, що самоконтроль людини у кризових та екстремальних ситуаціях позитивно пов'язаний з емоційною сталістю, врівноваженістю, зібраністю, спокійністю, силою нервової системи, сміливістю, оптимізмом, потенціалом, мобілізаційністю, у той час як негативний зв'язок проявляється у почутті провини, напруженості, тривозі, невротичності, депресії, замкненості, ступорі, розгубленості, збуджуваності, підозрливості, тобто емоційно стійка особистість має високу витримку і самовладання у напружених, критичних і екстремальних ситуаціях, тоді як для емоційно нестійких людей характерна нерішучість, негативізм, розгубленість, невірноваженість, підвищена збудливість, схильність до різкої зміни настрою, неспокій.

Підтвердженням цього є дослідження І. Переверзевої [12], яка виявила таку закономірність: для людей, які переживають здебільшого позитивні емоції, характерним є те, що вони їх одразу ж виражають, що свідчить про слабкість ними контролю своїх емоцій. Водночас, коли люди, які схильні до переживань негативних емоцій, мають більш високий ступінь контролю емоційної експресії, за допомогою маскування, тобто змінюючи свої негативні емоції на позитивні. Також вченою було виявлено, що в осіб зі стійкою схильністю до переживання негативних емоцій більш високий ступінь контролю експресії емоцій як позитивних, так і негативних, при цьому негативні емоції частіше переживаються ними всередині, а ніж виражаються.

У критичних ситуаціях контролю одних емоцій замало, особистість повинна також здійснювати самоконтроль над своєю поведінкою. Дослідник С. Ємельянов [7] особливого значення у забезпеченні самоконтролю надає формуванню установки на конструктивну поведінку. Самоконтроль поведінки становить особливий аспект вивчення «сили волі», оскільки пов'язаний з контролюванням своїх вчинків у кризових ситуаціях, зі стримуванням своїх бажань. Для того, щоб контролювати свої вчинки, людина повинна: мати здатність думати про себе як про незалежну самостійну істоту, спроможну управляти власними діями; мати уявлення про моральну поведінку; бути готовою до зіткнення з різними неконтрольованими образами поведінки; мати високу мотивацію досягнення поставленої мети; спокійно реагувати на явища; не допускати перебільшення у проявах негативних емоцій; не піддаватися настрою; підтримувати високу самооцінку як основу конструктивної поведінки.

Дослідник А. Бандура [1], який розглядав основні кроки розвитку самоконтролю, стверджує, що для цього необхідно: визначити точну форму прояву емоцій у кризовій ситуації, розробити програму дій, тобто вибрати способи реагування на ситуацію та на основі емоційного досвіду застосувати самопідкріплення або самонаказ.

Висновки. Розгляд особистості у ролі суб'єкта самозбереження в екстремальних та кризових ситуаціях дозволив з'ясувати, що під самоконтролем розуміється сукупність властивостей саморегуляції, пов'язаних з усвідомленням особистістю самої себе, вміння особистості контролювати свій психічний стан, поведінку й управляти ними. Механізми подолання кризових станів, слід вивчати з урахуванням типологічних можливостей прояву цього феномена у залежності від особистісних характеристик та обставин, в яких вони виникають, а реакції подолання цього стану мають формуватися з урахуванням резервів і потенційних можливостей особистості. Було встановлено, що особистість здатна виступати у ролі активного суб'єкта самозбереження у різних ситуаціях. При цьому самоконтроль особистості входить в її процеси довільного керування й саморегуляції, наряду

із самомотивацією, самоініціацією й самооблізацією діяльності. Серед перспективних напрямків подальших досліджень даної проблеми є вироблення способів самоконтролю у кризових ситуаціях, способів конструктивного реагування на них.

Література

1. Амбрумова А. Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика / А. Г. Амбрумова // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 6. – С. 107-115.
2. Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви / Є. О. Варбан // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 120–133.
3. Волощук Н. Ю. Особливості прояву афективних станів та пошук можливостей їх подолання / Н. Ю. Волощук // Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. 2. – 2009. – С. 6-8.
4. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта : пер.с англ. / Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки. – М. : Альбина Бизнес Букс, 2007. – 301с.
5. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – 2 е изд., доп. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
6. Емішянц О. Б. Психологічні особливості самоконтролю особистості / О. Б. Емішянц. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/50.pdf. – Заголовок з екрана.
7. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб : Питер, 2001. – 400 с.
8. Заїка В. Подолання кризових станів в умовах ініціювання особистісних трансформацій / В. Заїка // Соціальна психологія. – 2009. – № 3. – С. 101-110.
9. Зарицька В. В. Самоконтроль емоцій у структурі емоційного інтелекту / В. В. Зарицька // Вісник Одеського національного університету. Том 15. – Вип. 6. – 2010. – С. 43-53.
10. Киселёв Ю. А. Психодуховный кризис личности как психосоциальное явление : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ю. А. Киселёв. – М. : РГБ, 2005. – 199 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0642/050642012.pdf>.
11. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека / Г. С. Никифоров – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 192 с.
12. Переверзева И. А. Проявление индивидуальных различий на эмоциональности в функции контроля за эмоциональной экспрессией / И. А. Переверзева // Вопросы психологии, 1989. – № 1. – С. 113-117.
13. Проценко Н. В. Самоконтроль поведінки підлітка як попередній етап його подальшої реалізації / Н. В. Проценко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 6. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – С. 213–219.
14. Фонтана Д. Как справиться со стрессом / Д. Фонтана, Г. Перри ; пер. с англ. Т. М. Марьютиной // Фонтана Д., Перри Г. Как жить с вашей болью. – М. : Педагогика Пресс, 1995. – 352 с.
15. Екстремальна психологія : [підручник] / За заг. ред. О. В. Тімченка. – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.
16. Кризова психологія : [навч. посібн.] / За заг. ред. О. В. Тімченка. – 2-е вид. – Х. : НУЦЗУ, Миська друкарня, 2013. – 380 с.

Анотація

Потапчук Є. М., Потапчук Н. Д. Роль особистості як суб'єкта самозбереження в екстремальних та кризових ситуаціях. – Стаття.

У статті розглянуто проблему ролі особистості у контексті її самозбереження. Аналізується самоконтроль людини у складних ситуаціях як важлива умова самозбереження, показані способи реагування на критичні ситуації. Також розглянуто теоретичні засади самоконтролю особистості, його основні види. Охарактеризовані емоційні, когнітивні, поведінкові реакції, які можуть виникати у критичних ситуаціях, та розкриті наслідки їх неконтрольованості.

Ключові слова: роль, особистість, самоконтроль, кризові ситуації, емоційні реакції, поведінка.

Аннотация

Потапчук Е. М., Потапчук Н. Д. Роль личности как субъекта самосохранения в экстремальных и кризисных ситуациях. – Статья.

В статье рассмотрена проблема роли личности в контексте ее самосохранения. Анализируется самоконтроль человека в сложных ситуациях как важное условие самосохранения, отражены способы реагирования на критические ситуации. Также рассмотрены теоретические принципы самоконтроля личности, его основные виды. Охарактеризованы эмоциональные, когнитивные, поведенческие реакции, которые могут возникать в критических ситуациях, и раскрыты последствия их неконтролируемости.

Ключевые слова: роль, личность, самоконтроль, кризисные ситуации, эмоциональные реакции, поведение.

Summary

Potapchuk Ye. M., Potapchuk N. D. Role of personality as subject of self-preservation in emergency and crises situations. – Article.

The article discusses the concept of «self-control». Attention is paid to the self-control in emergency and crisis situations as an important condition for survival, shown how to respond to critical situations. Also, considered the theoretical foundations of self-control, his main types. Author examined the emotional, cognitive, behavioral responses, which may occur in critical situations, and disclosed the consequences of uncontrollability.

Key words: role, personality, self-control, crisis, emotional reactions, behavior.

УДК 159.9

І. І. Приходько
доктор психологічних наук,
професор, начальник
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України

ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ, ПІДТРИМАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРСОНАЛУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Трирічний досвід виконання службово-бойових завдань (далі – СБЗ) військовослужбовцями Національної гвардії України (далі – НГУ) в умовах проведення антитерористичної операції (далі – АТО) показав, що професійно-психологічна підготовленість військовослужбовця – це не просто бажана частина його майстерності, але й обов’язкова складова професійної діяльності [9]. Професійна майстерність військовослужбовця НГУ складається не тільки з військової спеціальної навченості, але і психологічної підготовленості. Якщо у людини немає такої підготовленості, немає і справжньої майстерності, будуть існувати проблеми в ефективності та результатах виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах [2]. У зв’язку з цим дуже важливо, щоб військовослужбовці змогли опанувати методи, які дозволяють розвинути необхідні професійно важливі якості, що забезпечують їх психологічну безпеку особистості (ПБО), в основі якої є не лише забезпечення фізичного виживання військовослужбовця в екстремальних умовах, але й збереження більш широкого функціонування особистості, фахівця, його здатності ефективно і професійно діяти. Тому великий інтерес представляє розроблення та впровадження програми формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналі екстремальних видів діяльності.

Проведений аналіз наукових досліджень з проблеми психологічної підготовки персоналу до екстремальної діяльності показав, що останніми тенденціями в її вирішенні є формування та розвиток професійно важливих якостей засобами психологічного тренінгу, на що вказують В. І. Барко, І. В. Вачков, М. М. Козяр, О. С. Колесніченко, М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, В. О. Лефтеров, С. Ю. Лебедева, Я. В. Мацегора, Л. І. Мороз, Н. В. Тарабріна, О. В. Тімченко, К. Фопель, С. І. Яковенко та багато ін. [1, с. 4-7, 11-16].

Так, В. О. Лефтеров визначив, що під психологічними тренінговими технологіями розуміють науково обґрунтовану і практично доцільну сукупність знань і засобів проведення психологічних тренінгів із персоналом різних організацій, яка сприяє високопродуктивному виконанню організаційних цілей і завдань [6]. На думку

автора, психотренінгові методи у системі професійної підготовки є сполучною ланкою між теорією і практикою психологічного забезпечення діяльності силових структур. Завдяки феноменам тренінгу можливо значно покращити якість професійної підготовки персоналу, продовжити його професійне довголіття.

Мета статті – розкрити основні заходи та зміст програми формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналі екстремальних видів діяльності.

Для вирішення проблеми формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у фахівців екстремальних видів діяльності у рамках дослідження була розроблена комплексна програма [8]. Теоретичним підґрунтям розробленої програми стала структурно-функціональна трансформаційна модель ПБО фахівця екстремального виду діяльності [3].

Під психологічною безпекою особистості фахівця екстремального виду діяльності розуміємо складну багаторівневу динамічну систему, що відображає ступінь психічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання службово-бойових завдань у звичайних та екстремальних умовах [8].

Метою розбудови системи ПБО є створення безпечних умов для її життєдіяльності та здійснення вибору, який визначатиме напрямок подальшої самореалізації особистості та її безпеку. Для її реалізації використовується потенціал чотирьох структурно-функціональних компонентів ПБО у звичайних умовах діяльності: морально-комунікативного, мотиваційно-вольового, ціннісно-смыслового та внутрішнього комфорту. Під час діяльності людини в екстремальних умовах, коли відбувається трансформація системи ПБО та створюються інші чотири структурно-функціональні компоненти, використовується потенціал: морально-вольової урегульованості, стратегій подолання стресових ситуацій, ціннісно-смысловий компонент та посттравматичне зростання / регрес.

У результаті теоретичних та емпіричних досліджень було виявлено, що ефективним ме-

ханізмом формування системи ПБО виступає її соціалізація, яка вносить певні обмеження у можливості самореалізації особистості (сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня «Я») [3]. Обминути ці обмеження допомагає механізм рефлексії, який сприяє реалізації особистісного рівня «Я». Саме рефлексія є джерелом трансформації системи ПБО, у тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності.

Ефективність функціонування системи ПБО персоналу екстремальних професій залежить від балансу між ризиконебезпечністю діяльності та створеними для її нівелювання умовами праці: проведення цілеспрямованої професійної підготовки до дій у типових екстремальних ситуаціях; час, що виділяється на відновлення; можливість для емоційного відреагування пережитих стресових ситуацій; спроможність отримання підтримки від соціального оточення; ефективність заходів психологічного супроводження діяльності тощо. Відсутність такого балансу призводить до деформації ПБО та виникненням таких типів, як «перекошення», «розщеплення», «сплощення» [8].

Значна інтенсивність специфічної діяльності може призводити до надмірного посилення одних якостей і знецінювання інших, при цьому у компоненті «внутрішній комфорт», який виконує регулюючу функцію у структурі ПБО, позитивна самооцінка може зберігатися внаслідок дії механізму суб'єктивної значущості параметрів самооцінювання. Однак такі «перекоши» негативно позначаються на можливостях особистості реалізуватися в інших сферах, не пов'язаних з професією (наприклад, вони ускладнюють створення родини).

Високі вимоги, що висувуються під час професіоналізації до одних структурних елементів ПБО (професійних знань та вмій) і низькі до інших (цінностей, що реалізуються у професійній діяльності) можуть стати причиною «розщеплення» структури ПБО. До «розщеплення» також можуть привести і суперечності між високою соціальною значущістю професійної місії фахівця екстремального виду діяльності та його захищеністю від зовнішніх корекційних впливів суспільства (наприклад, це стосується військовослужбовців, інформація про діяльність яких не є відкритою).

В умовах дії надмірних, повторних (хронічних) стрес-факторів система ПБО може остаточно збіднити, «сплощитися». При цьому характерним стає зменшення кількості важливих для особистості мотивів і цінностей, обмеження взаємодії: за кількістю соціальних об'єктів, з якими підтримується зв'язок, та того, що стає приводом для взаємодії, викривлення уявлення про себе (зменшення кількості «Я-образів», з якими ідентифікується особа, неадекватне уявлення себе через дію захисних механізмів самосвідомості).

Для позначення здатності до відновлення системи ПБО пропонується використання тер-

міну «пружність системи психологічної безпеки особистості», що відображує процес динаміки та трансформації системи ПБО під час впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища [8]. При цьому, під час діяльності в екстремальних умовах на певний час система ПБО «стискується», і таким чином захищається від небезпек зовнішнього середовища; коли гостра фаза минає, система знову «розтискується» та відновлюється. Після дії помірному стресу дана система не лише відновлюється, але й дає помітний приріст і певне зростання, стає більш диференційованою, забезпечує більшу здатність для розвитку особистості, підвищує якість взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Проте після дії надсильних або хронічно тривалих, повторювальних негативних впливів ця система не завжди спроможна відновитися до початкового рівня: може залишатися зі «сплощеною» ціннісно-смісловою сферою, термінальною мотивацією, обмеженою соціальною взаємодією та однобоким уявленням людини про себе. У результаті цього зменшується кількість «Я-образів», з якими ідентифікується особа, виникає неадекватне уявлення про себе через дію захисних механізмів самосвідомості, з'являються ознаки, характерні для посттравматичного стресового розладу або професійної деформації особистості.

Здатність до самовідновлення системи ПБО персоналу екстремального профілю діяльності залежить: від режиму праці та можливостей для відпочинку, спілкування з референтною групою та самореалізації в інших сферах життєдіяльності, а також від того, наскільки під час професіоналізації система ПБО сприяла формуванню механізмів емоційного відреагування на стресові впливи та здатності залучати зовнішні і внутрішні ресурси для їх подолання.

Для покращення відновлення системи ПБО персоналу екстремального профілю діяльності була розроблена комплексна програма, яка складається з проведення організаційних, психодіагностичних, психопрофілактичних, психокорекційних, психореабілітаційних заходів та надання психологічної допомоги на таких етапах:

1. Психологічна підготовка особового складу до ймовірних (типових) екстремальних ситуацій.

2. Оцінювання типу організації та рівня ПБО у військовослужбовців на етапі підготовки до виконання СБЗ, яке передбачає дії в екстремальних умовах, та прогнозування ефективності їх професійної діяльності у зазначених умовах.

3. Контроль психічного стану військовослужбовців в умовах екстремальної ситуації і надання необхідної екстреної психологічної допомоги.

4. Оцінювання рівня ПБО у військовослужбовців безпосередньо після прибуття з СБЗ, що виконували в екстремальних умовах, і надання психологічної допомоги особам, які її потребують.

5. Загальні та індивідуальні психореадаптаційні заходи для всього особового складу, який виконував СБЗ в екстремальних умовах.

6. Періодичний контроль за динамікою рівня ПБО у військовослужбовців, які потрапляли в екстремальні ситуації, з метою встановлення ознак психічних порушень.

7. Індивідуальна та групова психологічна реабілітація та корекція осіб з ознаками несприятливих порушень.

8. Психолого-психіатрична та медична експертизи військовослужбовців, які брали участь у виконанні СБЗ в екстремальних умовах, для прийняття рішення про їх придатність до подальшої військової служби.

Більш детально заходи програми формування, підтримання та збереження ПБО у персоналі екстремальних видів діяльності представлено у [3]. У даній статті розглянемо зміст основної частини цієї програми – соціально-психологічний тренінг «Спокій та порядок».

Під час розроблення програми тренінгу та його окремих елементів враховувалися наступні структурні складові його побудови та реалізації, які було визначено В. О. Лефтеровим [7]:

- вступна частина, що включає введення у розгорнуту тему (блок, модуль), підготовку тренінгового простору і технічного забезпечення до відповідних тренінгових процедур;

- інструктаж учасників щодо майбутніх дій, розподіл обов'язків;

- надання паузи для психологічного настроювання, мобілізації, осмислення і вироблення індивідуального або групового рішення;

- етап безпосередніх активних дій учасників, що включає виконання, програвання, презентації тощо;

- обговорення, аналіз, інтерпретація (як найбільш трудомістка частина аналізу) і трансферт (розгляд отриманих результатів у практичному аспекті);

- підбиття підсумків і завершення тренінгу (теми, блоку, модуля), під час якого визначаються напрямки і шляхи використання набутого досвіду за межами тренінгової групи;

- моніторинг результатів тренінгу (теми, блоку, модуля), що включає процедури вивчення та оцінювання загальних результатів тренінгу та того, чи були досягнуті поставлені цілі; моніторинг може здійснюватися під час тренінгового навчання, безпосередньо після його завершення і через деякий час після його закінчення.

За змістом соціально-психологічного тренінгу було сформовано чотири модулі, які відповідали структурним компонентам трансформаційної моделі ПБО фахівця екстремального виду діяльності у звичайних умовах. Вони були спрямовані на: (1) покращення процесу адаптації особового складу до екстремальних умов, пов'язаних з виконанням СБЗ; (2) розвиток морально-комунікативних якостей; (3) підвищення стійкості до стресу, що виникає під час виконання СБЗ при ускладненні оперативної

обстановки; (4) активізацію професійної мотивації; (5) здобуття навичок постановки реальних професійних цілей та їх досягнення; (6) отримання навичок саморегуляції поведінки в екстремальних умовах; (7) розвиток ціннісно-смыслові сфери у військовослужбовців; (8) корекцію негативних психічних реакцій та станів, які виникають при виконанні СБЗ в екстремальних умовах; (9) покращення якості сну.

У процесі розроблення програми тренінгу враховувалося, що у разі виконання особовим складом СБЗ в екстремальних умовах, структурно-функціональна модель ПБО трансформується. Тому у зазначені блоки тренінгу вводилися додаткові вправи [12], які були направлені на розвиток психологічних якостей, що входять до структурних компонентів моделі ПБО в екстремальних умовах діяльності: морально-вольова урегульованість (нормативність), стратегії подолання стресових ситуацій (копінги), ціннісно-смысловий та посттравматичне зростання / регрес.

У табл. 1 наведено структуру розробленого авторського соціально-психологічного тренінгу «Спокій та порядок».

Після завершення кожної вправи та заняття, яке триває 60 хвилин (тривалість усього тренінгу 16 годин без урахування часу на тестування), здійснюється розбір можливих варіантів дій особового складу у ситуаціях, що моделювалися, висвітлюються основні ключові моменти після проведених елементів тренінгу. Деякі елементи тренінгу (ситуаційно-рольові та ділові ігри) доцільно проводити під час занять з бойової та спеціальної підготовки, які ґрунтуються на максимально реальному відтворенні майбутніх екстремальних ситуацій, моделюванні різноманітних варіантів їх розвитку, чинених дій й емоційного фону виконання СБЗ.

Для оцінювання ефективності тренінгу після його завершення проводяться психодіагностичні дослідження особового складу, який брав у ньому участь, за допомогою авторської методики «Діагностика психологічної безпеки особистості» з визначенням рівня ПБО та її компонентів [10]. Після проведеного тренінгу у респондентів підвищується індекс ПБО та інших компонентів, розвивається впевненість у собі, зміцнюються навички надання психологічної та медичної допомоги співслужбовцям, він допомагає вирішувати власні психологічні проблеми.

Висновки. Розроблена комплексна програма формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналі екстремальних видів діяльності, зокрема її складова – соціально-психологічний тренінг «Спокій та порядок», дозволяють розвинути емоційну саморегуляцію і покращити нейтралізацію агресивних проявів, сформувати більшу толерантність до оточуючих, знизити ризик дезадаптації під час діяльності в екстремальних умовах, під-

Таблиця 1

Структура соціально-психологічного тренінгу «Спокій та порядок» для формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналу екстремальних видів діяльності

Назва модуля	Заняття	Орієнтовна тривалість (хв.)
Початок тренінгу	Тестування з використанням методики «Діагностика психологічної безпеки особистості»	30
Модуль 1 Покращення процесу адаптації особового складу до екстремальних умов, пов'язаних з виконанням СВЗ, розвиток морально-комунікативних та вольових якостей	Заняття 1	60, з них:
	1.1. Вступне слово ведучого. Ознайомлення учасників з метою, завданнями тренінгу.	5
	1.2. Знайомство: вправа «Контакт із групою»	5
	1.3. Вправа «Правила нашої групи»	10
	1.4. Збір очікувань від учасників тренінгу: вправа «Автобусна зупинка»	15
	1.5. Вправа «Рекомендація»	15
	1.6. Рефлексія заняття: вправа «Усна телеграма»	5
	1.7. Ритуал прощання: вправа «Дякуємо за приємне заняття»	5
	Заняття 2	60, з них:
	2.1. Ритуал привітання: вправа «Асоціація на самого себе»	5
	2.2. Вправа «Без керма»	10
	2.3. Вправа «Труднощі на шляху»	25
	2.4. Вправа «У кабінеті керівника»	10
	2.5. Рефлексія заняття: вправа «Тут і зараз»	5
	2.6. Ритуал прощання: вправа «Подаруй усмішку»	5
	Заняття 3	60, з них:
	3.1. Ритуал привітання: вправа «Знайомство»	5
	3.2. Малюнкова техніка «Діалог на папері»	25
	3.3. Вправа «Закон гармонії»	20
	3.4. Рефлексія заняття	5
	3.5. Ритуал прощання: вправа «Приємно сказати...»	5
	Заняття 4	60, з них:
	4.1. Ритуал привітання: вправа «Знайомство»	5
	4.2. Вправа «Пластилін»	10
	4.3. Вправа «Незаселений острів»	35
	Рефлексія заняття: вправа «Літаки»	5
	Ритуал прощання: вправа «Лотос»	5
	Заняття 5	60, з них:
	5.1. Ритуал привітання: вправа «Лото»	5
	5.2. Вправа «Кулька і гиря»	15
5.3. Робота у групі: притчі «Зроби спробу», «Урок метелика», «Про каву»	20	
5.4. Вправа «Сірники»	10	
5.5. Рефлексія заняття. Діалог Аліси та Чеширського кота	5	
5.6. Ритуал прощання: вправа «Чарівне слово»	5	

Продовження таблиці 1

Модуль 2 Підвищення стійкості до стресу, що виникає під час виконання СБЗ при ускладненні оперативної обстановки, формування продуктивних та активних копінг-стратегій, активізація професійної мотивації, здобуття навичок постановки реальних професійних цілей та їх досягнення, отримання навичок саморегуляції поведінки в екстремальних умовах	Заняття 6	60, з них:
	6.1. Ритуал привітання: вправа «Павутина»	5
	6.2. Вправа «Асоціативні ряди»	10
	Малюнокова техніка «Мій стрес»	20
	Вправа «Якщо б ..., то я почав би ...»	15
	6.5 Рефлексія заняття: вправа «Веселка»	5
	6.6 Ритуал прощання: вправа «Враження»	5
	Заняття 7	60, з них:
	7.1. Ритуал привітання: вправа «Асоціації»	5
	7.2. Вправа «Оцінка стресорів»	10
	7.3. Практичне завдання «Відпрацювання алгоритму дій під час стресової ситуації»	30
	7.4. Рефлексія заняття: вправа «Сонячні промені», пам'ятка «Як перехитрити стрес»	10
	7.5. Ритуал прощання: вправа «Листи»	5
	Заняття 8	60, з них:
	8.1. Ритуал привітання: вправа «Павутина»	5
	8.2. Вправа «Нахаба»	10
	8.3. Рольова гра: демонстрація різних типів копінг поведінки	15
	8.4. Обговорення основних стратегій поведінки	20
	8.5. Рефлексія заняття: вправа «Асоціація із зустріччю»	5
	8.6. Вправа «Аплодисменти»	5
	Заняття 9	60, з них:
	9.1. Ритуал привітання: вправа «Торкнись мене»	5
	9.2. Вправа «Бути нескромним»	10
	9.3. Вправа «Шлях до мети»	15
	9.4. Вправа «Сходінки досягнень»	15
	9.5. Вправа «Стріла»	5
	9.6. Рефлексія заняття	5
	9.7. Ритуал прощання: вправа «Піраміда почуттів»	5
	Заняття 10	60, з них:
	10.1. Ритуал привітання: вправа «Прислухатися до себе»	5
	10.2. Вправа «Моя майбутня самореалізація»	10
	10.3. Вправа «Мотивація»	30
	10.4. Вправа «Налаштуйся на успіх»	5
10.5. Рефлексія заняття	5	
10.6. Ритуал прощання: вправа «Шар бажань»	5	
Заняття 11	60, з них:	
11.1. Ритуал привітання: вправа «Привітання»	5	
11.2. Вправа «Тільки сидіти»	5	
11.3. Вправа «Антистресова релаксація»	20	
11.4. Вправа «Арт салон»	20	
11.5. Рефлексія заняття	5	
11.6. Ритуал прощання: вправа «Я бажаю всім...»	5	

Закінчення таблиці 1

Модуль 3 Розвиток ціннісно-смыслові сфери у персоналу екстремальних видів діяльності	Заняття 12	60, з них:
	12.1. Ритуал привітання: вправа «Ім'я»	5
	12.2. Вправа «Кола життя»	10
	12.3. Вправа «Епітафія»	30
	12.4. Домашнє завдання: вправа «Автонекролог»	5
	12.5. Рефлексія заняття	5
	12.6. Ритуал прощання: вправа «Подарунок»	5
	Заняття 13	60, з них:
	13.1. Ритуал привітання: вправа «Дитячі мрії»	5
	13.2. Обговорення домашнього завдання	10
	13.3. Вправа «Цілі, цінності, таланти»	35
	13.4. Рефлексія заняття	5
	13.5. Ритуал прощання: вправа «Думка»	5
Модуль 4 Корекція негативних психічних реакцій та станів, які виникають при виконанні СБЗ в екстремальних умовах, покращення якості сну, підвищення цінності життя	Заняття 14	60, з них:
	14.1. Ритуал привітання: вправа «Я у тебе навчився»	5
	14.2. Вправа «Мобілізуєча мікропауза»	15
	14.3. Вправа «Образ Я»	25
	14.4. Вправа «Бар'єр»	5
	14.5. Рефлексія заняття: вправа «Які почуття з'явилися на занятті»	5
	14.6. Ритуал прощання: вправа «Піраміда позитивних почуттів»	5
	Заняття 15	60, з них:
	15.1. Ритуал привітання: вправа «Позитивний монолог»	15
	15.2. Вправа «Ехо»	20
	15.3. Вправа «Страхи – у бажання»	15
	15.4. Рефлексія заняття: вправа «Зворотний зв'язок»	5
	15.5. Ритуал прощання: вправа «Чарівний клубок»	5
	Заняття 16	60, з них:
	16.1. Ритуал привітання: вправа «Комплімент зовнішності»	5
	16.2. Вправа «Що найцінніше у цьому світі?»	10
	16.3. Вправа «Ліцензія на щастя»	15
	16.4. Вправа «Як я себе оцінюю»	10
	16.5. Вправа «Внутрішній діалог»	10
	16.6. Рефлексія заняття: вправа «Що я придбав?»	5
16.7. Ритуал прощання: вправа «Соняшник»	5	
Завершення тренінгу	Тестування з використанням методики «Діагностика психологічної безпеки особистості»	30

вищити нервово-психічну стійкість, покращити показники комунікативних якостей та контроль відповідності над поведінкою.

У результаті розвиваються не тільки особистісні і професійно важливі якості у персоналу екстремальних видів діяльності, але й буде сформовано добре диференційований професійний образ світу, у майбутньому можна прогнозувати події власного життя, уникати небажаних для самореалізації ситуацій, розбудовувати соціально-пси-

хологічне середовище за власним планом та виконувати провідну роль у стосунках з іншими.

Після проведеного тренінгу особистий склад стає відкритий новому досвіду, новим способам взаємодії, вони не бояться нових завдань, складних життєвих ситуацій. Побудовані стосунки з оточуючим середовищем не лише дозволяють в екстремальних ситуаціях залучати власний зовнішній ресурс (допомогу від оточення), але й сприяють постійному збагаченню особистості фахівця.

Література:

1. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга : [учеб. пос.] / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 176 с.

2. Динаміка психічних станів військовослужбовців сил охорони правопорядку при виконанні службово-бойових завдань під час масових заворушень : [монографія] / [І. І. Приходько, О. В. Тімченко, А. А. Лиман та ін.]; За заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2016. – 130 с.

3. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : [монографія] / І. І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

4. Козяр М. М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях / М. М. Козяр. – Львів : СПОЛОМ, 2004. – 376 с.

5. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : [навч. посіб.] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

6. Лефтеров В. О. Професійна підготовка фахівців екстремальних видів діяльності засобами психотренінгових технологій / В. О. Лефтеров // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2015. – № 2 (33). – С. 28-31.

7. Лефтеров В. О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ : [монографія] / В. О. Лефтеров. – Том II : Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження. – Донецьк : ДЮІ, 2008 – 286 с.

8. Приходько І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І. І. Приходько. – Х., 2014. – 40 с.

9. Приходько І. І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні антитерористичної операції / І. І. Приходько // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2015. – № 2 (33). – С. 35-39.

10. Приходько І. І. Розробка психодіагностичного інструментарію визначення психологічної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності / І. І. Приходько // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 2 (1). – С. 312-322.

11. Професійно-психологічний тренінг : [підручник] / Л. І. Мороз, С. І. Яковенко. – К. : Вид. Паливода А.В., 2011. – 252 с.

12. Професійно-психологічний тренінг військовослужбовців Національної гвардії України : [монографія] / [О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін.]; За заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2016. – 281 с.

13. Психологічна підготовка водіїв внутрішніх військ МВС України до керування транспортним засобом в екстремальних умовах діяльності : [навч. посіб.] / [Я. В. Мацегора, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін.]. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 127 с.

14. Психологія екстремальної діяльності : [навч. посіб.] / [І. І. Приходько, О. С. Колесніченко, О. В. Тімченко та ін.]; За заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2015. – 408 с.

15. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб : Питер, 2001. – 272 с.

16. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / К. Фопель. – 2-е изд. – М. : Генезис, 2005. – 267 с.

Анотація

Приходько І. І. Програма формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналу екстремальних видів діяльності. – Стаття.

У статті подано результати розроблення комплексної програми формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналу екстремальних видів діяльності, складовою якої є соціально-психологічний тренінг «Спокій та порядок». За змістом тренінг складається з чотирьох модулів, які відповідають структурним компонентам трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності. Тренінгові вправи спрямовані на: покращення процесу адаптації особового складу до екстремальних умов, пов'язаних з виконанням службово-бойових завдань; розвиток морально-комунікативних якостей; підвищення стійкості до стресу, що виникає під час ускладнення оперативної обстановки; активізацію професійної мотивації; отримання навичок саморегуляції поведінки в екстремальних умовах, а також постановки реальних професійних цілей та їх досягнення; розвиток ціннісно-сміслової сфери; корекцію негативних психічних реакцій та станів, які виникають при виконанні службово-бойових завдань в екстремальних умовах; покращення якості сну.

Ключові слова: екстремальна діяльність, психологічна безпека особистості, соціально-психологічний тренінг, військовослужбовці.

Аннотация

Приходько И. И. Программа формирования, поддержки и сохранения психологической безопасности личности у персонала экстремальных видов деятельности. – Статья.

В статье представлены результаты разработки комплексной программы формирования, поддержки и сохранения психологической безопасности личности у персонала экстремальных видов деятельности, составляющей которой является социально-психологический тренинг «Спокойствие и порядок». По содержанию тренинг состоит из четырех модулей, которые соответствуют структурным компонентам трансформационной модели психологической безопасности личности специалиста экстремального вида деятельности. Тренинговые упражнения направлены на: улучшение процесса адаптации личного состава к экстремальным условиям, связанным с выполнением служебно-боевых задач; развитие морально-коммуникативных качеств; повышение устойчивости к стрессу, возникающему во время усложнения оперативной обстановки; активизацию профессиональной мотивации; получение навыков саморегуляции поведения в экстремальных условиях, а также постановки реальных профессиональных целей и их дости-

жения; развитие ценностно-смысловой сферы; коррекцию негативных психических реакций и состояний, возникающих при выполнении служебно-боевых задач в экстремальных условиях; улучшение качества сна.

Ключевые слова: экстремальная деятельность, психологическая безопасность личности, социально-психологический тренинг, военнослужащие.

Summary

Prykhodko I. I. The program of formation, maintenance and preservation of individual psychological security personnel in extreme activities. – Article.

The article presents the results of the development of a comprehensive program of formation, maintenance and preservation of individual psychological security personnel in extreme activities, part of which is a socio-psychological training «Calmness and order». On the content the training

consists of four modules that correspond to the structural components of the transformational model of personality psychological security specialist adventure activity. Training exercises are aimed at: improving the adaptation process personnel to extreme conditions associated with the performance of service and combat missions; development of moral and communication skills; increase resistance to stress, which occurs during a complication of situation; activation of professional motivation; acquiring skills of self-regulation of behavior in extreme conditions, as well as setting a real professional goals and achieving them; the development of value-semantic sphere; correction of negative psychological reactions and conditions arising in the performance of service and combat missions in extreme conditions; improve sleep quality.

Key words: extreme activities, psychological security of the individual, social and psychological training, military.

УДК 159.9

О. В. Тімченко
доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології
Національного університету цивільного захисту України

Ю. М. Ширококов
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології та педагогіки
Харківського національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ «БОРОТЬБА» У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПОЛОНУ

У ході проведення антитерористичної операції на Донбасі було звільнено понад три тисячі військовослужбовців, які перебували у полоні на території самопроголошених республік. На сьогодні ще більше ніж 100 залишаються у неволі [1]. Проблема боротьби військовополонених привертає до себе пильну увагу дослідників у різних сферах наукового пошуку. Але аспекти боротьби військовополонених проти ворога у сучасній війні залишаються маловивченими. Питанням особистісних переживань внутрішніх протистоянь військовослужбовців у психологічному просторі полону уваги приділено недостатньо [2].

Простір полону, на думку К. А. Пахалюка, складають інституційне середовище, мета захоплення, режим утримання та примусової праці військовополонених [3]. На нашу думку, під час перебування військовослужбовця у полоні, утворюється інституційне середовище протистояння між стратегіями поведінки особистості: подальше протистояння ворогу; ухилення від конфліктів та виживання; компромісні домовленості з тими, хто утримує; остання стратегія поведінки призводить до колаборації, що і створює психологічний простір «боротьба», який впливає на особистість військовополонених, викликаючи у них різні реакції агресії.

Таким чином, вивчення проблеми психологічного простору «боротьба» залишається актуальною. На сьогодні у вітчизняній військовій психології не визначені особливості схильності до військовополонених агресії. Перебування військовополоненого у психологічному середовищі внутрішнього протистояння між вибором стратегії поведінки «протистояння», «ухилення» чи «колаборації», створює усі підстави для проведення самостійного дослідження.

Попри важкі умови у концентраційних таборах Другої світової війни, у психологічному просторі «боротьба», військовослужбовці поведилися дуже достойно, показуючи іншим приклади мужності, стійкості, вірності військовому обов'язку. Навіть у таборах смерті вони створювали інтернаціональні організації військовополонених, зв'язувалися з місцевими антифаши-

стами, організували втечі товаришів [4].

Наймасштабнішим проявом боротьби став масовий виступ військовополонених у концтаборі Собібор (1943 р.). Після вдалої втечі більшості ув'язнених табір був закритий, а на його місці були пропахані сільськогосподарські угіддя [5].

Нам відомі і факти організації боротьби військовополонених проти адміністрації у концтаборі Дахау. Підпільний комітет був утворений восени 1943 року. До складу комітету входили: група опору, військовий відділ з підготовки збройного повстання та центр підпілля, який був розташований у лазареті. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, підбирали надійних людей і створювали бойові групи для збройного повстання. Ув'язнені, які працювали у збройовій майстерні, проносили у Дахау частинами пістолети. У самій майстерні були приховані автомати і гвинтівки, готові у будь-який момент до бою [6].

Навіть у камерах смертників військовополонені продовжували боротьбу. Колишній учасник цих подій Ю. Ібрагімов згадує: «Приблизно через місяць після нашого прибуття у в'язницю у нас був створений підпільний комітет, в який входило 9 осіб <...> Коли нас привезли у Тирасполь, це було у серпні 1943 року, у камері для смертників утримувалося 7 осіб, засуджених до вищої міри покарання <...> Серед нас був один з керівників Тульчинської підпільної організації, був він без обох ніг, ходив на протезах. Через кілька днів після нашого прибуття до слідчої в'язниці зі Жмеринки, вони втекли <...> Ми сиділи на другому поверсі, на цьому ж поверсі була канцелярія в'язниці для заарештованих румунських офіцерів <...> І ось вночі під якимось приводом смертники попросили відкрити двері їх камер і кинулися на охорону. Той товариш, який був без обох ніг, озброївся прутом, вирваним з віконної решітки, і з гучним криком «пожежа» гнав охорону вниз, охорона у паніці стріляла по своїм. Таким чином, всі смертники вискочили у двір, вбили охорону біля воріт і вибігли на вулицю <...> Не зміг бігти тільки той, хто був без ніг ...» [7].

З початком війни проти фашистської Німеччини багато бійців Української Повстанської

Армії, створеної у 1939 році, були призвані до лав Червоної армії СРСР за мобілізацією. Тож не дивно, що ці військовослужбовці охоче здавалися у полон і далі охоче вступали у націоналістичні формування вермахту, тому, що полон для них ставав можливістю вступити у відкриту боротьбу проти СРСР [8]. Після закінчення Другої світової війни свою боротьбу проти СРСР ці бійці продовжували вже у радянському полоні. Про те, що з себе представляли українські націоналістичні організації у таборах НКВС у своїх дослідженнях зазначав В. Козлов [9]. Досить швидко пройшовши період адаптації і статусного самоствердження у таборах, освоївши механізм «виживання», українські націоналісти могли дозволити собі повернення до формулювання політичних цілей, занять пропагандою і навчанням нової зміни.

Військовослужбовці Вермахту, які опинилися у радянському полоні також по різному сприймали психологічне середовище боротьби. Один з молодих офіцерів характеризував свої переживання за колючим дротом як процес соціального дорослішання: «Зі слабого хлопчика я перетворився у зарослого бородою чоловіка, багато пережив горя і поневірянь, але важкі випробування зміцнили мене, тепер вже не страшно дивитися вперед» [10].

Таким чином, військовослужбовці у ситуації військового полону, у різних умовах утримання можуть перебувати у психологічному просторі «боротьба» та демонструвати різні форми непокори.

Мета дослідження – на основі опитування респондентів та узагальнення отриманої від них інформації визначити особливості прояву психологічного простору «боротьба» у військовослужбовців під час полону.

Проведене опитування 94 військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, дало можливість визначити умови, в яких утримувалися військовополонені, психологічні особливості середовища «боротьба» та притаманні військовополоненим форми поведінки у цьому психологічному просторі.

Умови утримання військовополонених, мають свої характерні особливості у залежності від кількісного складу бойовиків. Адже кількість

тих, хто утримував наших воїнів у полоні, визначає можливості охорони, господарських споруд, які використовувалися для утримання полонених (підвали, ангари, ферми, приміщення, що належали силовим структурам МВС, СБУ та ін.). Опитані військовослужбовці показали, що під час перебування у полоні умови утримання можна розділити на чотири основних типи (рис. 1).

Так 41,5% респондентів показали, що їх утримували у таборах для військовополонених, у яких знаходилося від 100 до 300 осіб. Для утримання використовувалися споруди ферм та ангари заводів, іноді наметові містечка [11].

Забезпечення базових потреб полонених у таборах організувалося за принципами наявної в Україні пенітенціарної системи, тільки з певними обмеженнями. Це відбувалося у силу того, що серед охоронців значна кількість мала досвід роботи у подібних установах. Для запобігання втеч та бунтів адміністраціями таборів застосовувалися різноманітні заходи: офіцерів виокремлювали від солдат, а тих, хто демонстрував приклади мужності – завжди утримували на одинці (серед опитаних нами військовополонених 2,1% опитаних утримувалися окремо від решти, до них застосовувалися жорсткі впливи, позбавлення сну, їжі, засобів гігієни).

Військовополонені, які проживали у таборах умовно поділявся на дві групи: тих, хто адаптувалися до табірної життя, і тих, які не пройшли процес адаптації (як правило щойно прибулі). Саме на другу категорію припадав найбільший відсоток смертності. Крім того, для військовополонених, які утримувалися у таборах, була характерною закономірність, виявлена Б. Беттельхаймом: ті, хто тривалий час перебував у полоні, були більш лояльні до табірної адміністрації, ніж ті, які тільки що прибули [12].

Проживання у бараках «розмивало» армійську структуру у середовищі військовополонених та змінювали систему взаємовідносин між ними. На думку Р. Ю. Смехнова, ситуація полону пробуджувала людські пороки: зрада, злочинство, егоїзм, грубість, жорстокість і байдужість ставали нормою табірної життя [13].

Взагалі табірне проживання характеризувалася монотонією та одноманітністю повсякден-

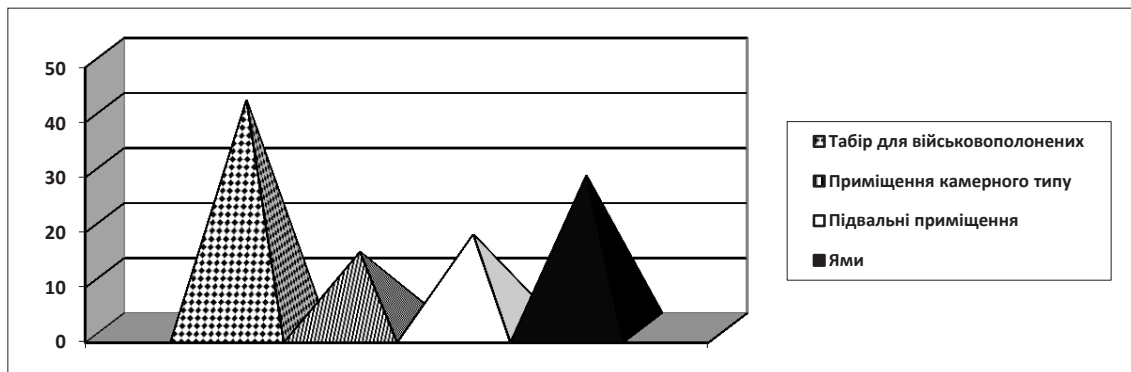

Рис 1. Типові місця утримання українських військовополонених

ної діяльності. Щодня військовополонені переживали одні і ті ж ситуації та виконували одні й ті ж дії. Життя обмежувалося лише задоволенням базових потреб. Всі помисли зосереджувалися на одному: пережити сьогоднішній день. За спогадами 19,1% респондентів такі умови проживання надавали можливість об'єднати зусилля боротьби та організувати спротив тим, хто утримував у полоні українських військових.

У приміщеннях камерного типу під час полону утримували 13,8% респондентів. Для цього бойовики використовували споруди, що належали колишнім структурам МВС, СБУ та митниці [14].

Кількість полонених, які знаходилися у камерах, доходила до 50 осіб. Характерною особливістю проживання військовополонених у таких умовах була ситуація скупчення великої кількості військовослужбовців у невеликому приміщенні. У камерах будівель установ, які до недавнього належали силовим структурам України, військовополоненим дозволяли слухати радіо, але українські станції часто глушили. На відміну від підвалів, про які ми будемо говорити нижче, приміщення камерного типу були обладнані місцями загального користування та мали вікна, а самі споруди містили санітарні частини або лазарети.

Тих, хто демонстрував приклади мужності, бойовики переміщували в одиночні камери та знижували кількість їжі. Характерною особливістю проживання військовополонених у приміщеннях камерного типу було змішане утримання військовослужбовців Збройних сил, цивільних осіб та бойовиків, які на думку командирів незаконних збройних формувань були винні у злочинах (зрада, дезертирство, мародерство та ін.). Проживання у приміщеннях камерного типу, з одного боку, створювало умови для подальшого протистояння тим, хто утримував полонених, а з іншого – фактично унеможливлювало втечу та ускладнювало об'єднання військовополонених для загального спротиву ворогу.

Крім того, з військовополоненими постійно знаходилися поруч сторонні особи, які спостерігали за їх діями та інформували адміністрацію закладу про всі вчинки, а іноді і навіть розмови полонених. 4,3% респондентів зазначили, що військовополонені, які активно спілкувалися з цивільними особами, або з бойовиками, які також утримувалися у камерах, могли стати об'єктами тиску та навіть побоїв зі сторони своїх товаришів для покарання за дружні стосунки з ворогом.

27,7% респондентів, яких утримували у безпосередній близькості до лінії розмежування ворогуючих сторін, вказують, що характерною особливістю їх утримання були розташування військовополонених для проживання в ямах в антисанітарних умовах, без можливості задоволення гігієнічних норм та базових потреб.

Військовополонені змушені були відправляти природні потреби в ямах, зберігати власну сечу у пластикових пляшках та вживати для та-

мування спраги і запобігання смерті від обезводнення. Вони не мали можливості митися та прасувати одяг, постійно піддавалися знущанням, приниженням, побоям та тортурам.

Військовополонених часто перевозили з місця на місце, пересажували в інші ями, кожного разу обіцяли вбити, у ході переміщень не годували, забороняли спати та залучали для транспортування озброєння та боеприпасів, риття траншей та інших інженерних робіт.

Утримання полонених в ямах дозволяло бойовикам залучати меншу кількість охоронців та створювало додаткові можливості для швидкої ліквідації полонених за допомогою гранати або вогнепальної зброї. Усе вищезазначене утворювало умови для пасивно-агресивного протистояння ворогу з боку українських військовополонених.

Опитані, яких утримували у підвальних приміщеннях (17%), описують проживання в умовах сильного затемнення, без вікон з поганою циркуляцією повітря. Замість ліжок, у кращому випадку, були металеві полки, а іноді – просто матраци, розкладені на бетонній підлозі. Відсутність свіжого повітря та сонячного світла призводила до прояву сильних негативних реакцій військовополонених як до ворога, так і до своїх товаришів.

Такі умови дуже сильно тиснули психологічно на полонених. Крім того, ті, хто утримували військовослужбовців, постійно намагалися схилити їх до співпраці. У своїх спогадах О. Машонкін писав наступне: «Серед нас у камері були «стукачі», ми потім зрозуміли і вже нічого не говорили зайвого. Тому слідчі говорили, що «стукачем» можна заробити бали, швидше відпустять. Кілька людей їх заробили...» [15].

Перебування військовополонених у таких умовах створює середовище агресії, яке спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких запідозрили у співробітництві з ворогом. В окремих випадках, коли колабораціоністів у приміщенні більшість, агресія спрямовується на військовослужбовців Збройних Сил України.

Таким чином, утримання військовополонених відрізняється за наступними характеристиками:

1. У таборах для військовополонених спостерігається об'єднання військовослужбовців у групи з метою організації спротиву тим, хто їх утримує.

2. В умовах використання приміщень камерного типу або підвалів для утримання військовополонених мають місце прояви агресії, яка спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких підозрюють у співробітництві з бойовиками.

3. Військовополоненим, яких утримують в ямах, притаманними є прояви пасивно-агресивного протистояння ворогу.

Переважає більшість респондентів (75,5%) зазначає, що найнебезпечнішою формою поведінки полоненого є відкрита агресія. Іншими словами, коли полонений нападає на тих, хто

його затримав, робить спроби заволодіти зброєю, здійснює необдумані спроби втечі, навіть, коли це безглуздо. У таких фазах полону, як «захоплення», «транспортування» та «перший допит», агресивного військовополоненого можуть просто вбити, або показово катувати, щоб налякати решту затриманих.

Агресивно налаштованих полонених просто знищують, навіть якщо це і не вигідно бойовикам, які розраховували на отримання інформації, обмін на своїх або викуп. Після вбивства військовополоненого при свідках представники ворожої сторони озлоблюються на інших полонених, як на небажаних свідків, бо відчувають себе приреченими у майбутньому до відповідальності за скоєний військовий злочин.

Військовополонені, які бачили смерть свого товариша, отримують психічну травму, як від побаченого, так і від усвідомлення того, що вони стали свідками вбивства. Це знижує шанси на виживання в полоні, адже такі переживання руйнують психіку воїна. У цих умовах у деяких військовополонених спостерігається ескаляція агресії проти тих, кого запідозрили у зраді. 6,4% опитаних зазначили, що у психологічному просторі «боротьба», найбільш небезпечними стають нерозважливо агресивні військовополонені, які всі вчинки здійснюють спонтанно без попередньої підготовки, тим самим наражаючи на смертельну небезпеку себе та інших полонених.

Не менш небезпечні форми неприхованої агресії демонструють обачливо-агресивні полонені, які у психологічному просторі «боротьба» обирають сторону ворога. За даними 20,2% опитаних, такі полонені погоджуються розстрілювати своїх товаришів, беруть участь у знущаннях зі спів службовцями, під виглядом надання допомоги полоненим приймають участь у допитах та намагаються схилити військовополонених до колаборації.

53,2% опитаних зазначили, що у психологічному просторі «боротьба» найбільш ефективно діють ті військовополонені, хто проявляв стійкість, розумну сміливість та обережність. Таким військовополоненим, як правило, притаманна пасивно-агресивна поведінка. Психологічний тиск ситуації полону зміцнює їх упевненість у собі, вони морально підтримують інших, надають психологічну допомогу слабким, сприяють адаптації тих, кого полонили нещодавно. Допмагаючи іншим, вони знаходять психологічний ресурс виживання у полоні.

Серед опитаних 67% зазначили, що апатичні стани завжди притаманні психологічному середовищу «боротьба». Однак апатія завжди переривається спалахами безпорадної агресії. 29,8% військовослужбовців відмітили, що стан апатії для них був характерним на протязі усього часу перебування у полоні. Для цих військовослужбовців монотонія життя у полоні, переживання страху і безпорадності супроводжувалося інфантильною поведінкою, плаксивістю, зміною

настроїв, емоційним зближенням з представниками ворогуючої сторони та навіть співробітництвом з ними.

Таким чином, військовополонені у психологічному просторі «боротьба» поділяються на:

1. Нерозважливо-агресивних, для яких характерні прояви безрозсудної сміливості (напад на охорону, спроби заволодіти зброєю, необдумані спроби втечі, розправи над зрадниками та ін.).

2. Обачливо-агресивних, які беруть участь у знущаннях та розстрілах своїх товаришів.

3. Пасивно-агресивних, яким притаманні прояви стійкості, розумної сміливості та обережності.

4. Апатичних, які характеризувалися інфантильною поведінкою, плаксивістю, легкими змінами настроїв та ін.

Висновки. Перебування військовослужбовця під час полону у психологічному просторі «боротьба» призводить до трансформації його поведінки від агресивної до апатичної.

Умови утримання військовополонених відрізняються за наступними характеристиками: (а) у таборах для військовополонених спостерігаються об'єднання військовополонених у групи з метою організованого спротиву представникам ворогуючої сторони; (б) в умовах використання приміщень камерного типу, або підвалів, мають місце прояви агресії, яка спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких запідозрили у співробітництві з ворогом; (в) для військовослужбовців, яких утримували в ямах, притаманними є прояви пасивно-агресивного протистояння.

Військовополонених у психологічному просторі «боротьба» умовно можна розділити на наступні типи: (а) нерозважливо-агресивні, характерним проявом для яких є безрозсудна сміливість; (б) обачливо-агресивні, які проявляють агресію до своїх товаришів; (в) пасивно-агресивні, яким притаманні прояви стійкості, розумної сміливості та обережності; (г) апатичні, які характеризуються інфантильною поведінкою, плаксивістю, легкими змінами настроїв та ін.

Література

1. Кобза В. Незламні. Спогади полонених / В. Кобза // Військо України. – 2015. – № 09 (179). – С. 12–17.
2. Ширококов Ю. М. Особливості деформації особистості полонених під час перебування у психологічному просторі наживи / Ю. М. Ширококов // International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings, December 28–29, 2016. – Kielce : Holy Cross University. – P. 284–287.
3. Пахалюк К. А. Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленных на острове Нарген (1915–1918 гг.) / К. А. Пахалюк // Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало. – М., 2014. – С. 100–128.

4. Логунова В. В. В подполье Бухенвальда / В. В. Логунова. – Рязань : Рязанское книжное издательство, 1961. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maxima-library.org/mob/b/349924>.

5. Новичков М. Концентрационный лагерь Собибор: история. Побег узников из концлагеря Собибор / Новичков Максим // FB.ru. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://fb.ru/article/243685/kontsentratsionnyiy-lager-sobibor-istoriya-pobeg-uznikov-iz-kontslagerya-sobibor>.

6. Бикташев В. М. Мы старше своей смерти: Записки узника Дахау / В. М. Бикташев // Лит. запись С. С. Саитова при участии В. Я. Канторовича. – Изд. 4-е, доп. и перераб. – Уфа : Башк. кн. изд-во, 1990. – 352 с.

7. Финкельштейн И. В рядах народных мстителей / Иосиф Финкельштейн // Проект холокост на Украине. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pluto.hor.ru/holocaust/geroizm.html>.

8. Гончарук Г. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах : [монография] / Г. Гончарук, А. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2001. – 180 с.

9. Козлов В. Социум в неволе: конфликтная самоорганизация лагерного сообщества и кризис управления ГУЛАГом (конец 1920-х – начало 1950-х годов) / Владимир Козлов // Общественные науки и современность, 2004. – № 6. – С. 122-136.

10. Нагорная О. С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922) / О. С. Нагорная. – М. : Новый хронограф, 2010. – 440 с.

11. Жихарева О. Война, плен и мир Андрея Боклага. Воспоминания бойца АТО о войне, мире и плене / Ольга Жихарева // печатное издание ГП НПКГ «Зоря»-«Машпроект». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vdmironov.livejournal.com/57667.html>.

12. Bettelheim V.: Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft / V. Bettelheim. – Frankfurt a.M. Fischer, 1989. – P. 115.

13. Смехнов Р. Ю. Эффективность труда интернированных немцев (на примере Украинской ССР) / Р. Ю. Смехнов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. № 2 (16) : в 2-х ч. – Тамбов : Грамота, 2012. – Ч. II. – С. 195–198.

14. Шрамович В. Как «Моторола» убил пленного «киборга» – рассказ очевидца / В. Шрамович // ВВС Україна 16 апреля 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bbc.com/>

ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150416_ru_s_branovytsky_death_witness_sova_interview.

15. Маркович В. Русский поп избивал пленных солдат железным крестом – рассказ киборга / Василь Маркович // Головні новості України. Зок. net 16 апреля 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.zoko.net/2015/08/blog-post_77.html.

Анотація

Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Особливості прояву психологічного простору «боротьба» у військовослужбовців під час полону. – Стаття.

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуті основні характеристики психологічного середовища «боротьба». Проведено дослідження психологічних особливостей умов сучасного військового полону. Визначено основні типи військовополонених в антитерористичній операції.

Ключові слова: військовослужбовці, військовополонені, психологічний простір «боротьба», антитерористична операція.

Аннотация

Тимченко А. В., Широбоков Ю. Н. Особенности проявления психологического пространства «борьба» у военнослужащих во время плена. – Статья.

Статья посвящена проблеме военного плена. Рассмотрены основные характеристики психологической среды «борьба». Проведено исследование психологических особенностей условий современного военного плена. Определены основные типы военнопленных в антитерористической операции.

Ключевые слова: военнослужащие, военнопленные, психологическое пространство «борьба», антитерористическая операция.

Summary

Timchenko O. V., Shyrobokov Yu. M. Peculiarities of the psychological environment of «struggle» servicemen in captivity. – Article.

The article deals with the problem of military captivity. The basic characteristics of the psychological environment of “struggle” have been reviewed. The study of the conditions of psychological characteristics of the modern military captivity has been conducted. To identify the main types of prisoners of war in the anti-terrorist operation.

Key words: serviceman, prisoners of war, the psychological environment of “struggle” anti-terrorist operation.

УДК 343.951

О. М. Цільмак
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Одеського державного університету внутрішніх справ

ЗАГАЛЬНІ ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЕВРИСТИЧНИХ МЕТОДІВ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

На сучасному етапі реформування органів досудового розслідування Національної поліції України є низка проблемних питань, які потребують негайного вирішення, серед яких – модифікація, стандартизація, розробка, удосконалення та систематизація криміналістичних методів.

Вивчаючи характер злочинної діяльності, хотілося б наголосити на тому, що сучасні правопорушники найбільш ретельно та копітко готуються до скоєння правопорушення, обираючи при цьому найбільш новітні, витончені та креативні способи. У зв'язку з цим органи досудового розслідування Національної поліції України потребують оновлення та удосконалення методичного забезпечення.

Успішність та результативність досудового розслідування кримінального правопорушення найбільшою мірою залежить від уміння слідчих обрати найбільш надійні та ефективні криміналістичні методи. На сьогодні під час досудового розслідування кримінального правопорушення слідчі не завжди використовують евристичні методи.

Після прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України [1] (надалі – КПК), процесуальна складова досудового розслідування стала іншою та відрізняється своєю особливою інформаційно-аналітичною та пошуково-пізнавальною спрямованістю. Тому озброєння слідчих набором універсальних інструментів (методів), які у будь-яку хвилину знадобляться їм для вирішення певних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень є найбільш актуальним питанням методичного забезпечення діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України.

Слід зазначити, що у теорії криміналістики існує велика прогалина стосовно методичного забезпечення діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України. Так, у четвертому розділі криміналістики «Методика розслідування окремих видів злочинів» надаються загальні положення методики досудового розслідування та певні рекомендації щодо методики досудового розслідування того чи іншого виду злочину. Однак, у підручниках немає алгоритму як саме здійснювати досудове розслідування окремих видів злочинів, тобто, які треба застосувати криміналістичні методи та як.

У галузі юридичної психології потребує удосконалення змістовний бік професійно-психологічної підготовки фахівців для підрозділів слідства органів досудового розслідування Національної поліції України, а саме – психологічні особливості застосування тих чи інших методів досудового розслідування.

Креативним, евристичним методам присвячено дуже багато наукових праць: Ю. К. Кулюткіна, В. В. Левенця, А. П. Панфілової, Я. А. Пономарьова, І. В. Полякової, А. І. Сологуб, Т. А. Сидорчук, О. В. Овчарук, А. Ф. Осборна, О. М. Харція, А. В. Хуторського, А. В. Шегди, В. М. Чигриної та ін. Зокрема, у статті О. Є. Користіна, О. М. Цільмак «Евристичні методи побудови та перевірки криміналістичних версій» [2] розкривається сутність застосування під час досудового розслідування таких різновидів евристичних методів, як: мозкового штурму, синектики, евристичних запитань, багатовимірних матриць, організованої стратегії, конструктивного (конструктивної спадкоємності, модифікації, стандартизації, інверсії).

Однак викладення основних загальних юридико-психологічних положень застосування евристичних методів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень предметом наукового пошуку вчених не було. Це й буде метою статті.

Евристичні методи це – креативний спосіб отримання інформації, спосіб пошуку, виявлення, обробки та впорядкування системи закономірностей, механізмів і методологічних засобів антиципації (від лат. «anticipatio» – передбачення), елементів, ознак, властивостей, характеристик об'єктів та предметів досудового розслідування.

Метою застосування евристичних методів під час досудового розслідування кримінального правопорушення є створення ідей та припущень стосовно сутності злочину або окремих обставин події, яка має ознаки злочину задля пошуку найбільш раціональних і нових конструктивних рішень та встановлення істини. Евристичні методи ґрунтуються на узагальненому попередньому досвіді та випереджальному відображенні моделей майбутнього.

Евристичні методи, як правило, застосовуються в умовах невизначеності фактичних даних, неповноти вихідної інформації стосовно об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину та елементів криміналістичної характеристики злочину. Вони

ґрунтуються на творчому переосмисленні та упорядкуванні у логічну завершену систему набору окремих фактів стосовно сутності злочину або окремих обставин події, яка має ознаки злочину. Вони лежать в основі процесу побудови та перевірки криміналістичних версій; процесу планування слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; організації досудового розслідування кримінального правопорушення.

Більшість евристичних методів розраховані на групову роботу, однак, деякі з них можуть бути використані лише слідчим. Групова робота дозволяє побачити прогалини у досудовому розслідуванні кримінального правопорушення з іншого ракурсу та отримати ідеї для уточнення плану оперативно-розшукових заходів чи слідчих (розшукових) дій.

Евристичні методи озброюють суб'єктів досудового розслідування системою прийомів, норм пізнання, принципів, вимог, правил та дозволяють зекономити сили і час для пошуку істини, а також рухатися до мети найкоротшим шляхом.

Всі евристичні методи забезпечуються певними евристичними прийомами. Різновидами евристичних прийомів є:

1) **варіювання середовища** – виведення системи координат, розгляд ознаки як елемента злочинного явища, пошук наочних прикладів з практики;

2) **варіювання об'єкта** – додавання допоміжного елемента, розгляд окремого випадку, граничний перехід тощо;

3) **трансляція** (від лат. «translatio» – передача, переміщення) – переформулювання, перехід від об'єктів до співвідношень елементів, зведення до раніше вирішеного завдання;

4) **акцентуація** – виділення ключової фігури, підзадачі, підкреслення властивостей;

5) **дроблення** – пошук елементів системи, розчленування системи на підсистеми;

6) **укрупнення** – збільшення розмірів, показників, якісних характеристик;

7) **ранжування** (з фр. «rangieren» – приводити у порядок) – визначення порядку згідно з рангом, авторитетом, репутабельністю або релевантністю;

8) **реверсія** (від лат. «reversio» – повернення, звернення) – доказ «від протилежного», пошук контрприкладу, рух від вимог завдання до його даних;

9) **приспосовання** – адаптація до зовнішніх умов, взаємодія нового і старого;

10) **оцінювання** – оцінка ступеня відповідності отриманого результату поставленому завданню;

11) **ідеалізація** – пошук можливостей наближення системи або окремих її складових до ідеального варіанту;

12) **локалізація** – пошуки можливостей тимчасового відділення частини системи, тимчасова зміна частини умов, тимчасове задоволення частини вимогам завдання та ін.

Зазначені різновиди евристичних прийомів – це маленька частка з тих, що визначають той чи інший евристичний метод. Слід підкреслити, що, якщо два евристичні методи містять одні й ті ж самі евристичні прийоми, а відрізняються лише виконуваними процедурами, то це модифікація одного і того ж методу.

Як відомо, ефективність процесу застосування під час досудового розслідування кримінальних правопорушень того чи іншого методу базується на дотриманні суб'єктами досудового розслідування певних принципів. Слід наголосити на необхідності обов'язкового дотримання суб'єктами досудового розслідування таких основних принципів:

1) **законності** – під час застосування того чи іншого евристичного методу не повинні порушуватися конституційні права людини;

2) **системності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на аналізі сукупності всіх сполучень, параметрів, певних елементів криміналістичної характеристики злочину, які знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності один від одного та утворюють певну цілісність та єдність;

3) **цілісності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно бути цілісним, тобто у взаємозв'язку усіх складових механізму досліджуваного злочинного явища (рушійні сили, їх виникнення, розвиток, взаємодія та взаємозв'язок, складові елементи, етапи розвитку, умови і фактори тощо);

4) **комплексності** – під час застосування того чи іншого евристичного методу необхідно охопити якомога більшу кількість зв'язків досліджуваного об'єкта, суб'єкта, предмета, процесу чи явища з іншими та виокремлення з них найсуттєвіших;

5) **всєбічності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на аналізі об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину, певних елементів криміналістичної характеристики злочину не самих по собі, а в їх взаємозв'язках і взаємодії з іншими, близькими до них;

6) **об'єктивності** – під час застосування того чи іншого евристичного методу необхідно безпристрасно та неупереджено аналізувати усі складові досліджуваних ознак, характеристик, властивостей злочину;

7) **несуперечності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на узгодженості форми та змісту складових певних характеристик, властивостей, ознак злочину;

8) **систематичності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на дотриманні раціональної послідовності під час системного аналізу та комбінування всіх відомих сполучень, параметрів, елементів, характеристик, ознак злочину;

9) **конкретності** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтувати-

ся на встановленні максимально повних і точних меж головних параметрів;

10) **детермінізму** (причинної обумовленості) – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на встановленні об'єктивних та суб'єктивних причин виникнення злочинного явища;

11) **відсторонення** – застосування того чи іншого евристичного методу повинно ґрунтуватися на розгляді об'єкта, предмета, процесу щоразу з несподівано нової точки зору.

Таким чином, зазначені принципи є необхідною умовою, дотримання якої забезпечить ефективність та результативність досудового розслідування кримінального провадження.

Слід підкреслити, що всі евристичні методи мають певне значення для досудового розслідування кримінального провадження, тобто вони характеризуються певними функціями (від лат. «functio» – виконання, здійснення). До основних функцій евристичних методів слід віднести такі:

– **гносеологічна** (з грец. «gnosis» – знання, «logos» – навчання) – забезпечує процес пізнання сутності злочину або окремих обставин події, яка має ознаки злочину, механізму розвитку певної події тощо;

– **інтерпретаційна** (від лат. «interpretatio» – посередництво, тлумачення, пояснення) – забезпечує роз'яснення: а) внутрішньої сутності об'єктів, суб'єктів, процесів, явищ; б) закономірностей внутрішніх зв'язків явищ та процесів; в) суб'єктивних та об'єктивних причин тощо;

– **пояснювальна** – забезпечує розкриття сутності юридично значущих явищ, подій, ситуації, поведінки суб'єкта злочину, тобто їх форм, сторін, елементів, характеристик тощо;

– **констатуюча** – забезпечує процес реєстрації, фіксації, опису, накопичення масиву відомостей про об'єкти, суб'єкти, процеси та закономірності злочинного явища, які виявлені або встановлені для їх подальшої перевірки та пояснення;

– **критична** (від фр. «critique», з грец. «критікі τέχνη» – мистецтво розбирати, судження) – забезпечує процес виявлення: а) суперечностей; б) помилок та їх розбір; в) похибок у певних прогнозних моделях та планах слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів тощо;

– **практично-прикладна** – забезпечує практичну площину застосування того чи іншого методу;

– **комунікативна** (від лат. «communicatio» – єдність, передача, з'єднання, повідомлення) – забезпечує процес збору та перевірки інформації та фактичних даних;

– **організаційна** – забезпечує організацію напрямів діяльності суб'єктів досудового розслідування для збирання юридично значущих фактичних даних та отримання юридично значущої інформації по кримінальному провадженню;

– **креативна** (англ. «create» – створювати, «creative» – творчий) – забезпечує творчий, нестандартний підхід під час генерування ідей та припущень стосовно певних об'єктів, суб'єктів, процесів та закономірностей злочинного явища, а також під час їх перевірки;

– **перцептивна** (від лат. «perceptio» – сприйняття і «socialis» – громадський) – забезпечує процес сприйняття, оцінку і розуміння певних ознак складу злочину;

– **прогностична** (з грец. «πρόγνωσις» – знання наперед) – забезпечує процес передбачення імовірного стану об'єкта, явища, процесу на певний момент або проміжок часу (у минулому або майбутньому);

– **синтезуюча** (з грец. «σύνθεσις» – з'єднання, складання, зв'язування («σύν» – приставка зі значенням спільності дії, співучасті і «θέσις» – розстановка, розміщення, розподіл, (місце) положення) – забезпечує з'єднання або об'єднання раніше розрізних речей, понять, елементів, характеристик, ознак, властивостей у ціле, тобто впорядкування накопиченого емпіричного матеріалу задля виявлення внутрішньої єдності отриманих відомостей про об'єкти, суб'єкти, процеси та закономірності злочинного явища.

Таким чином, **основна функція евристичного методу** – забезпечення внутрішньої організації та регуляції процесу пізнання об'єкта дослідження для з'ясування предмета дослідження. **Об'єктом дослідження** є кримінальне правопорушення. **Предметом дослідження** можуть бути: спосіб вчинення злочину, спосіб приховування злочину, предмет злочинного посягання, особа потерпілого, суб'єкт злочину; місце вчинення злочину, час вчинення злочину, обстановка вчинення злочину, мотив злочину, мета злочину, емоційний стан та ін.

Евристичні методи є надійними помічниками для пошуку, виявлення, отримання та фіксації фактичних даних (доказів), що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Всі евристичні методи мають три етапи реалізації: **підготовчий, основний та заключний. Підготовчий етап** є певним підґрунтям для подальшого ефективного процесу застосування того чи іншого методу. На ньому суб'єкти досудового розслідування повинні зібрати якомога більше фактичних даних та інформації стосовно об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину, певних елементів криміналістичної характеристики злочину, копітко вивчити матеріали кримінального провадження.

На основному етапі відбувається власне процес застосування того чи іншого евристичного методу. Процес застосування того чи іншого евристичного методу має свій конкретний алгоритм, якого треба обов'язково дотримуватися задля забезпечення його ефективності та результативності.

Хотілося би підкреслити, що під час процесу застосування евристичних методів необхідно обов'язково фіксувати ідеї, припущення та результати їх перевірки у вигляді: таблиць, схем, умовних позначок та текстових приміток. Саме це сприятиме: а) встановленню прогалин у досудовому розслідуванні; б) систематизації, класифікації та структуризації усієї наявної інформації; в) логічному аналізу наявної та отриманої інформації; г) визначенню напрямів оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій.

На заключному етапі реалізації того чи іншого евристичного методу в основному відбувається підведення підсумків роботи та планування оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій. Слід наголосити, що у плані слідчих (розшукових) дій обов'язково треба передбачати: 1) вид слідчої (розшукової) дії; 2) питання, які треба з'ясувати; 3) конкретні строки виконання; 4) точний час проведення; 5) місце проведення; 6) виконавців; 7) перелік осіб, які будуть надавати допомогу слідчому у проведенні слідчої (розшукової) дії; 8) обов'язки, які вони будуть виконувати; 9) питання, які вони будуть з'ясовувати; 10) техніко-криміналістичні засоби, які необхідні для проведення слідчих (розшукових) дій та їх фіксації; 11) тактичні прийоми та їх послідовність застосування; 12) конкретні результати проведених слідчих (розшукових) дій.

Плани оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій зводиться у загальний план, виконання якого контролює слідчий або старший слідчої групи (надалі – СГ) або слідчо-оперативної групи (надалі – СОГ).

Застосування того чи іншого методу не припиняється після заключного етапу його реалізації. Його застосування продовжується доти, поки не буде досягнута мета його застосування. Певний метод супроводжує або весь процес досудового розслідування кримінального правопорушення, або його частку. Це залежить від предмета дослідження: чим він глобальніше та більше, тим триваліше буде застосовуватися той чи інший метод. Кожен метод може стати як допоміжним, так і головним способом отримання інформації.

Під час досудового розслідування кримінального правопорушення можуть одночасно застосовуватися декілька різновидів евристичних методів (наприклад, метод «мозкової атаки», «синектики», «криміналістичного аналізу», «багатовимірної матриці» тощо). Однак, головним правилом застосування того чи іншого методу є обов'язкове досягнення його мети.

Слід зазначити, що в арсеналі суб'єктів досудового розслідування повинно бути якомога більше різноманітних валідних, достовірних та надійних методів, які необхідно систематизувати та об'єднати у «Методичну скарбничку слідчого» у відповідності до завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень. Ступінь надійності евристичних методів слід визначати за такими критеріями оцінки:

а) **законність** – застосування того чи іншого методу не повинно порушувати конституційні права людини;

б) **етичність** – застосування того чи іншого методу повинно відповідати правилам етики;

в) **науковість** – застосування того чи іншого методу повинно ґрунтуватися на відповідності змісту використаних способів та прийомів рівню розвитку сучасної науки і техніки, досвіду, накопиченого світовою цивілізацією;

г) **безпечність** – застосування того чи іншого методу повинно бути безпечним, тобто не порушувати права сторони захисту та сторони обвинувачення, матеріальних і духовних цінностей держави – її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності;

д) **ефективність** (від лат. «efficientia») – застосування того чи іншого методу повинно допримуватися «співвідношення між досягнутим результатом і використаними ресурсами» [3].

Слід підкреслити, що володіння суб'єктом досудового розслідування тим чи іншим евристичним методом вимагає певного розвитку у них професійно важливих якостей, а також спеціальних знань стосовно того, яким чином та в якій послідовності здійснювати ті чи інші дії для вирішення тих чи інших завдань та вмінь застосовувати ці знання на практиці.

Отже, професійно важливі якості детермінують компетентність фахівця. Тому для забезпечення ефективності процесу застосування евристичних методів у суб'єктів досудового розслідування повинні бути розвинуті такі професійно важливі якості: гнучкість, винахідливість, розсудливість, кмітливість, раціональність, креативність, дедуктивність, обміркованість, допитливість, логічність, аналітичність, розсудливість, ініціативність, цілеспрямованість, спостережливість, прогностичність, проникливість, передбачувальність, рефлексивність, емпатійність. Таким чином, під час професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи Національної поліції на посади слідчих, психологам необхідно звертати увагу саме на ці професійно важливі якості.

Детермінують компетентність фахівця також і професійно важливі уміння. Отже, для забезпечення ефективності процесу застосування евристичних методів у суб'єктів досудового розслідування повинні бути розвинуті такі професійно важливі уміння: аналіз ситуації, процесів, предметів і явищ; аналіз помилок, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, виявлення сутності явища або процесу; надання бездоганно зважених аргументів; визначення злочинних явищ; аналіз їх складових (механізм, закономірності, умови, причини, мотиви, засоби, форми здійснення та ін.); здійснення уявного експериментування способів вирішення завдань та нестандартний підхід до їх вирішення; диференціювання та порівняння необхідних і достатніх кількісних та якісних ознак об'єктів спостереження; моделювання та виявлення най-

більш гострих «критичних» моментів, «вузлів» суперечностей, проблем; визначення наслідків діяльності та власної поведінки; розчленування у свідомості об'єкту прогнозу, виокремлення у ньому певної частини, елементів, аспектів, ознак та властивостей; уважне спостереження, розгляд кожної деталі; здійснення ретроспективного та перспективного аналізу та оцінки об'єкта прогнозу; оцінка ризиків та наслідків динаміки об'єкта прогнозу; вибудовування логіки послідовності дій; коригування моделі прогнозу у відповідності до слідчих (розшукових) ситуацій; пошук способів розкриття злочинів, прогнозування імовірних подальших дій злочинця; визначення тенденції розвитку певних факторів, процесів або станів; висунування робочих гіпотез та розробка прогнозних варіантів, які один одному не суперечать.

Саме необхідний ступінь розвитку у суб'єктів досудового розслідування зазначених професійно важливих умінь сприятиме компетентному застосуванню ними евристичних методів під час досудового розслідування кримінальних проваджень. Отже, набуває актуальності проблема розвитку вищезазначених професійно важливих умінь під час професійно-психологічної підготовки суб'єктів досудового розслідування.

Висновки. Таким чином, визначення дефініції «евристичні методи», перелік різновидів евристичних прийомів, опис принципів застосування евристичних методів (законності, системності, цілісності, комплексності, всебічності, об'єктивності, несуперечності, систематичності, конкретності, детермінізму, відсторонення) та опис функцій (гносеологічна, інтерпретаційна, пояснювальна, констатуюча, критична, практично-прикладна, комунікативна, організаційна, креативна, перцептивна, прогностична, синтезуюча) розширюють межі теорії криміналістики. А виокремлені професійно важливі якості та уміння, які детермінують компетентне застосування евристичних методів під час досудового розслідування кримінальних проваджень розширюють межі юридичної психології.

У галузі криміналістики набуває актуальності підготовка науково-практичних рекомендацій, в яких чітко та послідовно треба описати евристичні методи за такою структурою: суть того чи іншого методу, головна мета методу, правила та умови застосування методу, переваги та недоліки застосування методу, очікувані результати від методу, необхідні матеріали для застосування методу, термін активного застосування методу; алгоритм застосування методу на етапах його реалізації (підготовчому, основному та заключному).

У галузі юридичної психології необхідні: 1) підбір та адаптація психодіагностичного інструментарію задля забезпечення ефективності процесу професійно-психологічного відбору за запропонованими професійно важливими якостями; 2) опис способів розвитку вищезазначених професійно важливих умінь.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13. 04. 2012 № 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України : за станом на 08.10.2016 № 1491-19, 1492-19. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
2. Користін О. Є. Евристичні методи побудови та перевірки криміналістичних версій / О. Є. Користін, О. М. Цільмак // Публічне право. – 2015. – № 3 (19) – С. 170-180
3. Тихонов В. А. Основы научных исследований: теория и практика : [учебное пособие для вузов] / [В. А. Тихонов и др.]. – М. : Гелиос АРВ, 2006. – 352 с.

Анотація

Цільмак О. М. Загальні юридико-психологічні положення застосування евристичних методів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. – Стаття.

У статті надане визначення дефініції «евристичні методи», виокремлено різновиди евристичних прийомів, професійно важливих якостей, професійно важливих умінь; описано принципи застосування евристичних методів (законності, системності, цілісності, комплексності, всебічності, об'єктивності, несуперечності, систематичності, конкретності, детермінізму, відсторонення), визначені їх функції (гносеологічна, інтерпретаційна, пояснювальна, констатуюча, критична, практично-прикладна, комунікативна, організаційна, креативна, перцептивна, прогностична, синтезуюча). Обґрунтовано необхідність підготовки науково-практичних рекомендацій, в яких запропоновано описати евристичні методи за такою структурою: суть того чи іншого методу, головна мета, правила та умови застосування, переваги та недоліки застосування, очікувані результати від методу, необхідні матеріали для застосування методу, термін активного застосування методу; алгоритм застосування методу на етапах його реалізації (підготовчому, основному та заключному).

Ключові слова: евристичні методи, евристичні прийоми, принципи, функції, етапи реалізації, критерії оцінки, досудове розслідування, професійно важливі якості, професійно важливі уміння.

Аннотация

Цильмак А. Н. Общетеоретические юридико-психологические положения применения эвристических методов в ходе досудебного расследования уголовных правонарушений. – Статья.

В статье автор дал определение дефиниции «эвристические методы», выделил разновидности эвристических приемов, профессионально важных качеств, профессионально важных умений; описал принципы применения эвристических методов (законности, системности, целостности, комплексности, всесторонности, объективности, непротиворечивости, систематичности, конкретности, детерминизма, отстранение), выделил их функции (гносеологическая, интерпретационная, объяснительная, констатирующая, критическая, практически-прикладная, коммуникативная, организационная, креативная, перцептивная, прогностическая, синтезирующая). Обосновал необходимость подготовки научно-практических рекомендаций,

в которых предложил описать эвристические методы по такой структуре: суть того или иного метода, главная цель, правила и условия применения, преимущества и недостатки применения, ожидаемые результаты от метода, необходимые материалы для применения метода, срок активного применения метода; алгоритм применения метода на этапах его реализации (подготовительном, основном и заключительном).

Ключевые слова: эвристические методы, эвристические приемы, принципы, функции, этапы реализации, критерии оценки, досудебное расследование, профессионально важные качества, профессионально важные умения.

Summary

Tsilmak O. M. General legal and physiological statements of heuristic methods appliance during pretrial investigation of the criminal offences. – Article.

In this article author determined the meaning of definition heuristic methods and separated the types of the heuristics methods, professionally important features, described the principles of

the heuristic methods appliance (legality, systematic approach, integrity, composite nature, comprehensiveness, objectivity, consistency, systematic, specificity, determinism, removal), functions (epistemological, interpretation, explanation, state, critical, practical-applied, communicative, organizational, creative, perceptive, prognostic, synthesis). The author also established the necessity of the scientific practical recommendation preparing in which it was proposed to describe the heuristic methods according to such structure an essence of one method or another, the chief purpose, the rules and condition of its appliance, advantages or disadvantages of its appliance, expected result from the method, necessary materials for the method usage, the term of active method usage, algorithm of the method usage on the stages of it`s realization (preparative, basic, final).

Key words: heuristic methods, heuristic expedients, functions, realization stages, evaluation criteria, pretrial investigation, professionally important features, professionally important skills.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<i>О. А. Панченко</i> Психологические аспекты турбулентности информационной среды.....	3
<i>Ю. О. Тептюк</i> Психологічні умови розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці.....	8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>В. І. Осьодло, В. М. Синишина</i> Психологічна допомога учасникам навчально-виховного процесу під час переживання травмуючого досвіду, пов'язаного з антитерористичною операцією на сході України.....	13
--	----

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>В. С. Медведєв, О. А. Левенець</i> Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 1).....	19
---	----

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

<i>С. А. Гарькавец, С. И. Яковенко</i> Проблема возникновения обиды, прощения и примирения сторон.....	24
<i>Я. О. Гошовський</i> Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс.....	30
<i>Я. В. Кайманова</i> Психологічні особливості професійної діяльності викладачів вищої школи.....	35
<i>Т. Д. Перепелюк</i> Формування професійно-особистісного рівня викладача психології.....	39
<i>В. Е. Сергачова</i> Розвиток психологічної культури у студентів.....	43

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

<i>В. І. Барко, В. П. Остапович</i> Вивчення персоналу Національної поліції України з використанням структурованої співбесіди.....	48
<i>О. В. Кобець</i> Вплив емоційно-вольових якостей на професійну свідомість юриста.....	55
<i>О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько</i> Методика оцінки травматичності бойового досвіду у військовослужбовців – учасників бойових дій.....	60
<i>В. О. Лефтеров</i> Психологічні технології конкурсного відбору та професійного навчання поліцейських.....	68
<i>Є. М. Потапчук, Н. Д. Потапчук</i> Роль особистості як суб'єкта самозбереження в екстремальних та кризових ситуаціях.....	74
<i>І. І. Приходько</i> Програма формування, підтримання та збереження психологічної безпеки особистості у персоналу екстремальних видів діяльності.....	79
<i>О. В. Тімченко, Ю. М. Ширококов</i> Особливості прояву психологічного простору «боротьба» у військовослужбовців під час полону.....	87
<i>О. М. Цільмак</i> Загальні юридико-психологічні положення застосування евристичних методів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень.....	92

НОТАТКИ

Наукове видання

ПРИЧОРНОМОРСЬКІ ПСИХОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Науковий журнал

Випуск 1/2017

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 10.07.2017 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 10,89, ум.-друк. арк. 11,63.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1007-17.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua